

Diskusní problémy struktury marxistické sociologické teorie*

ANDREJ SIRÁCKY - KAREL RYCHTAŘÍK

Všichni, pro které se stala sociologie více posláním než zaměstnáním, všichni, kteří žijí pro vědu, a ne z vědy, projevují zpravidla zanícený vztah ke své disciplíně a zájem o její problematiku. V Sovětském svazu se říká, že sociologové jsou „entuziasti“. V sociologickém entuziasmu se spojuje vášnivý zájem o člověka a osudy lidské situace v druhé polovině dvacátého století se zápasem za pozitivní překonání daného, za projekci nových možných řešení a prosazení jejich realizace.

Sociologie tu vstupuje do kontextu širších společenských vazeb, stává se součástí ideologické výzbroje společnosti a bez ohledu na to, jaké teoretické a metodologické postuláty vyznává, je vždy tak či onak spojena s řešením problémů lidské situace, stavu, perspektiv a „osudů“ jedince a společnosti.

Ve vztahu k problémům své doby, ve vztahu k zájmům tříd, které se koncentrují v protikladnostech pokrokových a reakčních sil a mají zcela konkrétní ekonomické, politické a ideologické projevy, nemůže být sociologie nikdy neutrální.

Úkolem marxistické sociologie je objevovat pravdu a vést zápas za pravdu. Ta ve světě antagonistických tříd nebyla a není ničím subjektivním. Pravda jsou pro nás takové zásady a pravidla a teoretické principy, které adekvátně odrážejí realitu, existují nezávisle na nás, nezávisle na společnosti a přírodě.

Společenský proces byl a je zápasem proti otroctví, hlouposti a proti ziskným vládcům. Je nekonečným pochodem životů a smrtí, který nesčíslněkrát změnil své formy a bloudil po falešných ramenech poznání, než získal schopnost poznávat základní pravdy o světě lidí a velikosti poslání, které náleží jen člověku.

Iracionalita „osudů“ je překonána rozumem lidí bojujících za tuto pravdu, životem lidí, kteří v potřebě poznávat a měnit totalitu lidské situace nacházejí smysl

svého já. Sociologický entuziasmus je nám sympatický právě tím, že přivádí člověka k tomu, čím překonává sám sebe.

Možnost pravdivého společenskovedního poznání má svou genezi. Stala se reálnou zřejmě teprve tehdy, když na scénu společenského dění vstoupila dělnická třída, třída zvláštního společenského postavení a dějinného poslání.

Významná zvláštnost jejího společenského postavení spočívá v tom, že obecné zájmy této makroskupiny jsou totožné se zájmy pokroku společnosti vcelku. Dělnická třída se nemůže osvobodit, aniž zruší jakékoliv vykořisťování a třídní útlak. Zvláštnost jejího dějinného poslání je dána tím, že dělnická třída je tou společenskou silou, která je schopna překonat odpor doživajících tříd a realizovat nejušlechtilejší ideály, jež kdy proklamovalo lidské pokolení.

Marxismus-leninismus poskytuje dělnické třídě možnost proniknout k podstatě, pochopit zákony a tendence tohoto světa. Společenskovední poznání umožňuje nejen pochopit a postihnout společnost vcelku, ale pochopit i historickou úlohu třídy. Tak se „třída o sobě“ stává „třídou pro sebe“, třídou, jejíž společenství integrované komunistickými cíli přesahuje a násobí zkušenost, schopnost, sílu a energii jednotlivce.

Sociologie vždy byla a bude odrazem společenských procesů, ale i výrazem třídních zájmů a ideologických orientací. Marxistická sociologie nijak netrpí tím, že její odrazy společenských procesů jsou spojeny s ideologickou orientací a s třídními zájmy. Ty nejsou na překážku společenskovednímu poznání. Naopak. Tam, kde jsou v souladu s objektivními zákonitostmi a tendencemi společenského života, dávají tomuto poznání reálný základ a smysl.

Problém tedy není v tom, že vyznavači Marxe v sociologii vědomě a s přesvědčením brání a zdůrazňují „oficiální“ systémy hodnot komunismu. „Bída sociologie jako

* Stat vychází současně v časopise Sociológia vydávaném SAV v Bratislavě.

vědy začíná tam, kde třídní zájmy a v souladu s tím i třídní „systém hodnot“ se dostávají do rozporu s objektivní historickou zákonitostí, se základními potřebami společenského pokroku. Především tento rozpor je charakteristický pro soudobou buržoazní sociologii.“¹

Vznik a realizace možností společenskovědního poznání může být uskutečněna jen v procesu činnosti lidí. V komplexu těchto činností přijímá závažné místo a důležité úkoly marxistická sociologie. Zápas marxistické sociologie je i dnes spojen s trvalým problémem, jehož smyslem musí být více než „pochopit strukturu a směr, formování a smysl své doby, strašný a nádherný svět lidské společnosti ve druhé polovině dvacátého století.“ (C. W. Mills, *Sociologická imaginace*, MF, Praha 1968, s. 191).

Jeho smyslem musí být přetvoření světa lidské společnosti a vytvoření nové společensko-ekonomické formace. Toto „přetvoření“ a „vytvoření“ je sice procesem objektivní historické zákonitosti, ale není procesem fatální nevyhnutelnosti. Reálná možnost není ještě skutečnost.

Přeměnit tuto možnost znamená krok za krokem naplnit dějinný proces těžkého, složitého a zdaleka ne přímočarého společenského zápasu, který dnes vede Komunistická strana Československa.

Vědomě a programově usilujeme o to, aby rozvoj sociologického poznání, jeho výsledky a společenské uplatnění byly v ohnisku zápasu, který vede strana.

Analýza společenských věd po XIV. sjezdu Komunistické strany Československa ukazuje, že „před naší sociologií stojí nyní důležitý úkol vyjasnit závažné metodologické základy, překonat spekulativní tendence a formalismus, povětšinou převzatý od měšťácké „velké sociologie“, stejně jako bezperspektivní pozitivismus... Právě v sociologii vystupuje nyní do popředí teoretická stránka ideologického zápasu.“²

V této souvislosti upozorňuje J. Fojtík na nutnost překonat projevující se tendence nihilistického poměru k sociologii. Politická škodlivost je zřejmá. Vědecká neudržitelnost přístupů, které de facto likvidují sociologii cestou její degradace

na procedury a techniky sociologického výzkumu, je evidentní.

Věci socialismu tyto přístupy objektivně škodí. Měli bychom se proto zamýšlet nad tím, komu prospívají.

*

Proces, kterým prochází československá sociologie, je novou etapou nejen z hlediska kritického posuzování minulého období, jehož smyslem je provést adekvátní analýzu koncepčních, strategických slabin, chyb a omylů a v procesu dialektické negace ukázat směr dalšího vývoje.

Novou situaci vytvářejí i nové požadavky, které socialistická společnost klade na marxistickou sociologii. Systém vědeckého řízení naší společnosti a požadavky socialistické praxe činí ze sociologie disciplínu nejen teoretickou, ale i aplikovanou. Zcela zřejmou se stává skutečnost, že přechod od obecných pojmů historického materialismu ke konkrétnímu empirickému zkoumání dané společenské reality nezbytně vyžaduje vytvořit určité zprostředkující články. Těmito články jsou tzv. „oborové“, „dílič“, „speciální sociologické teorie“, „empirické sociologické teorie“, „empirické disciplíny“ apod. Nejčastěji bývají označovány jako „teorie středního dosahu“.

Nová situace jako by vracela „stará téma“ struktury marxistické sociologické teorie. Sociologické vědění z hlediska vertikálního, tj. podle stupně zobecnění, zasahuje do společenského poznání ve čtyřech rovinách. Nejnižší je empirická rovina. Střední rovinou zobecnění je oblast oborových sociologických disciplín, umožňující interpretovat fakty vztahující se k jednotlivým sférám a procesům společenského poznání. Nejvíce sporných otázek se koncentruje kolem takových rovin zobecnění, které představují obecná sociologie a historický materialismus.

Pokusme se nyní charakterizovat jednotlivé stupně tohoto vertikálního členění.

Empirická rovina

Nechceme se na tomto místě pokoušet o analýzu empirických tendencí v československé sociologii. Prvé kroky takovéto analýzy byly vlastně už vykonány.³

¹ Jovčuk M. T., Charčev A. G., Jadov V. A., *Aktualnyje teoretičeskie problemy marksistsko-leninskoi sociologii, Filosofskije nauki*, Moskva 1970, č. 5, s. 11.

² Fojtík J., *Svět boj o socialistické uvědomění lidí*, RP 1. 7. '91, s. 3.

³ Viz např. Sirácky A., *Lenin a revoluční teorie společnosti*, NM 12/1969, s. 1492–1506; Urbánek E., *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*, SC 1/1971, s. 25–36.

Požadavek dialektické jednoty vztahu teorie a empirie je meritem marxistické metodologie. Narušení této jednoty považujeme za anachronismus, který měl v padesátých letech podobu „abstraktního deduktivismu“ a přibližně v druhé polovině šedesátých let se projevoval v různých tendencích, na které lze ukázat nejen v sociologii, kde byly označeny termínem „plochý empirismus“.

Empirická rovina představuje pouze výchozí terén, z něhož je nutno postupovat dále, k hlubším analýzám a zobecňujícím závěrům. Kdo považuje empirickou rovinu za konečný stupeň poznání, ten se podobá neplavci, který se vrhá do dravého veletoku v přesvědčení, že nějak přeplave. V záplavě kvantitativních dat se i jinak cenná a někdy velmi pracně získaná zjištění stávají v podstatě irelevantní.

Oprávněně někteří autoři odmítají empirický stupeň jako konečný stupeň sociologického poznání také proto, že „toto poznání se vztahuje na elementy objektivní skutečnosti v určitém čase a prostoru a na určitou historicky podmíněnou situaci“.⁴

Ve vztahu ke společenským podmínkám je empirický stupeň jako konečný stupeň sociologického poznání irelevantní tedy proto, že zpravidla vyjadřuje pouze náhodná spojení.

Zdá se, že v československé sociologii jsme „přetrpěli“ období idiografického empirismu. Empirický popis pomocí nejčastěji „vlastnoručně“ sebraného materiálu byl nezdárka popisem určité individuální, dále se neopakující skutečnosti.

V idiografické empirii je popis jednotlivých faktů spojen s neschopností jejich vyložení.

V sarkastickém obrázku k předmluvě ke svému „Ostrovu tučňáků“ vykreslil Anatol France příhodu váženého vědce Fulgentina Tapíra, který umění a mnohost jeho forem převedl na kategorie různobarevných lístků, v nichž se nakonec utopil.

„... sotva jsem otevřel osudnou krabici, vypadly z ní modré lístky. Proklouzly mi mezi prsty a začaly se sypat, jako když prší. A hned nato se ze sympatie otevřely vedlejší krabice a vyřinuly se z nich potoky růžových, zelených a bílých lístků.

A už se sypaly lístky z ostatních krabic ve všech možných barvách a šuměly jako v dubnu voda na horských úbočích. V minutě pokryly podlahu tlustou vrstvou papíru. Tryskaly z nevyčerpateľných nádrží, jejich hukot stále vzrůstal a každým okamžikem se řítily divočejším přívalem. Fulgentius Tapír, ponořený v papírech až po kolena, zkoumal pozorným nosem pohromu. Seznal její příčinu a zbledl hrůzou... Volal jsem na něho, skláněl jsem se k němu, abych mu pomohl na žebřík, který se ohýbal pod lijákem – bylo příliš pozdě. Byl zasypan a byl žalostně zoufalý, neboť ztratil sametovou čepičku a zlaté brýle. Marně se vzpíral svými krátkými rukama záplavě, která mu sahala až k podpaží. Najednou se strhla strašná smršť lístků a zavalila ho obrovským vírem. Spatřil jsem na okamžik v jícnu toho víru učencovu holou lebku a jeho tlusté rudičky. Pak se nad ním propast zavřela a zátapa se rozprostřela nad tichem a nehybností.“⁵

Zátapa, ve které se utopil nejen „Fulgentius Tapír“ má gnoseologické a metodologické příčiny. Spoutat přívál empirického materiálu znamená vyřešit ústřední otázku vztahu jednotlivého a obecného a ovládnout pravidla vědecké práce s empirickým materiálem.

Problém, jak vymezit, určit, ohraničit, jak provést výběr sledovaných faktů, je závažnou gnoseologickou a metodologickou otázkou.

Ze skutečnosti, že život lidí se skládá z konkrétních, jednotlivých událostí, je možno vyvodit zcela odlišné závěry. Můžeme vycházet z předpokladu, že

a) zvláštností společenského života, na rozdíl od života přírody, je právě tato neopakovatelnost, jedinečnost jednotlivého. Společenské vědy potom zkoumají jednotlivé a neopakovatelné souhrny náhod. Filosofický agnosticismus v sociologii v různých odstínech a polohách popírá možnost poznání, a tím i zákonitosti společenského pohybu. Popírat objektivní zákonitosti ve vývoji společnosti znamená zaujímat idealistické, fideistické stanovisko.

Lenin tyto přístupy komentuje jednoznačně:

⁴ Pašlak J., *K niektorým problémom sociologického poznávania*, SC 4/1971, s. 389.

⁵ France Anatole, *Ostrov tučňáků*, SNKLU, Praha 1963, s. 13, 14.

„Vypuzovat z vědy zákony znamená ve skutečnosti jen propašovat do ní zákony náboženství.“⁶

Můžeme však vycházet i ze zcela odlišného předpokladu, že totiž:

- b) jednotlivé, konkrétní události společenského života jsou sice ve své konkrétnosti neopakovatelné, ale jejich jedinečná neopakovatelnost není žádným izolovaným faktem. Naopak, stává se článkem celého řetězu událostí, které obsahují významné, opakovatelné prvky.

V Leninových filosofických sešitech najdeme rozsahem malou, ale obsahem velmi významnou stať s názvem „K otázce dialektiky“. V úvaze o podstatě dialektiky tu Lenin objasňuje, proč v každé události, věci, faktu, pojmu a domněnce je skryta dialektika vztahu jednotlivého k obecnému, proč každá skutečnost obsahuje jak prvky obecné (společné s jinými jevy, věcmi), tak prvky jedinečné, neopakovatelné. Na prostých soudech, na libovolných příkladech typu „listí stromů je zelené“, „Ivan je člověk“, „Alík je pes“, ukazuje, že „jednotlivé neexistuje jinak, než v souvislosti, která vede k obecnému. Obecné existuje jen v jednotlivém, skrze jednotlivé. Každé jednotlivé je (tak či onak) obecné. Každé obecné je (částičkou nebo stránkou nebo podstatnou vlastností) jednotlivého.“⁷

Empirická poznání, mají-li vést k nometické analýze, a ne k idiografickému popisu, musí být vedena prizmatem takových přístupů, ve kterých obecné a jednotlivé není nikdy ve věcech, jevech a společenských faktorech striktně odděleno.

Má-li mít empirické poznání jednotlivé události, individuální skutečnosti smysl ve vztahu k nometické operaci, musí analyzovat sociální fakta, činy, události atd. nikoliv izolovaně, ale s ohledem na určující souvislosti a závislosti, s cílem poznání těch skutečností, jež byly vyvolány nebo tak či onak spojeny všeobecnou souvislostí a vzájemnou podmíněností věcí a jevů.

Marxistická sociologie nepopisuje všeobecně známé fakty proto, aby je bylo možno zanést do formuláře, utřídit a uložit podle věcného rejstříku. Idiografická představa je degradací, která se nemůže nazývat společenskou vědou.

V marxistické sociologii vychází empirické poznání z předpokladu, že neexistují prvky, jevy, fakty, jež by neobsahovaly prvky a skutečnosti opakovatelné. Pro společenskou vědu, má-li být nazývána vědou o společnosti nebo vědou o některé substruktuře, části, oblasti, sféře společnosti, musí být hlavním objevovat opakovatelné prvky společenské skutečnosti — jinak řečeno, objevovat zákony událostí, zákony společenských procesů.

Empirická rovina poznání se v marxistické sociologii stává určitým výchozím poznáním. Říkáme poznáním, a ne popisem, protože klademe důraz na volbu faktů, na to, jak adekvátní bude výběr toho, co je opakovatelným, podstatným, určujícím a co je spojeno s objektivními zákonitostmi společenských procesů. Konečně nemalou úlohu hraje i to, jak v empirickém šetření budou oceněny a posouzeny události, fakty, které se stávají neopakovatelným a v podstatě náhodným prvkem, aspektem společenského procesu.

Jen za tohoto předpokladu může být empirické rovině přiřčeno právo, aby byla nazývána prvním stupněm poznání.

Z uvedeného je zřejmé, jak významnou úlohu v empirickém šetření má okolnost, jaký kormidelník, pod jakou teoretickou vlajkou, jakými metodologickými postupy a kam vede pravidlo empirického materiálu.

Např. T. W. Adorno správně postřehl, že empirická zkoumání se vždycky utvářejí rozdílně podle toho, zda vycházejí z té či oné koncepce.⁸

Každý empirický výzkum se angažuje nejen v určité osnově technického kontextu, která je psána nejčastěji statistickými pravidly, ale současně i v osnově určitého teoreticko-filosofického kontextu. Není společenského výzkumu, který by nebyl veden idejemi.

Konkrétně viděná realita není nikdy realitou sama o sobě, ve smyslu jejího oproštění od hodnot. Fakty jsou vždy nazírány prizmatem určitých teoretických koncepcí. Přijatá teoretická pravidla společenského poznání determinují relevantní fakta konkrétního vidění a zapřičiňují, že stejnou událost, „realitu“ lze vidět různým způsobem.

⁶ Lenin V. I., *Materialismus a empiriokriticismus*, Praha 1952, s. 140.

⁷ Lenin V. I. *Spisy*, sv. 38, s. 367.

⁸ Viz Adorno T. W., *Gesellschaftstheorie und empirische Forschung, Soziologie zwischen Theorie und Empirie, Soziologische Grundprobleme*, München 1970.

Konečně je dobře známo, že dva sociologicky vzdělaní pracovníci mohou mít i značně protichůdné názory na to, které fakty jsou pro řešení daného problému relevantní. Selektce empirického materiálu, pro kterou se sociolog rozhoduje, má dalekosáhlé důsledky pro celý proces analýzy.

Např. ti českoslovenští sociologové, kteří se prostřednictvím mezinárodních organizací podíleli na komparativních sociologických výzkumech, upozorňují, jak obtížná a někdy i vůbec nemožná je reinterpretace empirického materiálu v těch případech, kdy o formulování hledisek výběru a sběru empirické informace rozhodovali lidé, kteří jsou nositeli jiných, ve vztahu k vědeckému poznání neadekvátních ideových poloh.⁹

Konkrétní empirický výzkum, i když vyžaduje vysokou profesionální kvalifikaci, netvoří samostatnou vědu, není vědou sám o sobě a není také žádnou „konkrétní sociologií“. Výzkum je základem vědeckého poznání, je cestou, kterou musí projít každé vědeckovýzkumné úsilí, a proto se s ním v různých podobách setkáváme ve všech oblastech společenskovědní práce.

„Sociologický výzkum se odlišuje od ostatních konkrétních zkoumání hlavně v jednom bodě: zkoumá souvislosti, spojení, vazby mezi různými sociálními jevy, jejich *vzájemnou podmíněnost*. Proto obvykle přesahuje rámec kterékoliv jednotlivé sféry společenského života: ekonomické, politické, duchovní apod.“¹⁰

Sociologický výzkum musí respektovat tuto podmíněnost a může být tedy sociologickým výzkumem jen tehdy, je-li funkčně spojen se zprostředkujícími teoretickými články, jakými jsou teorie středního dosahu.

Praktický rozvoj sociologických výzkumů a jejich „profesionalizace“ je procesem, který je úzce spojen s matematizací a kybernetizací sociologie.

Toto spojení vytváří nemálo metodologických problémů a má své pozitivní a negativní stránky.

Nelze než souhlasit s těmi, kteří upozorňují, že uplatnění matematických metod a užitečnost tohoto přístupu závisí na „pochopení jeho teoretických aspektů a na jeho přiměřené specifikaci s ohledem na konkrétní empirický materiál. „Matemati-

zace“ určité vědní disciplíny je realizovatelná a pro daný obor plodná jen za určitých objektivních – historických a teoreticko-praktických – podmínek, které nelze v žádném případě zanedbávat nebo obcházet. Uplatnění matematických metod nemůže však nikdy nahrazovat vyjasňování základních, teoretických koncepcí, zpřesňování používaných pojmů a rozvíjení specifických metod daného vědního oboru.“¹¹

Mylné a gnoseologicky pochybné jsou pokusy, které absolutizují některé zvláštnosti matematických a kybernetických přístupů, stejně jako tendence, ve kterých je matematika a kybernetika vydávána za všeobecnou metodu. I tady platí, že analýza jakéhokoliv společenského systému, hledání optimálních podmínek jeho fungování nemůže být oproštěno od zkoumání geneze a kauzálních závislostí daného jevu.

Vstup matematických a kybernetických postupů do sociologie nám znovu připomíná nutnost profesionální přípravy sociologů. Rozbor souvislostí sledovaných empirických skutečností, jejich přípustná redukce a rozklad, rozsáhlá tematika škálování a měření podobně jako otázky terénního sběru informací a konečně i celá problematika strategie sociologických výzkumů je oblastí tak složitou a náročnou, že se neobejde bez speciální profesionální přípravy.

Význam této přípravy se nijak nesníží konstatováním, že struktura marxistické sociologické teorie je diskusním problémem. O struktuře marxistické sociologie budeme asi diskutovat ještě celá léta. Tato diskuse však může být společensky efektivní jen za předpokladu, že bude zajištěna účinná ideově politická a odborně vysoce kvalifikovaná profesionální příprava sociologických kádrů na speciálních katedrách vysokých škol.

Střední rovina zobecnění

Za střední rovinu zobecnění jsme označili oblast tzv. „sociologických teorií středního dosahu“, oblast speciálních sociologických teorií.

U nás vlastně nikdy nedošlo k hlubšímu posouzení místa, které přijímá tento stupeň teoretického poznání v klasifikaci společenských věd. V sovětské sociologické lite-

⁹ Viz např. Kára K., Řehák J., *Postavení války a míru ve vědomí lidí*, SC 5 1971.

¹⁰ Ugrinovič D. M., *O struktuře marxistické sociologické teorie*, citovaná práce, s. 5–6.

¹¹ Berka K., *K pojetí měření v československé sociologii*, SC 5 1971, s. 545.

ratuře se polemika o podstatě speciálních sociologických disciplín rozvinula již v roce 1965. Posouzení této problematiky a ocenění významu teorií středního dosahu pro socialistickou společnost nalezneme zvláště v pracích G. M. Andrejevové.¹²

V současné buržoazní sociologii se s myšlenkou teorie středního dosahu setkáváme u amerického sociologa R. K. Merton. Po druhé světové válce, kdy v americké sociologii vládou silné pozitivistické a empirické proudy, se stále více stávají zřejmě omezené možnosti empirických výzkumů, kterým chybí teoretický základ. Sebevětší množství empirických materiálů nepřinášejí jejich teoretickou integraci.

Tento stav se pokouší překonat R. K. Merton prací *Social Theory and Social Structure* (1949). Merton se snaží vyhnout obecnějším teoretickým konsekvencím a „bez hodnotících předpokladů“ analyzovat „neutrální prvky“ sociologického systému. Jeho koncepce o potřebě vytvořit teorie středního dosahu (v Mertonově terminologii „middle-range theory“) má tedy jasné ideologické zázemí.

Merton charakterizuje teorie středního dosahu jako prostředníky mezi „všezahrnujícími spekulacemi a pracovními hypotézami, se kterými vstupujeme do empirického výzkumu“.

G. M. Andrejevová správně upozorňuje, že jeho přístupy v hranicích pozitivistické metodologie teorie středního řádu „ohraničují analýzu společenských jevů fixováním funkcionálních závislostí a nesnaží se o analýzu závislostí kauzálních“.¹³

Současné však Andrejevová vyslovuje přesvědčení, že myšlenka zobecnění empirických údajů na určitém stupni je i v marxistické sociologii plně oprávněna. Fakt, že termín „teorie středního dosahu“ vznikl v rámci buržoazní sociologie, nesmí znamenat, že k tomuto stupni teoretického zobecnění budeme zaujímat odmítavé stanovisko vůbec.

Mertonovo pojetí vychází z hledisek pozitivistické sociologie, kde kritériem správnosti zobecnění středního stupně není společenskohistorická praxe, ale možnost verifikace.

Teorie středního dosahu odráží objektivně existující reálné potřeby společenského poznání dvacátého století. Jde však o to, aby tato zobecnění na rozdíl od pozitivismu R. K. Mertonova vycházela z principiálně jiných metodologických přístupů a byla i principiálně jinou kvalitou.

Teorie středního dosahu zkoumají určitý sociální fenomén, určitý prvek sociálního celku. Tento „prvek“ analyzují velmi podrobně, detailně, a oč jsou jejich sondy poznání užší, o to by měly být ve své analýze hlubší. V potencích teorií středního dosahu je objevovat „relativně samostatné zákonitosti rozvoje daného sociálního jevu“.¹⁴

Reálné zvláštnosti společenského života, sociálních vazeb a vztahů při zkoumání rodiny, mládeže, otázek volného času, kultury, průmyslu, města, armády atd. jsou vždy spjatý s širším předmětovým celkem. To ale neznamená, že zobecnění na této úrovni musí mít nezbytně filosofický charakter. Také pojmový aparát vznikajících oborových sociologických disciplín není totožný s pojmovým aparátem marxistické filosofie.

Rízení sociálních procesů života naší společnosti vychází nejen z působení obecných, ale i specifických zákonů, které postihují mechanismus života a fungování jednotlivých „subsystémů“, jednotlivých oblastí a sfér života socialistické společnosti, přičemž nelze nikdy opomenout skutečnost, že každý z těchto subsystémů funguje, působí a je závislý na determinantech společenského celku.

Pro potřeby konkrétního řízení, praktických zásahů do velice jemného přediva společenské problematiky nestačí jen analýzy v „makrorovině“. „Makrorovina“ společenskovědní teorie nám umožňuje formulovat zásady, směry a cíle společenského pohybu. Relativně vysoký stupeň obecnosti nám však bez dalšího společenskovědního poznání neumožňuje rozpracovat návod k jednání v určité konkrétní situaci, k optimálnímu řešení té které konkrétní společenské problematiky. K tomu musíme poznat speciální projevy obecných zákonitostí v nejkonkrétnějších

¹² Andrejeva G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*, Mysl, Moskva 1965, s. 244–266, Andrejevová G. M., Nikitič E. P., *Metoda vysvětleńij v sociologii*, v: *Sociologie v SSSR*, Svoboda, Praha 1967.

¹³ Andrejeva G. M.: *Marksistskaja sociologija i jejo zadači*: O strukture marksistskoj sociologičeskoj teorii, Moskva 1970, s. 30.

¹⁴ Ugrinovič D. M., *O strukture marksistskoj sociologičeskoj teorii*, citovaná práce, s. 14.

podmínkách a situacích, k tomu musíme tyto speciální projevy spolehlivě poznat, posuzovat, analyzovat. „... sociologie se nemůže spokojit jen globálním a všeobecným pohledem na lidský svět. Jejím cílem je použít exaktních výzkumných metod, proniknout do podstaty, hloubky a konkretizace vlastní sociální sféry ...“¹⁵

A tak v důsledku určitého objektivního procesu, na přechodu od makroanalýzy k mikroanalýze, vznikají nové empirické sociologické disciplíny.

Jestliže nazýváme dílčí, oborové sociologie empirickými, pak ne ve smyslu „ne-teoretických disciplín“, ale v tom smyslu, že jejich teoretický model, počátek, zdroj i rozvoj je výrazně spojen s empirickým poznáním.

Mezi rozvojem oborových sociologických disciplín a rozvojem konkrétních sociologických výzkumů je výrazná závislost. Vznik a rozvoj oborových sociologií je bezprostředně spojen s rozvojem konkrétních empirických šetření. Na druhé straně rozpracování metodologie sociologických šetření je nemožné bez takového mezičlánku (zprostředkujícího článku), jakým jsou teorie středního dosahu.

Pokusy o přímý přechod od základních, obecných pojmů historického materialismu ke konkrétnímu výzkumu jsou bezúspěšné a nereálné, stejně jako pokusy vtěsnat všechny poznatky oborových sociologických disciplín do rámce encyklopedicky pojatého historického materialismu.

Empirické poznání nelze rozvíjet, aniž by byl rozpracován specifický terminologický aparát, s jehož pomocí sledujeme empiricky popisovanou realitu. A proto každé nové empirické poznání by mělo současně vést k rozvoji teorie a metodologie. Touto cestou dochází k postupnému vytváření pojmového aparátu, kategoriálního systému, který umožňuje popis různého stupně obecnosti, analýzu jednotlivých elementů sociální struktury a jejich funkcí v sociálním dění, odhalení korelací, které se ve své mnohosti realizují uvnitř sociálních procesů, ukázání jejich místa v jiných, např. obecnějších systémech atd.

Bylo by krátkozrakostí zůstat u zjištění, že přechod od makroanalýzy k mikroanalýze společnosti je dán jen bezprostředními, praktickými potřebami společenského řízení, a nevidět tu i jiné aspekty. Např. detail-

nější poznání, konkrétnější pohled umožňují další rozvoj obecné sociologie a její permanentní doplňování poznatky těch teorií, jež popisují jen určité, specifické sociální procesy. Teorie a rozvoj mikro-poznání se stává „živou vodou“ pro další makroanalýzu společnosti. Přitom musíme mít neustále na mysli fakt, že empirická analýza určité sociální oblasti, situace daného sociálního jevu, určitého „prvku“ sociálního celku apod. nemůže pretendovat na vyčerpávající pohled zejména proto, že tak či onak je zkoumáme izolovaně od celého systému faktorů, které tyto sociální situace, „prvky“ sociálního celku či dané sociální jevy zrodily. Proto např. sovětsští autoři oprávněně zdůrazňují požadavek, aby zkoumaný objekt byl vždy analyzován jako „součást“, „člen“ určitého sociálního celku.

Výsledkem „přechodu“ od makroanalýzy k mikroanalýze je tedy vznik tzv. oborových (odvětvových) sociologických disciplín. V jejich charakteristice vystupuje do popředí několik skutečností.

1) Oborová sociologická disciplína zkoumá určitou, relativně uzavřenou část sociální reality. Zkoumaný objekt by neměl být analyzován „vůbec“, ale jako „součást“, „člen“ určitého sociálního celku. Existuje totiž podstatná závislost části na celku, ale i její větší či menší působení na celek.

2) V procesu poznání je oborová sociologická disciplína změnou úrovně konkrétnosti a detailnosti, ve které je ta která problematika analyzována. Oborová disciplína se proto neobejde bez konkrétní výzkumné základny. Sepětí teorie s praxí je tu velmi úzké, zpravidla bezprostřední a trvalé – nejčastěji v rovině sociotechnických požadavků.

3) Vlastní teoretický systém oborové disciplíny není vyčerpán aplikací nebo aplikovatelností výsledků konkrétních sociologických šetření. Tento systém je určitým stupněm obecnosti a v některých svých částech má i širší, obecnější společenskou platnost. Oborové sociologie jsou charakteristické svou ambivalentní pozicí. „... z jedné strany si nemohou činit nároky na formulace nejvyššího stupně zobecnění a musí se dovolávat konkrétních věd, z druhé strany zase spojením s obecnou sociologickou teorií mohou speciální sociologie vnést do

¹⁵ Srácky A., *Sociológia a integrácia vied*, VPN, Bratislava 1968, s. 61.

zkoumání průmyslu, vesnice, rodiny, kultury, náboženství, politických stran nebo armády velmi obecná, teoretická východiska.¹⁶

4) Mezi oborovými sociologickými disciplínami a obdobnými disciplínami přírodně technického charakteru se vytváří zpravidla úzká návaznost. To je dáno tím, že každá disciplína se ze svých hledisek zabývá určitou omezenou oblastí zkoumané reality.

Diferenciaci sociologie na řadu oborových disciplín spojujeme s možnostmi prohloubení společenského poznání, s potřebami rozvoje společenské teorie a praxe. Tento bezesporu progresivní proces však někdy dosahuje takových rozměrů, že se musíme zamýšlet nad jeho účelností. Proces diferenciace není totéž co proces štěpení, drobení nebo — jak se někdy s oblibou říká — atomizace.

Růstu a rozvoji oborových sociologických disciplín musí odpovídat i úměrný růst a rozvoj sjednocující teoretické, metodologické a světónázorové báze, principů materialistického poznání dějin. Ztráta zájmů o souvislosti celospolečenské problematiky je cestou, která ani v sociologii nevede jinam než na pěšinky úzkého provincionalismu.

Pěstovat oborovou sociologickou disciplínu neznamená rezignovat na obecně teoretické postuláty marxismu-leninismu. Naopak, diferenciace sociologického poznání musí být spojována se zvýrazněním globální teoretické koncepce.¹⁷

To jsou skutečnosti, které musí být respektovány, jestliže chceme pěstovat a rozvíjet teorie středního dosahu jako oborové, empiricko-teoretické disciplíny a jestliže vědomě usilujeme o to, aby řešení problémů „středního dosahu“ umožnilo jít cestou strážlivého řešení problémů „velkého dosahu“.

Jsme přesvědčeni, že socialistická společnost, která cílevědomě usiluje o rozvoj všech stránek a oblastí společenského života, se neobejde bez teorií středního dosahu. Znalost specifických stránek a oblastí společenského života vyžaduje nejen speciální výzkumy, ale i rozvoj oborových sociologických disciplín.

Zobecnění, které představuje obecná sociologie a historický materialismus

Z toho, co bylo dosud řečeno o empirickém postihování daného sociálního jevu a o střední rovině zobecnění, vyplývá, že poznávací proces musí — za pomoci odvětvových sociologických disciplín — vést k teoretickému sjednocování, k rozpracování světónázorové a metodologické základny principů materialistického pojetí dějin. Z dosavadních úvah je zřejmé, že ani empirické poznání, ani teorie středního dosahu, které postihují „relativně samostatné zákonitosti rozvoje daného sociálního jevu“, nemohou nahradit celkový, globální pohled na společenskou realitu.

Sociologické poznávání se dostává v další fázi — po překonání zkoumané „hranice“ uchopení společenské reality — k problému „nejvyšší roviny“, tj. k poznávání sociálních jevů a procesů, které je možné objasnit jen pomocí kategoriálního systému obecné sociologie, případně historického materialismu (filosofie).

V „závěrečné“ (konečné) fázi sociologického poznávání nás může jediné *analýza v rovině makroprocesů* přivést k hlubšímu pochopení společenských procesů a zákonitostí. To fakticky znamená, že naše analýza se musí pohybovat na hranici dvou vědních disciplín: sociologie a historického materialismu (filosofie).

V souvislosti s obecnou sociologií se při řešení našeho problému dotýkáme i věd, které se široce zabývají problematikou člověka a společnosti (historická věda, politická ekonomie, sociální psychologie, etika apod.). Bez ohledu na to, uznáváme-li existenci „věd o člověku“ či nikoli, zůstává faktem, že problematika *komplexnosti společenského života* se soustřeďuje v historickém materialismu a obecné sociologii.

V obou vědních disciplínách, ve filosofii a v sociologii, se objektivní realita „uchopuje“ vždy na určité úrovni existence lidí, prostřednictvím dané společensko-historické situace a prostřednictvím racionální (logické) analýzy dosažené v této etapě vývoje. První způsob se týká sociologie (a historie), druhý filosofie. Na tomto místě je třeba podotknout, že při poznávání „hloubky“ a „šířky“ zkoumané reality hraje vý-

¹⁶ Włotr J. J., *Socjologia Wojska*, MON, Warszawa 1964.

¹⁷ K těmto otázkám viz Rychtařík K., *Sociální*

svět armády. Pokus o sociologickou analýzu armády jako společenské instituce socialismu, NV, Praha 1971, s. 16–22.

znamnou roli politicko-ideový aspekt, o čemž již byla řeč. Ani v empirickém poznání, ani v oblasti „středního dosahu“, jak ukázala naše analýza, se uvedený moment neprojevuje tak výrazně.

Problematika člověka v rozpracované soustavě společenských vztahů je obsažena v obecné sociologii a společenské vztahy rozšířené o dimenzi „totální“ reality jsou předmětem filosofie (historického materialismu). Otázky analýzy společenské problematiky v rovině „nejvyššího“ zobecnění se staly aktuální, hodně diskutované a „zproblematicizované“ již od té doby, kdy se začala konstituovat marxisticko-leninská sociologie jako samostatná věda. Věc se komplikuje i proto, že mnozí sociologové si počínají tak – a dělají to převážně ti, kteří ve svých výzkumech nepřekročili empirickou rovinu a zákony „středního dosahu“ – jako by marxistická společenská teorie vznikla až nyní a jako by v rámci marxismu-leninismu i v rámci filosofie (historického materialismu) nebyly analyzovány závažné společenské problémy. Opak je pravdou. Makroanalýza společenských procesů byla vždy silnou stránkou teorie marxismu-leninismu. Celé dílo a činnost Marxe, Engelse a Lenina se týkala společenské problematiky. Je pravda, že o společenských otázkách neuvažovali jen v teoretické rovině (a vůbec ne jen v empirické!), ale společenské problémy právem a v duchu jednoty teorie a praxe spojovali s činností mas, jednotlivců i skupin, s revolučním hnutím, s úsilím svět nejen vysvětlovat, ale i měnit. Marx, Engels a Lenin nerozpracovali své názory do soustavy kategorií empirické nebo „střední“ roviny, byli to však oni, kteří v teorii historického materialismu položili základy skutečně vědecké sociologie. Dnes, stejně jako v minulosti, myslitelé, filosofové a sociologové, kteří se snaží objektivně vysvětlit společenské procesy, nezůstávají jen v rovině empirické a v rovině „oborových“ sociologií, ale dotahují závěry z těchto rovin až k filosofickému zobecnění. Od dob Platona a Aristotela přes významné myslitele devatenáctého století až po dnešek se závažné společenské a politické problémy (například všeobecné otázky společnosti a dějin, sociálního pokroku a úpadku, politiky, státu, práva, morálky atd.) rozebíraly

v rámci filosofie. Z toho je zřejmé, že všeobecná problematika společenská (i dějinná) se v rovině „nejvyššího“ zobecnění analyzuje v rámci filosofie (historického materialismu).

Zásadní teoretická přednost marxismu-leninismu a marxisticko-leninské sociologie ve srovnání se sociologickými teoriemi, které nejsou schopné překročit empirickou a „střední“ rovinu, spočívá v tom, že *marxistická společenská teorie se rozvíjela v nejužší spojitosti s filosofií, politickou ekonomikou, dějinami a s revolučním hnutím pokrokových společenských sil, a proto je schopna širšího teoretického zobecnění. Protože marxismus-leninismus je nejen filosofií a ekonomikou, ale i sociologií, je i dnes oblast „sociálního myšlení“ a historického materialismu tím „bojovým polem“, oblastí sporů a problémů, kde se mezi marxisty vyskytují různé koncepty obecné sociologie a historického materialismu.¹⁸ Domníváme se, že se tento „spor“ v celé soustavě marxismu-leninismu alespoň částečně řeší v rámci teorie vědeckého komunismu.*

Dnes existují dvě koncepty a svým způsobem dva krajní přístupy k řešení otázky obecné sociologie a historického materialismu.

Někteří filosofové a filosoficky orientovaní sociologové se domnívají, že základní otázky společenského vývoje – tzv. makroanalýza, tj. nejvyšší stupeň generalizace společenských jevů, jejich formalizace v matematických symbolech – má řešit historický materialismus. Proto podle nich není nutná specifická sociologická teorie – obecná sociologie, stačí jen sociologické výzkumy (rozvoj metod a technik, analýza mikrojevů).

U části sociologů se na druhé straně projevuje *jednostranná tendence* úplně izolovat sociologii (jako výlučně empirickou, „experimentální“ vědu) od filosofie, od historického materialismu, od obecné teorie a nezávisle rozvíjet jen „empirii“ a metody, hledat jen „pravděpodobnosti“ a „pravdivelnosti“, popírádět zákony „středního dosahu“ místo všeobecných společenských zákonů.

Takové *metafyzické, nedialektické* slučování problémů teorie a metod neobstojí. Zvláště „čistý“ empirismus a pozitivismus

¹⁸ Sirácky A., *Sociológia. Teória, metódy, problémy*, Bratislava 1966, s. 15–43 a s. 181–209.

nemá místo v marxisticko-leninské společenské teorii a vědě. Není správný „teoretický“ a ani systémově neslouží rozvoji marxismu-leninismu, filosofii ani sociologii. Vzájemně se integrující „jádro“ těchto dvou klíčových věd (filosofie a sociologie) je neobyčejně důležité jak pro poznání světa (materialistický monismus), tak pro „delimitování“ poznávací sféry objektivního světa (universa) i sociální reality sociálního světa člověka.

Jen při přesném vymezení jejich sfér a v úzké spolupráci obou je možné řešit složité problémy makrojevů a mikrojevů. Podle našeho názoru představuje historický materialismus nejvyšší rovinu *filosofického zveřejnění* problematiky člověka (i společnosti) — materialistickou teorii a koncepci dějin a společnosti.

Historický materialismus je neoddělitelnou součástí marxisticko-leninské filosofie, a proto může být těžko považován za zvláštní, samostatnou vědu o společnosti. V této souvislosti například Todor Pavlov odmítá ztotožňovat sociologii jako speciální vědu o společnosti s historickým materialismem. Historický materialismus je víc než obecná sociologie. *Je teoretickým a metodologickým základem interpretace všech společensko-historických procesů.*

V čem tedy spočívá *podstata problému* rozlišení empirické roviny od zákonů „středního dosahu“ a od všeobecných společenských zákonitostí? V tom, že historický materialismus jako strukturální (systémová) část filosofie (dialektickomaterialistická teorie dějin a společnosti) svým předmětem a svými kategoriemi tvoří organickou součást (složku) logicky koherentního systému marxisticko-leninské filosofie. Do tohoto systému můžeme v rovině *filosofického zveřejňování* zařadit následující kategorie: společenské bytí (obsahující i individuální psychiku, osobnostní strukturu, „totalitu“ lidského bytí) a společenské vědomí, základnu a nadstavbu, sociální a kulturní systém (a odpovídající subsystémy), sociálně ekonomické formace, historické typy, sociální a třídní strukturu, společenské zákony různých rovin, pokrok a regres, sociální regulátor, sociální kontrolu, sociální rovnováhu a mobilitu, sociální normy, symboly, ideje, komunikační systém, vědeckotechnickou

revoluci, produkci a sebeprodukci lidského světa, princip seberegulace a sebetvoření a různé *filosofické* aspekty kategorie ekonomiky, pedagogiky, etiky apod. Stojí před námi důležitý úkol včlenit *filosofické kategorie* historického materialismu do systému filosofie („racionální interpretace reality jako celku“) a vymezením předmětu a „problémových okruhů“ historického materialismu se dostaneme i k vymezení obecné sociologie jako marxisticko-leninské vědy o společnosti. Nebude to lehký ani krátkodobý úkol. V jeho řešení vycházíme z premisy, že historický materialismus není *samostatnou společenskou vědou, ale filosofickou teorií*, která analyzuje „moment“ přírodně historického vývoje (část objektivní skutečnosti, která je začleněna jako „totalita“ v systému filosofie). Můžeme souhlasit s názorem, že „marxisticko-leninská sociologie, jejímž teoretickým základem je historický materialismus, se neztotožňuje s filosofií, ale je s ní organicky spjata při zkoumání všeobecných zákonitostí společenského života“.¹⁹ Díváme-li se na objektivní skutečnost jako na nekonečně diferencovanou a hierarchizovanou „metastrukturu“ (metasystém nebo supersystém), v tom případě filosofie (historický materialismus) analyzuje v rámci přírodně historické problematiky i společenský „element“ (moment, aspekt, „totální sociální fenomén“) všeobecné struktury světa. Musíme se trochu pozastavit u pojmu „element“. Z našeho výkladu je zřejmé, že „element“ je „prvkem“ jen ve vztahu k nejširší objektivní skutečnosti (kosmos, universum), ale z hlediska člověka je sociální realitou, která — jak jsme již o tom uvažovali — může být zkoumána v různých rovinách: v rovině empirické, v rovině teorií „středního dosahu“, v rovině obecné sociologické generalizace a v rovině *filosofické dimenze*.

Je úkolem obecné sociologie, aby vytvořila kategoriální systém pro všechny roviny sociální reality. Na tomto místě jen stručně připomínáme, že uvedený „element“ (v sociální realitě jako totalita) neobsahuje v sobě jen složité mikroprocesy a makroprocesy, ale ve struktuře objektivní reality (kosmos, universum) se spojuje v různých rovinách, v časoprostorových vrstvách a v dialekticky složitých vztazích

¹⁹ Jovčuk M. T., Charčev A. G., Jadov V. A., *Aktualnyje problemy marksistsko-leninskoj sociologii*, Filosofskije nauki, Moskva 1970, č. 5, s. 11.

nejen s filosofií a sociologií, ale i s přírodními vědami (fyzikou, chemií, biologií) a také s vědami společenskými (od politické ekonomie až po estetiku). Je samozřejmé, že součástí struktury společenské reality jsou i různé aktivity a složky, které v širokém rámci zahrnujeme nejen do kategorie společenské vědomí, ale i do kategorie společenské bytí. Úvahy o těchto problémech již přesahují rámec, daný tímto diskusním příspěvkem o problémech struktury marxisticko-leninské sociologické teorie.

Резюме

Сиракки А. - Рихтаржик К.:

Дискуссионные проблемы структуры марксистской социологической теории

Процесс, которым проходит чехословацкая социология, является новым этапом как с точки зрения критического рассмотрения прошлого периода, так с точки зрения требований, предъявляемых социалистическим обществом к марксистской социологии. Новое положение как будто возвращает «старую тему» структуры марксистской социологической теории. Социологическое знание смотря по степени обобщения можно разделить в четыре уровня. Самой низкой является эмпирическая плоскость. Средним уровнем обобщения является область отраслевых социологических дисциплин. Самое большое число спорных вопросов сосредоточивается вокруг таких плоскостей обобщения, какими являются общая социология и исторический материализм.

Эмпирический уровень представляет исходную поверхность, от которой нужно продвигаться дальше, к более глубоким анализам и обобщающим выводам. Считать эмпирическую ступень окончательной ступенью социологического познания является нерешающим. Если эмпирические познания должны приводить к номотетическому анализу, а не к идиографическому описанию, то их необходимо проводить через призму таких подходов, в которых общее и частное в предметах, явлениях и общественных факторах никогда решительно не отделено. Это значит анализировать социальные факты, действия, события не изолированно, а с учетом определяющей связи и зависимости, с целью познания тех реальностей, которые так или иначе связаны с общей взаимосвязанностью и взаимной обусловленностью предметов и явлений.

Нельзя упустить из виду, что всякое эмпирическое исследование выступает не только в определенной основе технического контекста (напр. в контексте статистических правил), но одновременно также в основе определенного теоретико-философского контекста. Нет такого общественного исследования, которым не руководили бы идеи.

Социологическое исследование рассматривает связанности, отношения, связи между разными социальными явлениями, их взаим-

ную обусловленность, и оно функционально связано с опосредствующими теоретическими звеньями, какими есть теории средней достигаемости. Область специальных социологических теорий, «социологических теорий средней достигаемости» мы обозначили как средний уровень обобщений. В буржуазной социологии мы идею теории средней достигаемости встречаем прежде всего у Р. Л. Мертона. Мертон стремится обойти более общие теоретические конвенции и анализировать «нейтральные элементы» социологического исследования «без оценяющих предассудков», в уровне средней достигаемости.

На ограниченность его подходов обращает внимание напр. Г. М. Андреева. Теории средней достигаемости объективно отражают существующие реальные требования общественного познания двадцатого века. Они изучают определенный социальный феномен, элемент социального целого. Реальные особенности этого социального элемента, которыми может быть семья, город, культура, армия и т. д., всегда связаны с предметным целым. Однако это не значит, что обобщения на этом уровне необходимо имеют философский характер. Также понятийный аппарат отраслевых социологических дисциплин не является тождественным с понятийным аппаратом марксистской философии.

Дифференциация социологии на ряд отраслевых дисциплин должен отвечать также пропорциональный рост и пропорциональное развитие объединяющей теоретической и методологической и мировоззренческой базы принципов материалистического познания истории. Заниматься отраслевой социологической дисциплиной — это не значит отречься от теоретических постулатов марксизма-ленинизма. Дифференциация социологического познания должна быть соединена с подчеркиванием глобальной теоретической концепции. Но ни «эмпирическое познание», ни теория средней достигаемости не могут заменить общий глобальный взгляд на общественную реальность.

Вопросы анализа в уровне макропроцессов и проблематика комплексности общественной жизни концентрируются в общей социологии и прежде всего же в историческом материализме. Проблематика человека в разработанной системе общественных отношений содержится в общей социологии, и общественные отношения, расширенные на размеры «всеобщей реальности» являются предметом философии (исторического материализма).

В наше время по существу есть две концепции и два подхода к решению вопроса общей социологии и исторического материализма.

Проявляются односторонние тенденции изолировать социологию (как исключительно эмпирическую дисциплину), развивать «независимо» от исторического материализма эмпирические познания и искать «регулярности» или же формулировать «законы средней достигаемости». Такое же метафизическое, недиалектическое связывание вопросов теории и метода мы не считаем правильным.

Исторический материализм представляет собой самый высокий уровень философского обобщения проблематики человека и общества,

он является материалистической концепцией истории общества. Он является органической неотделимой составной частью марксистской философии и поэтому он не может быть особой, специальной наукой об обществе. Напр., также Тодор Павлов доказывает, что социологию как специальную науку об обществе нельзя отождествлять с историческим материализмом. Исторический материализм — это что-то больше чем общая социология. Он является теоретической и методологической основой интерпретации всех общественно-исторических процессов.

Определение предмета и «проблемных сфер» исторического материализма предоставляет возможность определить предмет общей социологии как марксистско-ленинской науки об обществе. Теоретической и методологической основой марксистской социологии может быть только исторический материализм.

Summary

Sirácky A. - Rychtařík K.: Discussion Problems on the Structure of Marxist Sociological Theory

The process which Czechoslovak sociology is undergoing represents a new stage, partly because of the critical reconsideration of the past period and partly because of the demands made upon Marxist sociology by the socialist society. The new situation faces the "old theme" of the structure of the Marxist sociological theory which has not yet been solved.

Sociological knowledge can be divided into four levels in terms of the degree of generalization. The lowest is the empirical level. The middle level of generalization is represented by specific sociological disciplines. Greatest in number are debatable issues concentrated around those levels of generalization which are covered by general sociology and historical materialism.

The empirical level provides the springboard from which further steps are taken to deeper analysis and general conclusions. The empirical stage can never be the final stage of sociological knowledge. The empirical findings, if they are to lead to a nomothetical analysis and not merely to an idiographical description, must be approached in such a way that the general and the individual of things, phenomena and social factors are never strictly separated.

It means that the social facts, actions, events should not be analysed as isolated phenomena, but bearing in mind the determining connections and dependences in order to identify those aspects which in one way or another function as links to the general interconnection and interdependence of things and phenomena.

It cannot be ignored that every sociological research is concerned not only in a certain frame of technical context (e.g. in the context of statistical provisions) but simultaneously also in the frame of a certain theoretical and philosophical context. No so-

cial research can exist which would not be guided by general ideas.

Sociological research deals with interconnections and interdependences of different social phenomena and is connected with the mediating theoretical links represented by middle-range theories.

The sphere of special sociological theories — "middle-range sociological theories" provides, in our conception, for the middle level of generalization.

In the bourgeois sociology middle-range theories are discussed in particular by R. L. Merton. He tries to avoid more general theoretical conclusions and "without valuation prejudices" his analysis of the "neutral elements" of sociological research does not surpass the middle-range level.

The limits of Merton's approaches are discussed e.g. by G. M. Andrejeva. Middle-range theories reflect in an objective way the existing real needs of the societal knowledge of the twentieth century. They focus on a certain social phenomenon, on an element of the social whole. Real specificities of the social element — which may be family, city, culture, army etc. — are interconnected with the social whole. But it does not mean that the generalizations of this level are necessarily of a philosophical nature. Neither is the conceptual outfit of special sociological disciplines identical with the conceptual outfit of Marxist philosophy.

Differentiation of sociology into a set of special disciplines must be accompanied by a proportionate growth and development of unifying theoretical, methodological and ideological bases of the principles of the materialist conception of history. To develop a special sociological discipline does not mean to disregard the general theoretical postulates of Marxism-Leninism. The differentiation of sociological knowledge must be characterized by putting accent on the global theoretical conception. But neither "empirical findings" nor middle-range theories are able to substitute the general global view of social reality.

The issues of analysis at the macro-process level and the problems of complexity of social life are concentrated in general sociology and especially in historical materialism.

The problems of man situated in the system of social relations are covered by general sociology, the social relations situated within the "total reality" are the subject matter of philosophy (historical materialism).

Nowadays there exist in fact two conceptions and two approaches to the issue of the relation between general sociology and historical materialism.

One-sided tendencies appear to isolate sociology (as a strictly empirical discipline), to develop empirical knowledge and to define regularities or formulate "middle-range laws" independently on historical materialism. In our opinion such a metaphysical, non-dialectical connection between theoretical and methodological issues is incorrect.

Historical materialism represents the highest level of philosophical generalization of

the problems of man and society: it is the materialist conception of history of society. It forms an organic, inseparable part of Marxist philosophy and it cannot be, therefore, a special science concerning society. Even e.g. Todor Pavlov argues that sociology as a special science concerning society cannot be identified with historical materialism.

Historical materialism is something more than general sociology. It is a theoretical and

methodological basis for the interpretation of all socio-historical processes.

The definition of the subject-matter and of the "problem spheres" of historical materialism allows for the definition of the subject matter of general sociology as a Marxist-Leninist science of society.

Only historical materialism can provide a theoretical and methodological basis for Marxist sociology.

V padesátých letech byly v americkém sociologickém časopise uveřejněny výsledky jednoho z empirických výzkumů, zaměřeného na hodnoty uznávané představiteli sociálních (behaviorálních) věd. Výsledky nepřinesly nic neočekávaného. Nad hodnotami morálními převládaly hodnoty „profesionální“ (vědecké úspěchy a kariéra), mladí usilovali o výzkumnou, starší o úřední kariéru. To vše nepřekvapovalo. Jeden fakt však nebyl banální a nutil k zamyšlení. Ukázalo se, že „hrdinou“, „ideálem člověka“ sociologů a psychologů jsou Gándhí, Einstein a Schweitzer.

Co má společného Gándhí se sociologem a sociolog s Gándhím? Co společného má nábožensko-filosofické citění indického myslitele a vysloveně scientističní způsob myšlení řadového amerického sociologa? Čím je přitažlivý Schweitzer? Jaké intelektuální drama ztělesňuje Einstein? Jaké subjektivní problémy vyjadřuje tento výběr? A to nejdůležitější: Tvoří tyto subjektivní problémy pozadí filosofických a teoretických problémů sociologie samé? A jestliže ano, tedy jaké?

*

Buržoazní sociologie nabízí vědeckému pracovníkovi zcela určitý speciální obraz sociálního světa, vytvořený během více než sta let její existence, a přístup k jeho analýze. Základy tohoto přístupu položil A. Comte při samém zrodu sociologie, když prohlásil, že je nutné budovat ji jako „sociální fyziku“ podle příkladu přírodních věd. V tomto směru pokračoval E. Durkheim, který svou koncepci „sociálního faktu“ stavěl jako přírodovědeckou teorii, opíraje se o protiklad objektu a subjektu poznání, o vyloučení hodnotících soudů, o nazírání na společnost jako na samostatnou skutečnost nezávislou na jedincích. Diskuse, která se rozvinula kolem otázky týkající se odlišnosti věd o duši a věd o přírodě, se nemohla nedotknout sociologie. Nezměnila však již jednou daný

směr jejího vývoje. Dokonce i Weber, který proti Durkheimovu „sociologickému realismu“ postavil svou nominalistickou představu o společnosti, se přiklání k tomu, že sociologie se má budovat jako vědecká disciplína. To znamenalo nutnost zkoumat sociální jednání a jeho motivy objektivními metodami. Ačkoli každá věda, tedy i sociologie, předpokládá podle jeho mínění vždycky určité hodnoty, je nutné rozlišovat dvě samostatné sféry vědění – sféru filosofickou (hledání smyslu) a sféru vědeckou.

Tyto vytrvalé pokusy některých představitelů buržoazní sociologie vytvářet sociální vědu odhalující vnitřní sociální mechanismy kapitalistické společnosti se neustále dostávají do hlubokého konfliktu s neméně vytrvalým úsilím společnosti a její vládnoucí třídy změnit sociologii v nový typ ideologie, který by se od starých nábožensko-mytologických druhů odlišoval jen svou praktickou efektivností a teoretickou formou.

Další vývoj buržoazní sociologie v tomto směru zformoval její důležité rysy, jako je zásadní odmítnutí začlenit do její soustavy filosofického chápání hodnotová východiska a cíle zkoumání; pochybnost, (která se stala metodologickým principem), že je možné odhalit zákony vývoje společnosti, a s tím i spojená nedůvěra k jakýmkoli filosoficko-historickým koncepcím; formování specifického předmětu zkoumání – mechanismy fungování společnosti, chápání jako sociální systém. Tyto zvláštnosti nejen určují ráz současné západní sociologie jako typu vědění, jako empirické vědy, ale mají i bezprostřední vliv na způsob jejího sociálního fungování.

Sociální role buržoazní sociologie je z hlediska marxismu dána především těmi jejími ideologickými funkcemi, které plní jako sociální instituce kapitalistické společnosti.¹ Přihlížíme-li k této funkci a vycházíme-li především z třídního hodnocení charakteru buržoazní sociologie, objasníme

si, jaké způsoby sociálního fungování sociologie jsou předurčeny jejími vnitřními vědeckými charakteristikami, jaký vztah k nim mají sociologové a jaké morální problémy jim v této souvislosti vznikají.

První z těchto způsobů (nejméně důležitý ve funkčním smyslu) je spojen s novopozitivistickou metodologií, která v nejčistší podobě vyjadřuje snahu vybudovat sociologii jako naturalistické, instrumentální, a nikoli sociálně filosofické poznání. G. A. Lundberg říká: „... dával jsem vždy přednost tomu, charakterizovat své vlastní stanovisko jako stanovisko přírodních věd, než abych se je pokoušel ztotožňovat s kteroukoli konvenční školou tradiční filosofie...“² Z tohoto postoje nutně vyplývá odmítání rozdílu mezi vědou o společnosti a člověku a vědou o přírodě a s tím spojené odmítání jakéhokoli „chápajícího“ principu objasnění, orientace na kvantitativní a behavioristické metody studia chování člověka. Vzhledem k občanské a mravní pozici sociologa toto vše znamená, že jeho sociální funkce má spočívat v aplikaci objektivní naturalistické (přírodovědecké) metody na zkoumání sociální skutečnosti a vědomém odmítání hodnocení této skutečnosti.

Proto jsou v daném případě nutné pokusy o zásadní rozdělení vědecké a praktické funkce sociologie. Tyto funkce spolu nejen vzájemně nesouvisí, ale naopak, dá se předpokládat, že za daného stupně rozvoje vědy jedna druhé překáží. Zájem sociologů o naléhavé sociální problémy, spěšné pokusy nabídnout nějaké vědecké prostředky pro jejich vyřešení – to vše jaksi brání vědě, brání vědci podat objektivní obraz sociálního světa a přísně se přitom řídit požadavky vědecké přesnosti a nezaujatosti. Zdá se, že role vědce a role občana jsou dvě různé role a že v zájmu vědy se nemají slučovat.

Sociální realita buržoazní společnosti, jak se dalo očekávat, však neustále sráží stoupence tohoto zaměření z jejich akademických pozic. Výběr problémů, výchozí premisy i charakter závěrů jakéhokoli vědného (nikoli formalizovaného) výzkumu jsou v té či oné míře předurčeny systémem hodnot dané společnosti a té třídy, k níž patří sám vědec. Nezávisle na tom, zda to

sociolog chce nebo nechce, mohou výsledky jeho práce nabýt určitého praktického (ideologického nebo sociálně inženýrského) významu. A pokud má za to, že praktické použití sociologie má být za hranicemi jeho „vědeckých zájmů“, může být pro něho způsob tohoto použití neočekávaný, vzdálený jeho vlastním hodnotovým orientacím, a dokonce morálně nepřijatelný.

Uhledné bašty „čisté vědy“ byly však velmi rychle vyvráceny a odsunuty stranou proudem aplikovaných, prakticky zaměřených výzkumů. Tento druhý, převládající typ sociálního fungování buržoazní sociologie je dán jednak tradicí (již Comte a Durkheim měli obavu o praktické využití své vědy), jednak snahou sociologů ovlivňovat nějak metodami a prostředky své vědy sociální realitu, pomáhat buržoazní společnosti řešit praktické sociální úkoly. Nemalou úlohu zde sehrála i okolnost, že už od padesátých let zabezpečovaly aplikované výzkumy sociologovi lepší kariéru, než kdyby se zabýval čistou vědou.

Tak se objevila koncepce, podle níž je sociologie „sociální inženýrství“. Ujasnit si smysl, který do těchto slov vkládají stoupenci i odpůrci „sociálního inženýrství“, je možné jen tehdy, když tento pojem porovnáme s druhým pojmem, vyjadřujícím jiný typ sociálního fungování sociologie, totiž s pojmem „sociální kritika“.

Rozdíl mezi „sociálním inženýrstvím“ a „sociální kritikou“ není rozdílem mezi empirickou a teretickou sociologií. Známe empirické výzkumy, které k „sociálnímu inženýrství“ žádný vztah nemají a které jsou prováděny v sociálně kritickém stylu (například práce T. Adorna *Autoritativní osobnost*). Přitom některé teoretické koncepce (související s teorií „sociálního jednání“) mohou být plným právem považovány za teoretické části „sociálního inženýrství“.

Proto se podle našeho názoru zdá být výstižnější definice uvedená v jednom z článků J. A. Zamoškina, která vychází z oddělení cílů a prostředků v sociální vědě. „Sociální inženýrství“ je zaměřeno na uskutečnění kontroly a řízení chování člověka nezávisle na těch cílech a hodnotách, v jejichž jménu se toto řízení děje. Proto si sociální inženýr nestaví – přinejmenším

¹ V sovětské literatuře je celá řada prací týkajících se tohoto tématu: Andrejeva G. M., *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*, Moskva 1965; Novikov N. V., *Kritika sovremennoj buržuaznoj nauki o socialnom povedenii*, Moskva 1966;

Osipov G. V., *Sovremennaja buržuaznaja sociologija*, Moskva 1964, aj.

² Lundberg G. A., *The Natural Science Trend in Sociology*, *The American Journal of Sociology*, 1955, vol. 61, No 3, s. 191.

ne otevřeně — důležité hodnotové cíle. Přijímá existující systém využití vědy jako něco daného, něco jediné možného a „zabývá se hledáním určitých prostředků k dosažení cílů, které samy o sobě zůstávají jaksi stranou jeho výzkumu“.³

Tuto zvláštnost sociologie jakožto „sociálního inženýrství“ zaznamenávají i ti západní sociologové, kteří se k ní v zásadě staví kladně. P. Lazarsfeld, W. Sewell a H. Wilenski v úvodu k přehledné práci věnované otázkám praktického použití sociologie poznamenávají, že vztah mezi objednavatelem a sociologem zůstává mimořádně důležitým tématem. Říkají: „Ústředním problémem této knihy je spolupráce nebo nedostatek spolupráce mezi klientem a sociologem.“ Většina článků se zabývá popisem procesu dosažení cílů, které stanovil objednavatel, v čemž „se odráží převládající způsob použití sociologie“.⁴ Je samozřejmé, že cíle klienta a osobní hledisko sociologa se nemusejí shodovat. „Mezi sociologem a objednavatelem musí nutně existovat neúplné pochopení a konflikt zájmů vzhledem k jejich příslušnosti k různým profesionálním skupinám.“⁵ To však na věci nic nemění. „Podmínky hry“ jsou takové, že cíle výzkumu (a proto i cesty, způsob řešení nějakého reálného problému) určuje objednavatel. Přemýšlet o tom, nakolik jsou tyto cíle správné, morální či nutné, není úkolem sociálního inženýra. Do okruhu jeho profesionálních povinností nepatří sociálně filosofické úvahy o tom, co je to člověk, jaký je jeho vztah ke společnosti a historii, jaké způsoby řízení jeho chování jsou přípustné a jsou-li přípustné vůbec atd. Sociální inženýr je člověk, který může najít efektivní sociální nebo sociálně psychické prostředky k uskutečnění jakéhokoli cíle, spojeného s kontrolou a řízením chování lidí.

Instrumentální charakter „sociálního inženýrství“ názorně předvádí historie industriální sociologie. Na její půdě se lopotilo nejen mnoho schopných vědců, ale i opravdových humanistů znepokojených osudem člověka v pracovní sféře, jeho fyzickým i duševním zdravím, jako byli M. Follette, E. Mayo nebo W. Whyte. Existence industriální sociologie však od samého počátku závisela ve velké míře na objednávkách,

a tudíž na objednavatelích, kteří ji vnucovali cíle výzkumu i způsoby řešení praktických problémů. Právě tato závislost neustále určuje zaměření industriální sociologie. Proto se také nestala skutečnou „vědou o člověku v práci“. Reálný okruh jejích zájmů a problémů je zvýšení zisků, zvýšení produktivity práce a manipulace člověkem, to jest řízení jeho chování nezávisle na jeho vůli nebo dokonce proti ní. Středem pozornosti industriální sociologie je ono nekonečné množství forem vnitřního odporu k práci, který není ničím jiným než celkovým charakteristickým projevem třídního konfliktu v současné buržoazní společnosti. Tento odpor přijímá buď formu úplné lhostejnosti k tomu, co se dělá, nebo formu zásadní lenosti či vědomého odsouzení pracovitosti, nebo tisíce jiných, neustále se měnících forem. Dějiny industriální sociologie jsou dějinami hledání prostředků a způsobů, které by pomohly tento odpor překonat nebo jej neutralizovat. Právě tato snaha najít psychologické a sociálně psychologické mechanismy odporu k instituci práce způsobila kdysi obrat industriální sociologie k osobnosti, k její psychologii (a v tom se projevila její objektivní sociální význam, nezávisle na osobních záměrech a ideálech sociologů samých). Základ položil Hugo Münsterberg, který prohlásil, že nespokojenost dělníka „při neexistujících očividných nedostatecích“ není problémem pracovních podmínek ani náplně práce, ale problémem psychologickým. O něco později se pokoušeli tento odpor zmírnit stoupenci taylorismu (pomocí „pravidelných štedrých přidavků, prémieů za úkolovou práci“), stoupenci psychotechniky (kteří vybírali pro určité práce lidi podle fyziologických a psychologických znaků) i přívrženci paternalismu (zvláštní „pozornosti“ k dělníkovi a přátelským, familiárním způsobem jednání). Avšak úspěchy tohoto frontálního útoku na dělnickou osobnost nebyly velké. Bylo zřejmé, že za úpornou nechutí dělníka pracovat „s radostí“ a „s požitkem“ se skrývá něco mnohem silnějšího než individuální psychologie.

A tu ve třicátých letech, na základě výzkumu E. Mayo a jeho spolupracovníků, se za tuto sílu, která upevňuje postoj dělníka,

³ Zamoškin J. A., *Protivorečivye sudby sociologii v ustoyivach sovremennogo kapitalizma*, Voprosy filosofii, 1967, No 3, s. 108.

⁴ Lazarsfeld P. F., Sewell W. H., Wilenski H. L. (eds), *The Uses of Sociology*, N. Y. 1967, s. X.

⁵ Tamtéž, s. XI.

začala považovat skupina, malá neformální skupina, do které je začleněn člověk v práci. Soudilo se, že právě ona mu diktuje výkonné normy, vztah k nadřazeným i novotám, mínění o tom, co je to „spravedlivá mzda“ a „dobrá práce“. Od té doby se „malá skupina“ stala středem pozornosti sociologů. Jejích nejrůznějších teoretických modelů – typologických, dynamických i sociometrických – bylo použito k tomu, aby se našly praktické způsoby, jak mínění skupiny řídit. Přitom se ukázalo, že jedinci jsou v jistém smyslu méně povolní než skupina a že je „snazší změnit ideologii a sociální akce malé skupiny, jestliže se obrátíme přímo na ni, a ne na jednohlavá individua“.⁶ Této poměrné povolnosti skupiny může být využito k řešení jednoho z nejsložitějších problémů v řízení podniku – totiž problému, jak překonat neustálý odpor pracovníků proti všem změnám a novotám (technologickým i organizačním). Ukázalo se, že projednání změn ve skupině a jejich kladné přijetí je velmi účinným prostředkem proti nedůvěře a konzervatismu členů skupiny. Tím dostal nečekaný utilitární význam i ten problém „účasti“ pracovníka na rozhodování, na vedení, který měl dříve spekulativně humanistický odstín. Jestliže jeho vznik byl jedním z elementů „humanistické výzvy“ proti odcizení, frustraci a nespokojenosti pracovníka s prací, pak jeho praktické řešení je spojeno se zdokonalováním systému řízení podniku, organizace. „Je to sice paradoxní,“ píše A. Tannenbaum, „ale vedení, které se prostřednictvím systému »účasti« zřídá malého podílu své moci, zvyšuje ve skutečnosti svou kontrolu . . . Systém »účasti« . . . může být uspořádanějším, integrovanějším a kontrolovatelnějším systémem, než je tradiční oligarchie.“⁷ Výzkumy pokračují. Industriální sociologové vedou plánovitou válku (nejčastěji poziční) se snahou pracovníka – pro sféru odcizené práce typickou – zmrazovat produktivitu práce, protivit se všem novým pořádkům, neutralizovat úsilí „vědeckého řízení“. Sociolog může být při tom zanícen těmi nejvyššími idejemi – ulehčit člověku práci, pomoci mu najít její smysl i radost z práce. V reálném boji člověka s vykořisťováním

a odcizením je však nucen postavit se buď na stranu podnikatele a kapitalistické organizace (to znamená jednat proti člověku), nebo dělat beznadějně pokusy, jak najít střední cestu, jak smířit jejich nesmiřitelné zájmy.

Co může sociolog jako jednotlivec postavit proti této objektivní tendenci v aplikované sociologii právě jako vědec opírající se o teoretické vlastnosti své vědy, a ne o svá osobní morální hlediska? Nic, neboť mezi touto prozaickou a utilitární tvářností sociologie a jejími spekulativními teoretickými základy je souvislost. Dá se říci, že „sociální inženýrství“ jako soubor vědeckých prostředků k řízení lidí za různým účelem je jen „druhá existence“ teoretické sociologie, která se hrdě (avšak nerozvážně) zřekla jakýchkoliv hodnot kromě nejvýznačnějších (zdůvodnění, ověřitelnost poznání atd.).

Rozdělení prostředků a cílů a dále posunutí cílů za hranice sociologie je základním faktem, který určuje nejen specifickou sociální roli buržoazní sociologie, ale i mnohé její charakteristiky jako typu vědy.

V cíli jsou vždycky zjevně nebo skrytě obsaženy hodnoty. Charakter těchto hodnot, vnitřní vzájemný vztah cílů a prostředků jsou především předmětem filosofické analýzy. Odsunutí cílů za rámec sociologického výzkumu znamená, že sociologie se zřídá úkolu samostatného pojetí svých hodnotových východisek a cílů, zaměření člověka na výzkumnou činnost. Důsledkem toho je infantilismus a bezmocnost před tváří nejdůležitějších problémů současného člověka, pokusy řešit je neodborným, primitivním způsobem – a konečně bezmocnost před jakýmkoliv vnuceným systémem filosofických hodnot.

Instrumentální charakter sociologie a s tím související odmítání studia zákonů vývoje i hodnotových, filosofických cílů zkoumání staví buržoazní sociology do beznadějněho postavení vzhledem k problémům přestavby společnosti. Z jakého hlediska vůbec je v zásadě možno tento problém řešit? Jen ze dvou hledisek, sociologii právě zamítnutých. Buď musíme předpokládat, že nějaký historický zákon,

⁶ Lewin K., *Group Decision and Social Change*, in: Maccoby E. E., Newcomb E. and Hartley E. (eds), *Readings in Social Psychology*, N. Y. 1958, s. 204.

⁷ Tannenbaum A. S., *Social Psychology of the Work Organisation*, Belmont 1967, s. 99, 100.

zákon vývoje nám dá možnost (pouze možnost, neboť uskutečnění závisí na činnosti lidí) společnost změnit, nebo musíme tvrdit, že některé vysoké hodnoty (humanismus, spravedlnost nebo něco jiného) takovou představbu od nás vyžadují ve jménu zachování lidstva, lidskosti atd.

Sociální věda, která tyto „nevědecké“ imperativy zavrhlá, stojí před alternativou: zůstat buď instrumentální, a tím odsoudit sociologa k roli věčného „prostředku“, nebo se pokusit vyhnout se tomu a obrátit se ke svědomí a citu odpovědnosti sociologa. To znamená utopisticky doufat, že sociální problém se vyřeší morálními prostředky.

K tomu přispívají i jiné teoretické předpoklady buržoazní sociologie. Jestli považujeme za podstatu sociálního procesu reprodukci a zachování daného sociálního systému, pak jakékoli výzvy „vše změnit“, „přebudovat“, „přestavět“ se nám nutně budou jevit jako extrémistické nápady „sociologicky negramotných“ osob. Co a jak je možno přetvořit ve společnosti, v sociálních vztazích, jestliže každá jejich součást plní určitou (skrytou nebo zjevnou) funkci spojenou tisíci nitkami s jinými, právě tak nutnými funkcemi?

Znamená tato souvislost mezi vědeckými a funkcionálními aspekty buržoazní sociologie, že pro ni není možný žádný jiný způsob sociálního fungování kromě „čisté vědy“ a „sociálního inženýrství“? Musíme na tuto otázku odpovědět záporně, protože v buržoazní sociologii existuje již třetí typ sociálního fungování – „sociální kritika“.

„Sociální kritika“ vytváří svou sociální funkci jinak než „sociální inženýrství“. V jistém (logickém, ale nikoli historickém) smyslu se vyvíjí jako reakce na sociálně inženýrskou interpretaci sociologie, jako pokus řešit jiným způsobem nejen reálné sociální problémy, ale i vnitřní problémy sociologie – problémy její sociální role a odpovědnosti sociologa.

Hlavní smysl své společenské funkce vidí představitelé sociální kritiky (C. W. Mills, E. Fromm, D. Riesman, T. Adorno aj.) ve formování sociologické představivosti člověka, ve vytváření vědeckého základu pro správné pochopení sociální reality. Úlohou kritické sociologie je odhalit a objasnit sociální mechanismy, zhodnotit je z hlediska určitých lidských ideálů. K dosažení

tohoto cíle je podle jejich mínění třeba, aby profese sociologa představovala nejen technicko-metodologické znalosti, ale také určité odborně pojaté sociálně filosofické stanovisko. Proto je pro „sociální kritiku“ charakteristický jiný vztah k některým metodologickým otázkám, zejména k otázce o vzájemném vztahu filosofie a sociologické vědy. „Sociální kritika“ předpokládá těsné spojení jakékoli sociologické koncepce nebo výzkumu s určitým, vědomě vybraným a zdůvodněným filosofickým pohledem na člověka a společnost.

Z toho vyplývá, že samostatný výběr cílů zkoumání založený na určitých humanistických hodnotách a podřízení celého procesu analýzy těmto hodnotám je nejen mravní, ale i vědeckou povinností sociologa. Nejznámější ukázky „sociální kritiky“ ukazují zjevné hodnotové filosofické zaměření těch teoretických nebo empirických výzkumů, které tvoří jejich základ.

C. W. Mills předpokládal, že jeden z důležitých úkolů sociálního vědce spočívá v tom, aby provedl analýzu ideálů svobody a rozumu, aby zaujal „vlastní názor na podstatu historické změny a na to, jaké místo v ní má svobodný a rozumný člověk“.⁸

Ve svých sociologických pracích hájí Mills právě ty hodnoty, které jsou v největším nebezpečí.⁹ Proto zcela přirozeně u něho převládá zájem o problém moci a „bez-mocnosti“ lidu. Proti univerzálnímu cíli „sociálního inženýrství“ – kontrole a řízení chování člověka – cíli, který Mills považoval za neslučitelný s hodnotami rozumu a svobody, postavil jiný cíl – kontrolu sociálních institucí a sociálních struktur člověkem.

V západní „sociální kritice“ jsou různé směry, které se od sebe vážně liší svými teoreticko-metodologickými postoji. Co mají například společného teoretická hlediska C. W. Millse, občas blízká marxismu, a hlediska T. Adorna, který studoval osobnost z hlediska novofreudismu? Co má společného ekonomická a politická analýza Millsova s psychoanalytickými metodami Adornovými? Nic, kromě toho nejdůležitějšího, totiž těch nezakrytých cílů a hodnot, kterým tyto teoretické koncepce a metodologické procedury slouží. Tyto cíle jsou: změna existujícího sociálního světa, který

⁸ Mills C. W., *Sociologická imaginace*, Mladá fronta, Praha 1968, s. 162.

⁹ Viz materiály věnované pracím C. W. Millse, *Voprosy filosofii*, 1966, No. 6.

může být – podle slov Adornových – změněn pouze těmi, kdož místo toho, aby se zabývali upevňováním sebe a upevňováním světa, kriticky hodnotí svět i sebe samy.

Mills i Adorno si vzali za úkol odhalit autoritativní charakter současné kapitalistické společnosti, ukázat ty sociální mechanismy, které tuto autoritativnost způsobují, převrací svobodu osobnosti v prázdné slovo oficiální propagandy. Tuto úlohu řešili různě. Mills vyšel od analýzy neosobních mechanismů moci studoval ekonomické a politické předpoklady existence vládnoucí elity. Adorno studoval tentýž jev tak, že zkoumal subjektivní psychologické předpoklady, které podle jeho mínění umožňují vznik autoritativních režimů a jejich krajní formy – fašismu.

Kniha *Autoritativní osobnost*, která vznikla pod vedením Adornových, vyšla v roce 1950, kdy v Americe dosud byly živé vzpomínky na válku, na norimberský proces a na zločiny fašismu a kdy se zdálo, že hrůza před fašismem a odpor k němu jsou všude tak silné, že jeho obnovení je nemožné. Adorno se tuto iluzi pokusil rozbít. Studium sociálně psychologického aspektu problému fašismu mu ukázalo, že v současné buržoazní společnosti existuje typ osobnosti, který je potenciálně vnímavý k fašistické ideologii. A jestliže se z ekonomických a politických příčin začne fašismus aktivizovat jako sociálně politické a ideologické hnutí, může snadno získat na svou stranu lidi tohoto typu, využívaje jejich zvláštních hledisek, hodnotových orientací a způsobu myšlení. Je pravda, že Adorno neodhaluje sociálně třídní původ ani podstatu fašismu, a proto jeho humanistický patos je ve značné míře abstraktní.

A přece má kritická sociologie, jak se nám zdá, k řešení mravního problému odpovědnosti vědce blíže než „sociální inženýrství“. To však neznamená, že v ní nejsou žádné problémy, spojené s její sociální funkcí. Tyto problémy existují nejen pro sociálního inženýra, který – zbaven práva určovat cíle i směr výzkumu – je odsouzen k roli „prostředku“, ale i pro sociálního kritika, který není vždy schopen přesvědčivě zdůvodnit výběr hodnot udávajících směr jeho analýze a někdy i uvést je do souladu s jejich reálným empirickým obrazem. A jestliže „sociální inženýrství“ dává zpravidla praktický program, sloužící ani ne tak člověku jako spíše kapitalistickým

institucím či organizacím, „sociální kritika“ nedává příliš často buď vůbec žádný pozitivní program, nebo předkládá takové jeho formy, které trpí zjevným utopismem (nechceme-li říci naivností).

Oba tyto způsoby sociálního fungování sociologie neřeší problém morální odpovědnosti sociologa, protože každý z nich je vnitřně rozporný. Oba jsou velmi daleko od toho, bezesporu humanistického (nejen co do cílů, ale i co do prostředků) způsobu sociální aktivity, který je ztělesněn zejména v činnosti Schweitzera a Gándhího.

Právě proto se západní sociologové, majíce v té či oné míře sklon ke komplexu „Schweitzer – Gándhí“ a pocíťující morální odpovědnost za svou vědu a za výsledky jejího využití, obracejí v poslední době k otázkám profesionální etiky sociologa a tím se pokoušejí zbavit svou sociální pozici vnitřních konfliktů.

S problémy, které vyvolávají ne-li požadavek profesionální etiky, tedy aspoň úvahy o ní, se tak či onak setkávají všichni sociologové-empirikové. Má (přesněji: „může“) sociolog upustit od výzkumu v tom případě, je-li pro něj zajímavý z hlediska vědeckého, ale přitom „necítí sympatie k cílům objednavatele“? Má sociolog právo vynikat do vnitřního života člověka, vyzvídat (například pomocí psychoanalýzy) to, co člověk nechce říci, co by raději skryl? Pokud za hlavní pozitivní funkci aplikovaných výzkumů je považována informace určená veřejnosti, je možno dopustit tajné výzkumy nebo zatajovat výsledky, jejichž zveřejnění se považuje z nějakého důvodu za „sociálně škodlivé“?

Morální kodex sociální kritiky obsahuje tyto zásady, které přirozeně nejsou institucionalizovány, avšak jsou dostatečně zřetelně zafixovány v pracích jejich představitelů (především C. W. Millse):

1. Sociologie má být nejen povoláním, zaměstnáním či dokonce prací, ale i věcí svědomí, vnitřního mravního imperativu.
2. Právě tento a pouze tento imperativ, a nikoli objednávka, doporučení nebo představa o praktické užitečnosti má sociologovi napovědět problémy výzkumu.
3. Není přípustné manipulovat lidmi, to znamená pohlížet na ně jako na prostředek k dosažení jakéhokoli cíle. Sociolo-

gové si nemají o sobě myslet, že jsou osvícení diktátoři. Mills napsal: „Sociální vědci nejsou, bohudík, generálové historie.“

4. Sociolog se může ocitnout v roli sociálního inženýra sloužícího cílům a zájmům byrokratických kapitalistických organizací, i když nedělá žádná praktická doporučení, ale dává jim jen užitečnou informaci.

Tyto principy odrážejí mravní kolize sociálního kritika v podmínkách kapitalistické společnosti. Nelze však nevidět, že sociolog, který se bude těmito principy ve své práci řídit, narazí na nové, neméně vážné obtíže. Sféra jeho činnosti, a tedy i možnost reálného vlivu na sociální skutečnost, se podstatně zúží.

Pokud jde o sociálně inženýrský směr, ten dosud svůj morální kodex nevytvořil. Tato otázka se však vážně projednává a Americká sociologická společnost se už

řadu let pokouší vytvořit „etický kodex sociologa“. Již nyní se dá předpokládat, že nebude tak kategorický jako výše uvedený. V každém případě některé jeho body, vyslovené R. Angelem, který se jeho tvorby zúčastnil, neznějí ani příliš přísně, ani příliš určitě: „ . . . Pořadí etických norem pro sociology, kteří se zabývají aplikovanými výzkumy, je úplně jasné: především sloužit morálním principům naší společnosti, které zahrnují i všelidské normy. Za druhé, řídit se charakteristickými normami, které existují v jeho profesionálním prostředí. A konečně, sloužit cílům toho klienta nebo té organizace, kteří vás najali.“¹⁰

Principy tohoto druhu nekladou přirozeně před sociologa žádné zvláštní mravní problémy. A přece ne nadarmo vzpomínají sociologové na Schweitzera a Gándhího.

Z ruštiny přeložila Dana Dubinová

¹⁰ *The Uses of Sociology*, s. 740.

Chování a řízení lidí v podniku

(z hlediska rozborově diagnostického přístupu)

VLADISLAV CHLUMSKÝ

Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví,
Bratislava, pracoviště Praha

Chování sociálního systému podniku

Jednotliví pracovníci i sociální systém podniku jsou částmi podnikového celku a jako takové mají svoje činnostní určení. Aby se ho zhostili účinně, musí to umět, musí to chtít a musí k tomu mít možnosti. Problém eufunkčního chování lidí v podniku je tedy problémem pracovní motivace, pracovní způsobilosti a problémem možnosti tuto způsobilost realizovat. Tyto pojmy je nutno objasnit.

Chování sociálního systému je souhrn zevních, tj. smysly pozorovatelných znaků jeho celostního projevu. Žádný sociální systém (tedy ani podnikový) nelze personifikovat, neboť nemá vlastní celistvé subjektivity, tj. nic jako systém neprožívá. Subjektivitu mají pouze jednotliví lidé, kteří jsou základními prvky sociálních systémů. Chování sociálního systému podniku (a tedy pracovní chování lidí v jeho rámci) má ovšem své duševní koreláty, avšak pouze v psychice jednotlivců. Proto je účelné používat ve vztahu k jednotlivcům pojem „činnost“, jímž se podtrhuje jsoucnost tohoto korelátu. Chování sociálního systému je samo ze sebe (tj. bez pojmu „činnost“) nepochopitelné. Je to však chování sociálního systému, které je příčinou podnikových výstupů.

Sociální systém podniku je *instrumentem i prostředím* (stejně jako stroje jsou současně instrumenty i prostředím). Jako prostředí je strukturovanou společenskou vazbou,¹ jako instrument je sociálním subjektem, neboť je instrumentální extrapolací lidských výkonů do společenské roviny.

Motivace je dalekosáhlou problematikou. Badatelé se dosud neshodli na jedné definici. Pro naše záměry uvedme dvě: „Zkoumání směru a stálosti konání je zkoumáním motivace.“² „Motivace je procesem vyvolání nebo lépe zesílení a »zapřažení«

určitého aktivačního procesu do určitého programu činnosti.“³ Oba uvedení autoři uvádějí, že v problematice motivace jde o otázku „proč“ adresovanou lidskému jednání. Jelikož tedy jde v motivaci o smysl a směr chování a o velikost energie, jímž je „neseno“, můžeme ji právem považovat za hybnou sílu chování, kterou lze charakterizovat jako vektor.

Teoretické nejasnosti ve složitých motivačních zákonitostech se nás při uvedeném pojetí příliš nedotknou. V pracovní motivaci jde o otázku „proč“ adresovanou pracovnímu chování. Centrálním problémem sociotechnického aspektu pracovní motivace v podniku je „vyvolávání a usměrňování činností prostřednictvím úmyslné regulace“.³ Sociotechnický model pracovní motivace je znázorněn na obr. 1.

Tento model respektuje to, že se v podniku nevyvíjí pracovní motivace jenom živelně, ale že vedení jde o vyvolávání a usměrňování činností prostřednictvím úmyslné regulace. Současně je v něm obsažena hypotéza, že „determinanty“ jsou relativně stálé vnitřní a vnější podmínky pracovního chování a jsou tedy „ve hře“, ať je již vedení záměrně stimuluje, či ne. Jde tedy o dynamické pole determinant,⁶ do kterého je nutno záměrně zasahovat, chceme-li ovlivňovat chování lidí v podniku. Zkušenostně ověřenými prostředky pro toto ovlivňování jsou uvedené incitivity.

Způsobilost je nutné nazírat jak z hlediska jednotlivce, tak i z hlediska celého sociálního systému a jeho částí. Je-li *výkonnost jednotlivce* (posuzována psychofyziologicky, a tedy bez zřetele na použitou techniku) vyjádřena vzorcem N. R. F. Maiera:⁷

Produktivita = nadání × výcvik × motivace — únava

¹ Ke společenské vazbě viz Szczepański J., *Základní sociologické pojmy*, Praha 1966, s. 63 n.

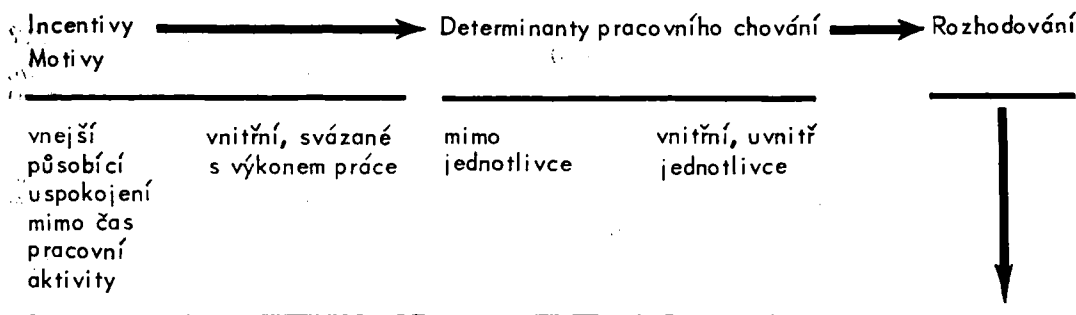
² Krech D., Crutchfield R. S., Ballachey E. L., *Člověk v společnosti*, Bratislava 1968, s. 93.

³ Machač M., *Pracovní motivace*, stať ve sborníku

Psychologie v systému práce s lidmi, Praha 1966, s. 41 a 42.

⁶ Khol J., *Pracovní chování*, skriptu Institutu řízení, Praha 1967, s. 8. Kholovy determinanty jsem rozšířil o další složky.

Obr. 1 Model pracovní motivace jednotlivého člověka - bez zpětných vazeb
(adaptováno podle Khola⁴ a Maiera⁵)

Mzda	Styl řídicí práce	Pracovní role	Potřeby a cíle	Pracovní chování
Požitky	- orientace na úkoly nebo na lidi - způsoby dozírání (těsné a volné) - participace a její druhy	Skupina Plán a ekon. ukazatele (ekonomická politika) Personální politika	- biologické - sociální <i>Vlivy osobnosti</i> - na pracovní morálku - na potřeby <i>Očekávání</i> <i>Postoje</i> - k práci - k nadřizeným - ke skupinám - k podniku - k odměnám	- výkonnost - hospodárnost - tvořivost - pružnost - vzdělávání - disciplína - absence - fluktuace atd.
	<i>Povaha práce a její organizace</i> - správné místo - správnému člověku - inspirující organizace práce - význam práce - zážitek - dosažení cíle - znalost „score“ v práci - znalost možných výsledků - vědomí odpovědnosti - faktor soutěžení	Fyzikální a techn. prostředí Vlivy širších komunit		

Přiležitost k postupu

pak *výkonnost sociálního systému* je výkonností jednotlivců, *umocněnou organizačním efektem*. Způsobílost sociálního systému pak abstrahujeme z celkové totality jeho kapacity podobně jako se i u jednotlivého člověka rozlišují jeho motivace a schopnosti. Zde je to tím více opodstatněno, protože motivován je vždy jen jednotlivec (byť vždy ve společenských souvislostech), způsobílost sociálního systému však chápeme nadindividuálně. Tato způsobílost je sice co nejtěsněji podmíněna úrovní individuálních schopností, ty však musí být vhodným způsobem v sociálním systému uspořádány. Proto považujeme způsobílost za aspekt informační, organizační a strukturální. Pojem informace zde

chápeme v jeho nejobecnějším smyslu jako míru uspořádanosti nebo organizovanosti (tedy kvantitativně) i jako zprávu, která má jistý obsah a určitý význam (tedy kvalitativně), jímž se odstraňuje nějaká neznalost, popřípadě se zvyšuje pravděpodobnost určitého chování z množiny možných chování.

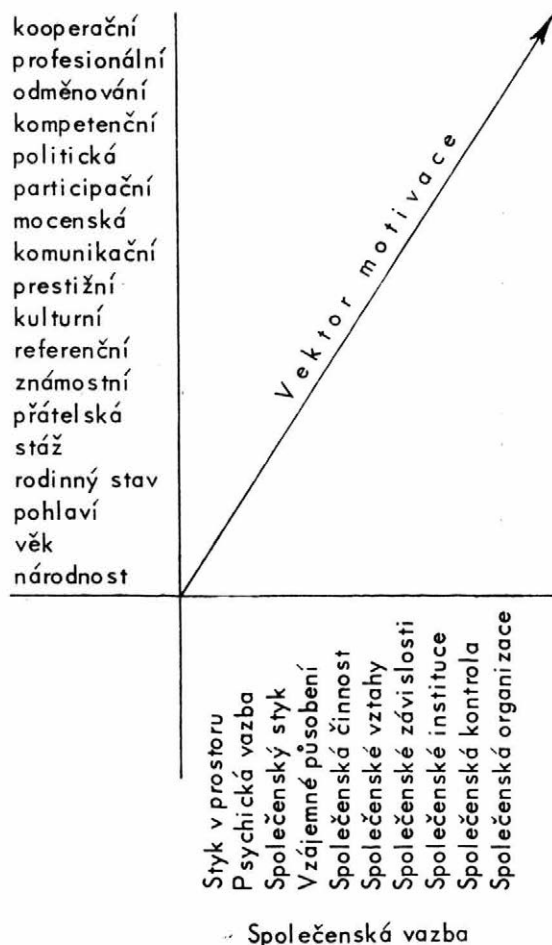
Uspořádanost mění vlastnosti uspořádaného, což je vidět například na hodinách nebo na jakémkoli stroji, který funguje: má jiné vlastnosti než jeho volně rozložené součástky. Také organizované kolektivy, ale i organizovaná činnost, mají jiné vlastnosti než prvky, z nichž se skládají. Uspořádanost je tedy zdrojem organizačního efektu. V našem případě jde o „zvýšení

⁴ Khol J., *Pracovní chování*, skriptu Institutu řízení, Praha 1967.

⁵ Maier N. R. F., *Psychology in Industry*, Houghton Mifflin Company, Boston 1965, s. 409 n.

⁷ Maier N. R. F., *ib.*, s. 460.

Obsahové struktury:

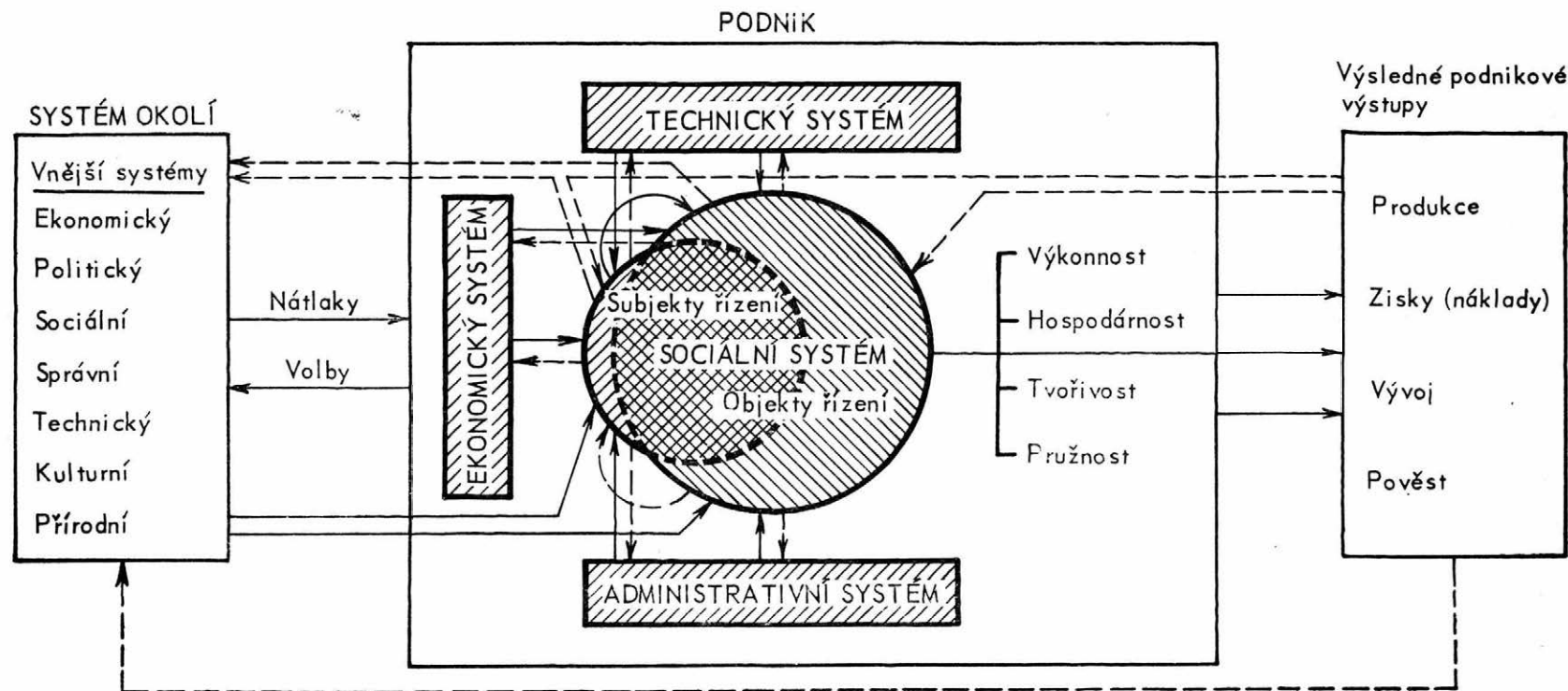
prospěchu, připadajícího na jednoho člena skupiny nebo kolektivu, měřeného jednotkami nákladů anebo výsledků...⁸ přičemž tento prospěch bývá i kvalitativně jiný, než jaký by umožnila pouze činnost jednotlivce. Zvýšení prospěchu můžeme přičíst rozličným vlivům, jako např. součtu dílčích sil, specializaci, která zvyšuje kvalifikaci, sladěním specializací v nový celek, ale i sociálně psychologickým a sociologickým faktorům motivačním a skupinovým. Ne ovšem každý motivační a skupinový činitel vede k organizačnímu efektu. Musí být

dodržena podmínka patřičné míry uspořádanosti.

Za obecnou hypotézu způsoblosti považujeme tedy míru a obsah uspořádanosti sociálního systému, jeho procesů i schopností jednotlivce. Odráží se v ní tedy kvalita jednotlivců jako základních prvků sociálního systému a kvalita jejich formální i neformální organizace. To jsou současně také hlavní hlediska analýzy způsoblosti sociálního systému, přičemž kvalita jednotlivců je profesiografickou a výběrovou záležitostí, uspořádanost formální a ne-

⁸ Zieleniewski J., *Teorie organizace a řízení*, Svoboda, Praha 1967, s. 76.

(zpětné vazby jsou čárkované, vzájemné vazby podnikových subsystémů chybí,
rovněž zde nejsou vazby ostatních subsystémů k okolí a k podnikovým výstupům)

formální organizace v podniku je možno postihnout jednak v kategoriích Szczepańskiego *společenské vazby*, jednak v kategoriích obsahových struktur.

Společenskou vazbu definuje Szczepański jako „... organizovaný systém vztahů, institucí a prostředků společenské kontroly, seskupující jednotlivce, podskupiny a jiné skladebné prvky do funkčního celku schopného existence a rozvoje“.⁹ Její skladebné složky uvádíme — spolu s obsahovými strukturami — v systémově analytickém modelu sociálního systému.

Z uvedeného vyplývá, že systémová analýza sociálního systému podniku vyžaduje respektovat jak aspekt sociálně psychologický (viz model motivace jednotlivého člověka), tak i aspekt formálně sociologický (společenská vazba) a obsahový (obsahové struktury). (Viz obr. 2.)

V tomto modelu nejde ovšem o tři absolutně nezávislé rozměry, nicméně dílčí i totální konfrontace jeho složek umožňuje strukturálně dynamický popis a může být i východiskem pro formulaci hypotéz o příčinách a závislostech. Je přitom však nutné respektovat i vlivy okolí sociálního systému podniku.

Možnosti pohybu sociálního systému podniku jsou dány jeho vnějšími podmínkami. Již ze své povahy podnikového subsystému je sociální systém systémem otevřeným, neboť je ve stálé interakci s prostředím, jímž jsou

- *podnikové subsystémy*, tj. systémy technicko-výrobní, ekonomický a organizačně administrativní,
- *podnikové okolí*, tj. mimopodnikové systémy ekonomické, politické, správní, technické, kulturní, přírodní, sociální.

Možnost pohybu sociálního systému je víceméně pevně určena tímto prostředím, a to jak ve smyslu determinujícím, tak i pokud jde o druhý pól téhož, tj. o prostor pro specifický přínos sociálního systému podnikovému snažení. Jednotlivci i sociální systém jako celek mohou mít lepší nebo horší podmínky pro své pracovní úsilí. Podnikové a mimopodnikové prostředí jsou ovšem dvě různé úrovně, zejména pokud jde o selektivitu sociálního systému vůči

nim. Vnitropodnikové determinanty bývají daleko těsnější.

Začlenění sociálního systému do prostředí je znázorněno na obr. 3.

Shrňme-li předchozí, můžeme říci, že chování sociálního systému je zevním aspektem dynamiky sociálního systému. Zajímá nás především proto, že je v rámci pohybu sociálního systému oním výstupem, který je bezprostřední příčinou tzv. výsledných proměnných, jakými jsou produktivita, zisk, produkce atp. *Souhrnná hypotéza* o chování sociálního systému podniku předpokládá, že je *výslednicí míry motivace, míry uspořádanosti (způsobivosti) a míry mimosystémových možností*.

Rízení lidí v systému podnikového řízení

Řízení podniku můžeme chápat jako *umění a vědu rozhodování a vedení lidí*.¹⁰ Umění řídit je nutno chápat jak ve smyslu ovládání předmětu, tak i ve smyslu profesionálního citu pro věc. Věda řízení spočívá v jeho poznávací i predikční povaze. Šance na přesný popis a algoritmizaci rozhodování závisí na stupni uplatnění vědeckých postupů. Všude jinde nastupují zkušenosti, zručnosti, profesionální cit a představitost jako tvůrčí složky rozhodování a vedení lidí.

Rozhodování se vztahuje ke čtyřem hlavním podnikovým procesům, jimž odpovídají hlavní podnikové subsystémy¹¹:

- ekonomický, kde jde o maximum užitných hodnot při minimu nákladů,
- technicko-výrobní, kde jde o maximum materiálního efektu při minimu vložené práce,
- organizačně administrativní, kde jde o maximum dispozičnosti při minimu byrokratických překážek,
- sociální, kde jde o maximum výkonnosti při minimu nespokojenosti resp. optimu spokojenosti.

Pro řízení podniku však nestačí formulovat pouze tyto dílčí kritériální funkce a nelze je ani absolutizovat. Stěžejní je formulovat hlavní kritériální funkci podniku jako celku a subfunkce vzhledem k ní optimalizovat, a to se zřetelem na čas přítomný i budoucí. Je zřejmé, že mezi vrchol-

⁹ Szczepański J., *Základní sociologické pojmy*, Nakladatelství politické literatury, Praha 1966, s. 88.

¹⁰ Clough D. J., *Concepts in Management Science*. Citováno podle Ekonomických informací č. 1/65.

¹¹ Podle A. Matejky, *Nástin sociologie práce*,

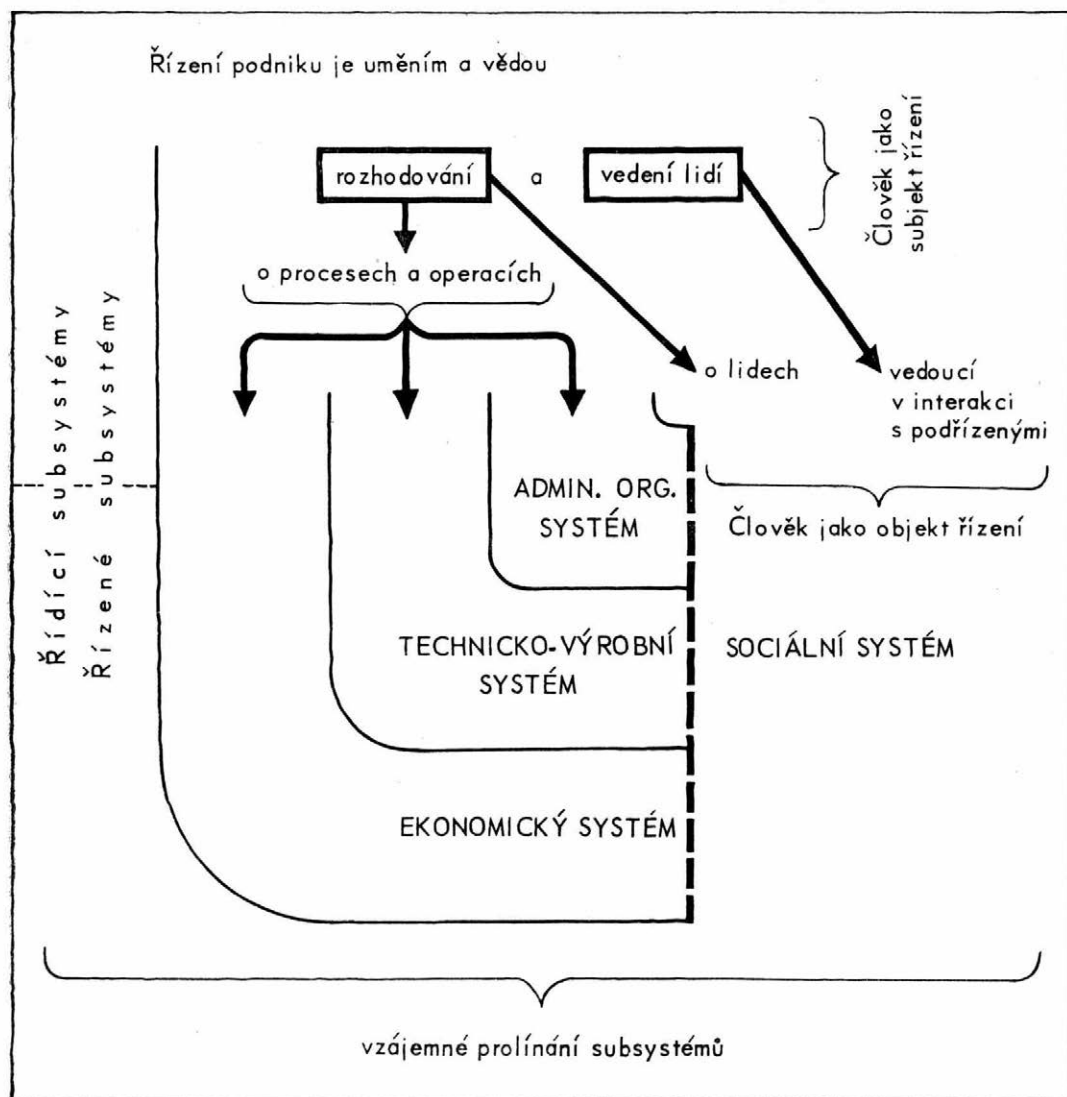
Práce, Praha 1967, s. 71. Matejkovu konstituující zásadu fungování sociálního systému však nepřijímám, neboť soudržnost nekoreluje nezbytně s vysokou výkonností a kritériální funkce nemá být na hlavní účelové funkci podniku nezávislá.

nými kritérii budou produkce, produktivita, rentabilita apod.

Celek řízení podniku si můžeme znázornit takto:

níčko-výrobního a organizačně administrativního subsystému, *personální řízení* se zabývá řízením systému sociálního. Z hlediska pochopení úlohy člověka v systému

Obr. 4 Schéma složek řízení a jejich souvislostí

Z obrázku je patrné, že je účelné rozlišovat řízení věcných a ekonomických procesů (řízení procesuální) a řízení lidí (řízení personální), přičemž o procesech se jenom rozhoduje, o lidech se rozhoduje a navíc jsou ještě v každodenní sociální interakci vedeni. *Procesuální řízení* je řízením procesů a operací ekonomického, tech-

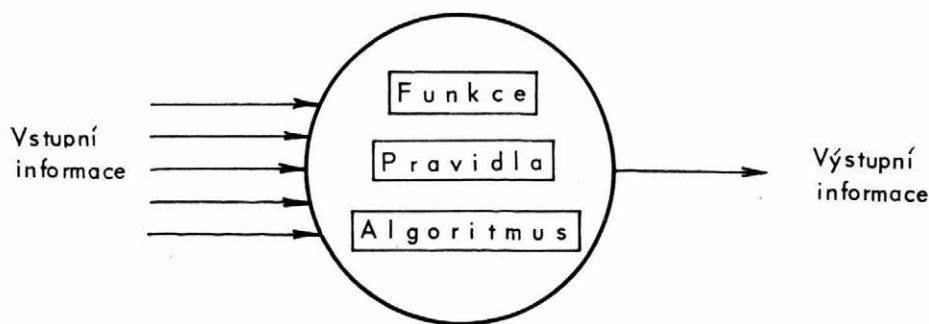
řízení jde tedy především o to, v jakém vztahu, poměru, proporcích a závislostech se v podniku odehrává řízení operací a procesů a řízení lidí.

Dvěma hlavními složkami modelu vnitropodnikového řízení z procesuálního hlediska jsou submodel rozhodovacích uzlů a submodel informačních toků. Abstrahujeme-li

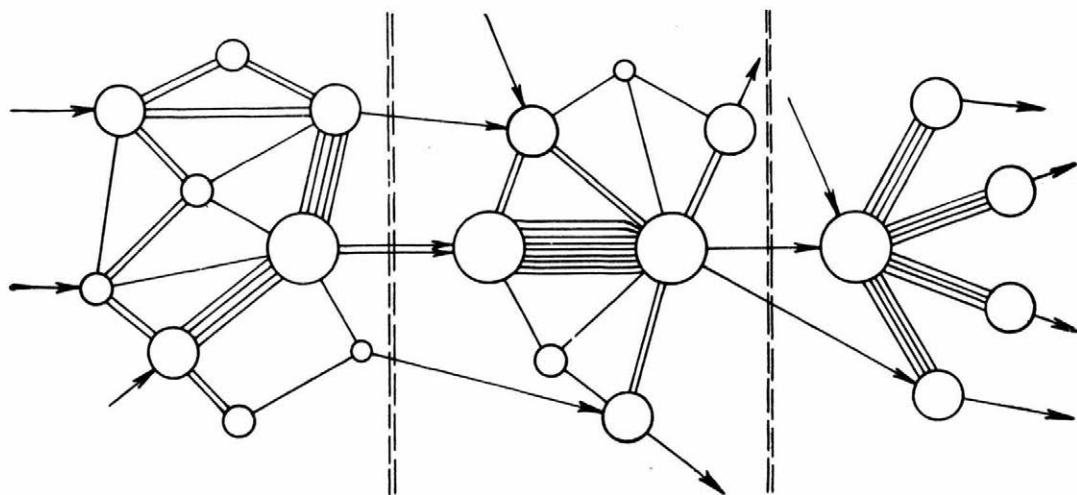
od lidí v podniku, můžeme si to znázornit takto:

Z obrázku je patrné, že model chování na rozhodovacím uzlu (ať už procesuálním,

Obr. 5 Znázornění rozhodnutí jako rozhodovacího uzlu ¹²

Obr. 6 Znázornění toku informací a strukturalizace rozhodovacích uzlů v místech relativně menšího množství informačních vazeb ¹³

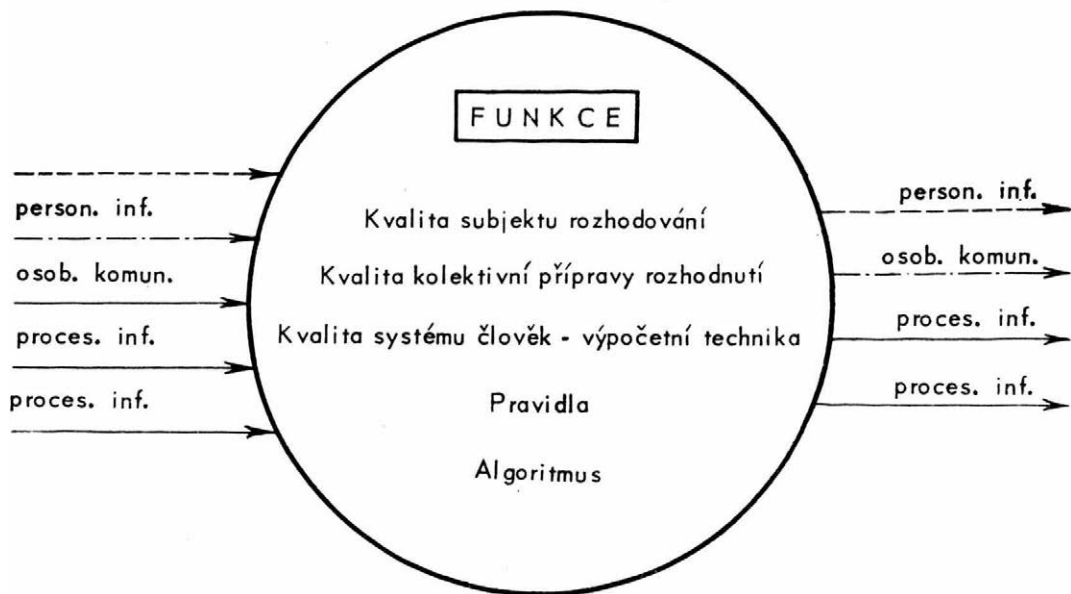
Personální řízení se s tím propojuje trojím způsobem: vyžaduje vlastní podstavu rozhodovacích uzlů a informačních toků, participuje na rozhodovacích uzlech procesuálních a formuluje model vedení lidí. Na procesuálním rozhodování participuje starostí o kvalitu subjektu rozhodování, starostí o kvalitu kolektivní přípravy rozhodování a péčí o kvalitu systému člověk – výpočetní technika (tam, kde je ji používáno). Rozhodovací uzel, ať už procesuální nebo personální je znázorněn na obr. 7.

nebo personálním) musí zahrnovat i složky lidských předpokladů úspěšného rozhodování, a to jak pokud jde o rozhodování plně algoritmizovatelné, tak ovšem i z hlediska rozhodování tvůrčího.

Řízení procesů a řízení lidí musí být z hlediska základních cílů podniku vzájemně komplementární. Nestačí jenom dokonale zracionalizovat procesy a domnívat se, že to ostatní bude přidáno. Takový postup – nikoli vzácný – je ve skutečnosti neracionální. Nestačí však ani dokonale plánovat rozvoj sociálního systému a dobře

¹² Vlach J., *Integrovaný systém řízení stavebního podniku*. Teze k přednáškám, ÚEOS, Bratislava 1969, s. 3.

¹³ Vlach, J., *ib.*, s. 7.

vést lidi. V prvním případě se zapomíná na oživující podstatu podniku, v druhém na pořádající, organizující funkci řízení.

Nejde však jenom o komplementaritu chápanou jako *individuální pracovní orientaci* vedoucích pracovníků. Jde rovněž o její *systémovou zakotvenost* v modelu podnikového řízení. To znamená, že procesuální i personální rozhodování, jakož i vedení lidí musí být v podniku zorganizováno tak, aby již samotný model vylučoval možnost zapomínat na jeden nebo druhý aspekt. Z hlediska personálního řízení to znamená:

- 1) formulaci principů personální politiky pro oblast rozhodování (procesuálního i personálního), tj. stanovení zásad pro zajištění kvality subjektů rozhodování, kolektivní přípravy rozhodování i pro kvalitu systému člověk – stroj, v organizační i informační vazbě na algoritmovatelné i tvůrčí složky rozhodování;
- 2) adekvátní formování a strukturaci personálních rozhodovacích uzlů a v návaznosti na to formování personálních útvarů, které
 - a) zčásti samy plní rozhodovací funkci,
 - b) zčásti plní funkci servisu pro procesuální a personální rozhodování liniových vedoucích;
- 3) vybudování informačního systému pro potřeby personálního řízení, který by

informoval nejenom o jednotlivcích a statické struktuře sociálního systému (personální a kádrová evidence), ale i o pohybu sociálního systému a jeho závislostech na řízení (procesuálním i personálním) a o jeho vlivu na podnikové výsledky;

- 4) formulaci principů a zásad pro styl řídicí práce a motivaci, tj. pro vedení lidí; z nich by měla vyplývat i snaha každého jednotlivého vedoucího o dosažení optima vzájemné komplementarity obou složek jeho řídicí práce (tj. orientace na lidi a orientace na procesy a operace).

Za *personální řízení* můžeme považovat efektivní opatřování, koordinaci a využitkování disponibilních lidských zdrojů za účelem dosažení cílů organizace. Je *liniovou odpovědností*, neboť každý liniový vedoucí odpovídá za správné rozhodování o lidech ve svém úseku i za jejich správné každodenní vedení. Je však rovněž *štábní funkcí*, neboť bez odborně specializovaných štábů a jejich služeb je nelze v moderním řízení efektivně realizovat. Z uvedené definice je patrné, že předpokládá prolínání personálního a procesuálního řízení, neboť efektivní koordinace a využitkování lidských zdrojů má nesporně výrazné aspekty ekonomického, technicko-výrobního a administrativně organizačního řízení (koordinace je deter-

minována technologií a organizací výroby i řízení, efektivnost zase ekonomickou kalkulací). Zejména po ose linie se personální řízení neoddelitelně prolíná s ostatním podnikovým řízením.

Motivaci i způsobilost jednotlivců i sociálního systému jako celku zajišťuje personální řízení v rámci tří základních modelů činností:¹⁴

- *modelu chování*, tj. řízení aktuálního chodu daného sociálního systému; zde jde o maximum výkonnosti při minimu nespokojenosti resp. optimu spokojenosti;
- *modelu reprodukce*, tj. plánování a tvorby profesionální a kvalifikační struktury; zde je cílem vytváření profesních a kvalifikačních předpokladů pro optimální chování sociálního systému v přítomnosti i budoucnosti;
- *modelu sociální péče*; zde je cílem motivace i humánně zdůvodněné zabezpečování materiálních předpokladů spokojenosti, zdraví a bezpečnosti pracovníků. Personální řízení se realizuje analogicky jako procesuální řízení v různých úrovních;¹⁵
- strategické personální řízení je tvorbou personální politiky; rozhoduje o základních principech a směrech celého systému práce s lidmi a je výrazně ovlivňováno KSČ;
- takticko-koncepční personální řízení se stará o plánování struktur a pohybu sociálního systému podle strategických směrnic;
- operativní personální řízení je každodenním a krátkodobým rozhodováním o reprodukčních a sociálních opatřeních a vedení lidí.

Vedení podniků může mít ovšem pochybnosti o tom, zda se má o nějakou vzájemnou komplementaritu procesuálního a personálního řízení snažit, či nikoli. Nejčastěji věří, že dokonale, vědecky podložená racionalizace procesů řízení i výroby je to hlavní, u lidí pak že jde jenom o to, aby se jí plně přizpůsobili. Anebo se zase může domnívat, že stačí především se zaměřit na

lidi a oni vyřeší už to ostatní. Ve skutečnosti však o žádném z těchto názorů nemůže mít jistotu. Nikdy totiž přesně neví, jak k podnikovým výsledkům přispěla procesuální rozhodnutí a opatření, a to prostě proto, že mezi ně a jejich účinnost vstupuje člověk, sociální systém podniku, a o jeho specifických vlivech na podnikové výsledky už nemá vůbec žádné přesnější informace.¹⁶ Většina podniků nějakým způsobem měří či eviduje výsledné podnikové proměnné, jakými jsou výroba, zisk, prodej apod., a sleduje stav svého hmotného i finančního jmění. Nesleduje však proměnné sociálního systému, které vyjadřují vnitřní stav organizace v kategoriích stavů vědomí i chování, jakými jsou např. motivace, styl řídicí práce, komunikace, kooperativnost atp. Sociální systém však v podstatné míře ovlivňuje výsledky podniku. Neznáme-li tyto vlivy, docházíme k falešným závěrům o tom, jaké řízení (procesuální a personální) a jaká řídicí práce (činnost subjektů řízení) vedou k nejlepším výsledkům.

Uvážíme-li k tomu skutečnost, že mezi řídicími opatřeními a jejich dopadem na podnikové výsledky může být i značná časová mezera (zejména pokud jde o rozhodnutí na vyšších úrovních řízení) a že tato časová mezera je vyplněna pohybem sociálního systému, vidíme, že je nemožné prostým úsudkem či intuicí poznat, k čemu a v jaké míře tato řídicí opatření přispěla. S výjimkou plně automatizovaných provozů zapůsobí každé řídicí opatření nejprve nějakým způsobem na lidi v podniku a teprve jejich prostřednictvím se projeví ve výrobcích a jejich technicko-ekonomických charakteristikách (kvalita, produktivita, rentabilita apod.). Dostáváme tedy schéma vztahů mezi *příčinnými proměnnými* (řídicí vlivy), *intervenujícími proměnnými* (společenské proměnné) a *výslednými proměnnými* (výsledky podniku) (viz obr. 8).

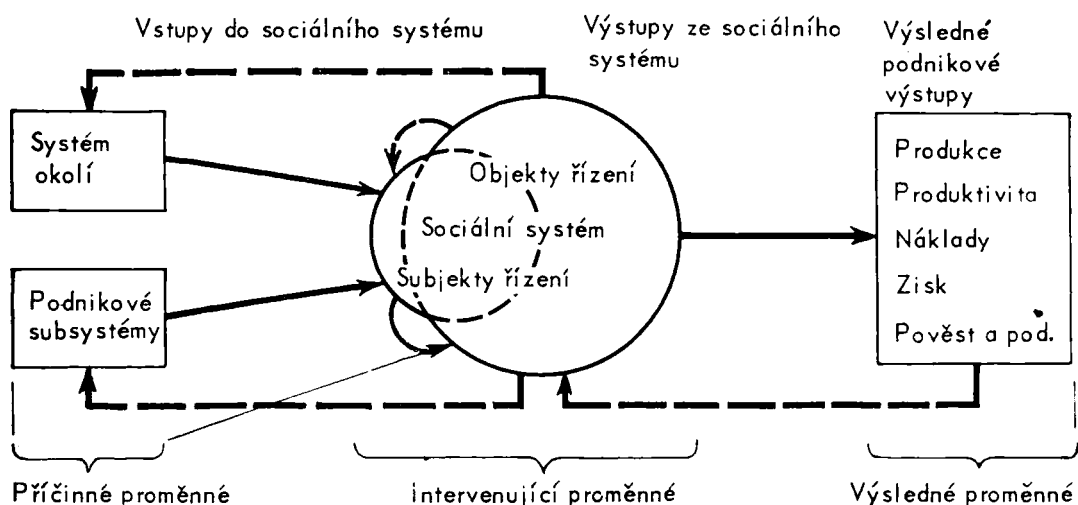
Pouze periodické měření společenských proměnných integrované s měřením příčinných a výsledných proměnných může být pro vedení podniku dostatečnou rozborově diagnostickou základnou pro konkrétní roz-

¹⁴ Model chování a model reprodukce viz J. Hezky, *Personální politika*, stať v *Návrh řešení a modelu řízení stavebního podniku*, ÚEOS, Bratislava 1968.

¹⁵ Pojmenování úrovní řízení je převzato z modelu řízení vyvíjeného ÚEOSem Bratislava, jehož součástí je i vývoj modelu personálního řízení.

¹⁶ Následující rozbor nezbytnosti periodického měření společenských proměnných je aplikací myšlenek R. Likerta, jak je rozvádí v knížkách: *New Patterns of Management*, McGraw-Hill Book Company, Inc. 1961 (zejména na s. 61–76 a 192–221); dále *The Human Organization: its Management and Value*. McGraw-Hill Company, 1967.

Obr. 8 Schéma vstupů do sociálního systému podniku a výstupů z něj (zpětné vazby jsou vyznačeny čárkovaně)

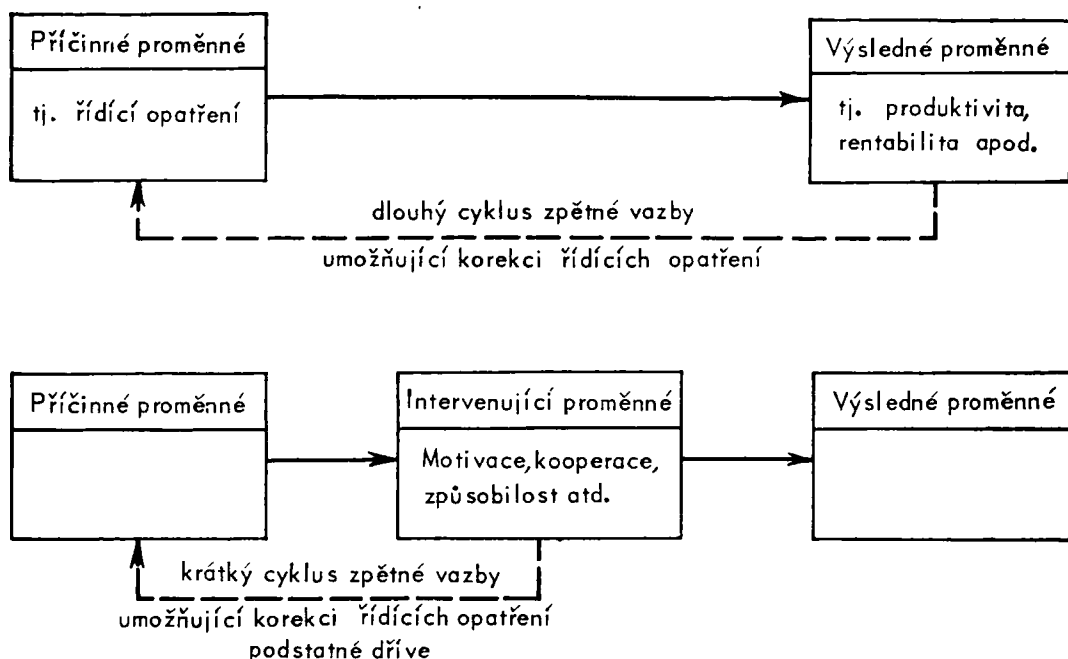
hodování o tom, co tvoří z hlediska celopodnikových cílů optimální vzájemnou komplementaritu procesuálního řízení a řízení lidí.

Z hlediska personálního řízení zde pak vzniká úloha optimalizovat společenské proměnné se zřetelem na dosahování podnikových cílů. Pokud jde o model reprodukce, je to jednak záležitost tvorby tzv. kádrového modelu, který postuluje profesionální strukturu pracovníků v přítomnosti i do budoucna; dále se zde optimalizace opírá o psychologickou profesiografii, ze které vyplývají kvalifikační nároky. Optimalizace společenských proměnných z hlediska sociální péče vede ke spokojenosti a motivaci pracovníků a mísí se tak s optimalizací společenských proměnných v rámci modelu chování. Znat optimální standardy intervenujících proměnných je stejně nezbytné, jako znát technické normy a ekonomické ukazatele. Jejich nezbytnost se koncentruje v modelu chování a vyplývá z možnosti *zkracovat cyklus zpětné vazby*.¹⁷ To v podstatě znamená, že nebude nutno čekat na podnikové výsledky určitých řídicích opatření (např. na to, jak se v produktivitě, kvalitě či rentabilitě projeví nové prvky v organizaci řízení nebo nová úprava odměňování či změna stylu řídicí práce). Časový interval mezi

těmito opatřeními a jejich důsledky v podnikových výsledcích může být značný a přímé hledání závislosti technicky obtížné, ne-li nemožné. Jestliže se však „sociální ozvěna“ těchto opatření příliš *odchýlí od optima*, bude to signalizovat nezbytnost nápravných opatření, aby se zabránilo ztrátám. (Viz obr. 9.)

Příklad z jiné oblasti znázorní, o co jde. Závod, který vyrábí nějaký druh panelů, může testovat kvalitu materiálu až na konci výrobní linky. Jestliže byla nějaká chyba ve směsi už na začátku výrobní linky, musí být hotové výrobky celého výrobního cyklu vyřazeny jako zmetky. Jestliže však pro směs, která právě opustí mísící zařízení, budou známy takové normy a standardy, které odpovídají požadované kvalitě konečného výrobku, je situace jiná. Závod může testovat kvalitu materiálu v raném stadiu výroby panelu a může závčas provést nezbytné korekce s podstatně menšími ztrátami. O vývoj takovýchto norem a standardů pro oblast sociálního systému právě jde. Budou-li známy, tj. budeme-li mít modely optimálních závislostí mezi intervenujícími a příčinnými proměnnými i mezi intervenujícími a výslednými proměnnými, pak každá významnější odchylka od jejich parametrů, zjištěná periodickým měřením společenských proměnných, bude signálem

¹⁷ Podle R. Likerta, *New Patterns of Management*, s. 203 m.

k nápravě. Za těchto předpokladů se pak vzájemná komplementarita procesuálního a personálního řízení nabídne sama sebou.

Společenské proměnné v podniku relevantní z hlediska potřeb periodického měření

Podstatné ovšem je, které společenské proměnné jsou relevantní z hlediska analýzy závislostí mezi pohybem sociálního systému a příčinnými a výslednými proměnnými. Abychom je identifikovali, musíme teoretickou hypotézu o pohybu sociálního systému podniku proměnit v hypotézu pracovní. Připomínáme, že jsme pohyb sociálního systému podniku považovali za determinovaný mírou motivace, mírou způsobilosti a mírou mimosystémových možností. Jde tedy o pracovní hypotézu a proměnné postihující tyto jevy. K tomu je možno přistoupit jednak z hlediska modelu reprodukce, jednak z hlediska modelu chování. Zde se však nechceme zabývat problematikou kádrových modelů a výběrových či rozmisťovacích kritérií. Obojímu se v posledních letech intenzívně věnuje praxe i věda a výzkum, neboť vědomí nezbytnosti adekvátní profesní a kvalifi-

kační struktury v podnicích postupně proniká. Rovněž zde nelze pro nedostatek místa rozvést seznam a klasifikaci příčinných proměnných. Omezíme se na stručné uvedení pracovních hypotéz o intervenujících proměnných z hlediska modelu chování, ve kterém se pohyb sociálního systému aktualizuje.

Pokud jde o *pracovní motivaci* (ať už k rozhodování, nebo k vedení lidí, nebo k realizačnímu typu činnosti), formulujeme pracovní hypotézu takto:

- 1) Aktuální pracovní motivace je záležitostí psychologické smlouvy: „... člověk pracuje efektivně, zainteresovaně, oddaně a nadšeně pro organizaci a její cíle a dosahuje v práci uspokojení v závislosti na dvou podmínkách: a) na tom, do jaké míry se shoduje to, co člověk od organizace očekává a co jí dává, s tím, co organizace očekává od něho a co mu poskytuje; b) za předpokladu, že je shoda ve vzájemném očekávání, na tom, co se skutečně směřuje: peníze za dobrou práci; uspokojení společenských potřeb a existenční jistota za práci a oddanost; možnost seberealizace a vykonávání náročné práce za vysokou produk-

tivititu, kvalitní práci a tvořivé úsilí ve službě cílům organizace; nebo různé kombinace těchto a jiných skutečností.¹⁸

- 2) Postoje jsou setrvačným elementem motivace.

Psychologická smlouva je obdobou pracovní smlouvy v mentální rovině. Nevychází však jenom z požadavků a příslibů (závazků), ale i ze zkušenosti pracovníka s podnikem a naopak. Tato zkušenost se koncentruje v očekávání či neočekávání pracovníka, že v podniku bude moci dosahovat svých cílů. Očekávání pracovníka je tedy plodem jeho kognitivní orientace v motivační situaci podniku a pracovní skupiny a jako takové vyjadřuje v subjektivizované podobě většinu incentive a determinant dříve uvedeného sociotechnického modelu pracovní motivace. Vynikne to, když si psychologickou smlouvu rozložíme na její složky:

- A) Ze strany pracovníka se nám psychologická smlouva rozpadá na:

1. jeho potřeby a cíle,
2. jeho očekávání toho, co mu je umožní uspokojit, a to jak pokud jde o jeho pracovní chování, tak i jinak;

- B) Ze strany podniku pak jde o to:

1. co podnik požaduje od pracovníka,
2. co pracovníkovi podnik dává.

Pozitivně motivující psychologická smlouva pak spočívá v tom, že se A2 co nejvíce shoduje s B1, za této podmínky pak v tom, že se A1 co nejvíce shoduje s B2.

V psychologické smlouvě může tedy dojít k těmto případům:

A1 se shoduje s B2

= pracovník je *spokojen* a přitom

a) A2 se shoduje s B1

= pracovník je *také motivován* ve směru podnikových požadavků; jde o dobré personální řízení *ku prospěchu pracovníka i podniku*,

nebo

b) A2 se neshoduje s B1

= pracovník *není motivován* ve směru podnikových požadavků; jde o špatné

personální řízení, tj. pracovníka poučuje zkušenost, že něco jiného než požadované pracovní chování povede k uspokojení jeho potřeb, a zařizuje se podle toho; je to případ vnitřní neshody psychologické smlouvy, a to *k neprospěchu podniku*.

A1 se neshoduje s B2

= pracovník je *nespokojen* a

přitom

a) A2 se shoduje s B1

= ačkoli pracovník ví, od jakého chování – z hlediska podniku eufunkčního – odvisí to, aby dosahoval cílů o uspokojování potřeb, přece se tak *nechová*; nejpravděpodobnější příčinou jsou negativní postoje. Na to dá odpověď měření postojů. *Psychologická smlouva je zde v pořádku*, chyby nutno hledat jinde;

b) A2 se neshoduje s B1

= pracovníka poučuje zkušenost, že nikoli podnikem požadované pracovní chování, ale *něco jiného* by mu umožnilo dosahování cílů a uspokojení potřeb, avšak pracovník na toto jiné není ochoten přistoupit, tj. *nechová se* podle nekorektních požadavků. To je případ *vadné psychologické smlouvy* (a tedy i personálního řízení), a to jak *k neprospěchu pracovníka*, tak i *k neprospěchu podniku*.

Zatímco očekávání roste z potřeb v konfrontaci s aktuální situací a je tedy situační determinantou motivace, *postoj je ustálenou směsicí* hodnocení, citů a tendencí k jednání, neboť je formou dlouhodobé vnitřní adaptace člověka na životní okolnosti.¹⁹ Postoj nemusí bezprostředně reagovat na aktualizovanou potřebu (někdo například nezmění svůj špatný postoj k práci ani tehdy, když by mu dobrá práce pomohla dosáhnout jeho nejvšelejšího přání, a naopak jiný pracuje dobře, i když za to nic nemá).²⁰ Očekávání naproti tomu vychází z aktualizovaných potřeb a na jejich pozadí a v neustálé konfrontaci se situací ovlivňuje adaptabilní, instrumentální chování za účelem uspokojení těchto potřeb.

¹⁸ Schein E. H., *Psychologie organizace*, Orbis, Praha 1969, s. 91.

¹⁹ Srovnej Krech D. a kol., *Člověk v společnosti*, Slovenská akademie vied, Bratislava 1968, s. 170 n.

²⁰ Srovnej Machač M., *Pracovní motivace*, stat

ve sborníku *Psychologie v systému práce s lidmi*, Práce, Praha 1966, s. 49, kde říká, že motiv je něco, co vystupuje nebo mizí podle potřeb a konkrétních životních situací, kdežto postoj představuje trvalejší zaměření.

Je tedy očekávání pružnější, snadněji změnitelné než postoj a postoj nelze změnit bez změny očekávání. Pouze úhrnný stav postojů a očekávání v podniku poskytuje informaci o pracovní motivaci jeho pracovníků.

Součástí motivační hypotézy je i hypotéza o *stylu řídicí práce*. Styl řídicí práce jde však svými důsledky nad motivační účinky. Ovlivňuje i organizační efekt řízené pracovní skupiny, a tak přispívá k její *způsobilosti*. Pracovní hypotézou zde předpokládáme, že různé styly řídicí práce vedou k různé výkonnosti, pružnosti a tvořivosti *řízené skupiny*, přičemž chápeme vedení lidí jako relativní proces: aby byl efektivní a působil ve směru záměrů, musí vedoucí přizpůsobivě přihlídnout k očekáváním spojeným s rolemi²¹, hodnotám a mezilidským dovednostem podřízených.²² Základními pozorovatelnými dimenzemi zde jsou: vedení socioemociální (orientace na lidi) v poměru k vedení úkolovému (orientace na úkoly), dále obecnost nebo těsnost dohledu a konečně míra a druhy participativnosti.²³

Aspekt motivace i způsobilosti se prolíná i v pracovních *hypotézách o komplementaritě formálních a neformálních struktur v podniku*, které jsou „prodloužením“ postulátu komplementarity procesuálního a personálního řízení do společenské skutečnosti v podniku. Obsahové struktury, které jsme uvedli v analytickém modelu sociálního systému, mají v různé míře formální či zase neformální povahu. Vzájemná komplementarita těchto prvků z hlediska účinné *meziskupinové a nadskupinové spolupráce* poskytuje personálnímu řízení specifický prostor pro *příspěvek k organizačnímu efektu* (a tedy ke zvyšování způsobilosti) uvnitř sociálního systému. Jeho měření může vycházet z pracovních hypotéz typu:

– *Kompetenční struktura* v podniku – posuzována, pokud jde o její pospolitostní atributy, z hlediska potřeb personálního řízení – funguje v podniku lépe, tvořivěji a pružněji a zvedá etický standard vedení, jestliže

- je nositelem optimální míry *neformální autority*,

- *sociální distance* neomezuje komunikaci a participaci,
- nadřízení vyvažují svoje *sociální orientace* na různé skupiny tak, aby se podřízeným hodnotově a zájmově neodcizili atp.;

– *Kooperační struktura* (horizontální i vertikální) – posuzována, pokud jde o její pospolitostní atributy, z hlediska personálního řízení – funguje v podniku lépe, tvořivěji a pružněji a zvedá etický standard vedení, jestliže

- *dobrá vůle a důvěra* překonávají skupinový etnocentrismus a institucionalizovaný konflikt,²⁴
- *referenční vztahy* odpovídají potřebám spolupráce pracovních skupin a útvarů atp.;

– *Profesionální struktura* přispívá – posuzována, pokud jde o její pospolitostní atributy, z hlediska potřeb personálního řízení – k výkonnosti a tvořivosti pracovníků v podniku, jestliže

- odborný výkon povolání je posilován *stavovskou hrdostí*,
- zejména kvalifikovaní a vysoce kvalifikovaní pracovníci vyvíjejí *participační aktivitu* atp.;

– *Struktura peněžního odměňování* přispívá – posuzována, pokud jde o její pospolitostní atributy, z hlediska potřeb personálního řízení – ke kooperativní a profesionální souhře, k užitečným aspiracím a k žádoucimu etickému standardu, jestliže

- jsou sladěny profesionální a mzdová *prestiž* (např. mistr a dělník),
- mzda se nestává mzdou motivační na úkor *spravedlnosti* (černé mzdy, protekce apod.),
- informovanost o odměňování na pracovišti a v podniku umožňuje *etický nátlak* (kontrolní funkce informovanosti) a vznik eufunkčních *aspirací* (aspirační funkce informovanosti) atp.

Závěr

Člověk v *řízení podniku* je člověkem rozhodujícím o procesech a operacích i o li-

²¹ Toto očekávání je jiné než očekávání v psychologické smlouvě. Tam jde o subjektivní pravděpodobnost založenou na zkušenosti, zde jde spíše o normativní očekávání.

²² Likert R., *New Patterns of Management*, s. 95n.

²³ Srovnej: Likert R., *ibid* s. 7, 45, 95, 97a *passim*, dále Krech a kol., *ib.*, s. 481n. a jiní autoři.

²⁴ Institucionalizovaný konflikt plyne z formální dělby práce mezi pracovními útvary (např. technický rozvoj chce utráčet, finanční útvar chce šetřit).

dech, člověkem vedoucím lidi (zde všude je subjektem řízení) i člověkem vedeným (a tedy objektem řízení). Člověk v podniku vůbec je člověkem začleněným do složitých společenských vazeb (není sám), realizujícím svoje řídicí i výrobně realizátorské poslání uprostřed věcných i symbolických procesů. Řízení lidí i řízení procesů a operací musí být vzájemně komplementární. Bez znalosti toho, jak řídicí opatření ovlivňují sociální systém podniku a jak sociální systém ovlivňuje podnikové výsledky, však nelze vědět, co to vzájemná komplementarita je. Personální řízení a řízení podniku vůbec by proto mělo být založeno na diagnosticko-rozborovém informačním materiálu o lidském činiteli v podniku, získávaném periodicky. Měření společenských proměnných musí vycházet z pochopení toho, co je v pohybu sociálního systému to hlavní. Musí se proto zaměřit na motivaci lidí v podniku, na způsobilost sociálního systému a jeho lidských prvků a na možnosti pohybu sociálního systému v jeho vnějším prostředí. Pokud jde o pracovní motivaci, postihuje ji komplexně měření psychologické smlouvy a postojů. Způsobilost lze měřit jak z hlediska tzv. modelu reprodukce (tj. modelu profesní a kvalifikační struktury), tak i z hlediska modelu chování (tj. chování daného sociálního systému). Způsobilost sociálního systému z hlediska modelu chování je možno chápat jako způsobilost jednotlivců umocněnou organizačním efektem. Personální řízení k ní může přispět úsilím o vzájemnou komplementaritu formálních a neformálních (pospolitostních) procesů. O této komplementaritě je možno vyslovit řadu pracovních hypotéz jako východisko pro její měření. Tyto hypotézy musí postihnout jak vnitroskupinové, tak i meziskupinové a nadskupinové procesy v podniku. Z vnitroskupinového hlediska jde zejména o hypotézu o stylu řídicí práce a jeho dopadu na řízenou skupinu. Z meziskupinového a nadskupinového hlediska jde o hypotézu o vlivech neformálních prvků na strukturu kompetenční, kooperační, profesionální a peněžního odměňování. Způsobilost sociálního systému předpokládá i sladění individuálních motivací a v tom smyslu je v organizačním efektu i aspekt motivační prolnut s aspektem způsobilostním.

Literatura

- Clough D. J., *Concepts in Management Science*, citováno v Ekonomických informacích č. 1/65.
- Khol J., *Pracovní chování*, skriptá Institutu řízení, Praha 1967.
- Krech D., Crutchfield R. S., Ballachey E. L., *Človek v spoločnosti*, SAV Bratislava, 1968.
- Likert R., *New Patterns of Management*, Mc Graw-Hill Company, Inc., 1961.
- Likert R., *The Human Organization: its Management and Value*, Mc Graw-Hill Company Inc., 1967.
- Machač M., *Pracovní motivace*, stať ve sborníku Psychologie v systému práce s lidmi, Praha 1966.
- Maier N. R. F., *Psychology in Industry*, Houghton Mifflin Compnay, Boston, 1965.
- Matejko A., *Nástin sociologie práce*, Práce, Praha 1967.
- Schein E., *Psychologie organizace*, Orbis, Praha 1969.
- Slejška D., *Závod a člověk*, Studie Sociologického ústavu ČSAV, Praha 1967.
- Szczepański J., *Základní sociologické pojmy*, Nakladatelství politické literatury, Praha 1966.
- Vlach J., *Integrovaný systém řízení stavebního podniku*. Teze k přednáškám, ÚEOS Bratislava, 1969.
- Zieleniewski J., *Teorie organizace a řízení*, Svoboda, Praha 1967.

Резюме

Хлумски В.: Поведение людей и руководство ими на предприятии

Человек, действующий в процессе руководства предприятием, принимает решение о процессах, операциях и о людях, является лицом, руководящим людьми (здесь всюду он является субъектом руководства), и лицом руководимым (значит объектом руководства). Человек на предприятии вообще является лицом, включенным в сложные общественные связи (он не один), осуществляющим свое руководящее и производственно-реализаторское назначение внутри деловых и символических процессов. Руководство людьми и руководство процессами и операциями должны быть взаимно комplementарными. Без знания того, как руководящие мероприятия влияют на социальную систему предприятия, и как социальная система влияет на результаты предприятия, нельзя узнать, что такое взаимная комplementарность. Руководство лицами и руководство предприятием вообще должны быть поэтому основаны на диагностическо-аналитическом и информационном, периодически приобретаемом материале о человеческом деятеле на предприятии. Измерение общественных переменных должно исходить из понимания того, что является главным в движении социальной системы. Надо поэтому направить его на мотивацию людей на предприятии, на способность социальной системы и ее человеческих элементов и на возможности движения социальной системы в ее внешней среде. Что касается трудо-

вой мотивации, ее охватывает комплексно измерение психологического договора и отношений. Способность можно измерять как с точки зрения т. н. модели репродукции (т. е. модели профессиональной и квалификационной структуры), так с точки зрения модели поведения (т. е. поведения данной социальной системы). Способность социальной системы с точки зрения модели поведения можно понимать как способность индивидов, возвышенную в организационный эффект. Руководство лицами может этому содействовать усилием добиться взаимной комплементарности формальных и неформальных (общих) процессов. Об этой комплементарности можно высказать много рабочих гипотез в виде исходного пункта для ее измерения. Эти гипотезы должны охватить как внутригрупповые, так и межгрупповые и сверхгрупповые процессы на предприятии. С внутригрупповой точки зрения речь идет именно о гипотезе и стиле руководящей работы и ее влиянии на руководимую группу, с точки зрения между- и сверхгрупповой речь идет о гипотезе о влиянии неформальных элементов на структуры компетенционные, кооперационные, профессиональные и на структуру денежной платы. Способность социальной системы предполагает также согласование индивидуальных мотиваций и в этом смысле в организационном эффекте переплетаются и мотивационный аспект и аспект способности.

Summary

Chlumský V.: Behaviour and Management of People in an Enterprise

The man in the management of an enterprise is one who decides about processes and operations as well as about people, one who leads people (in all these cases, he is the subject of management), and simultaneously he is a man under control (i.e. the object of management). The man in an enterprise in general is one who is involved in complex social relations (he is not alone), carrying through his managing and his production-realizing mission in the midst of both material and symbolic processes. The management of people and that of processes and operations must be mutually complementary. Without knowing how the managing measures affect the social

system of the enterprise and how the social system affects the results of the enterprise, it is impossible to understand what mutual complementarity means. The personal management as well as the management of an enterprise in general should therefore be based on periodically acquired diagnostic-analytical informative materials concerning the human factor within the enterprise. The measurement of social variables must proceed from the recognition of what is most important in the motion of the social system. This is why it must be aimed at the motivation of people in the enterprise, at the efficiency of the social system and its human elements and at possibilities of the motion of the social system in its external environment. As far as working motivation is concerned, it is complexly apprehended by measuring the psychological contract and attitude. Efficiency may be measured both from the viewpoint of the so-called model of reproduction (i.e. the model of the professional and qualification structures) and from the viewpoint of the model of behaviour (i.e. the behaviour of a given social system). The efficiency of the social system from the viewpoint of the model of behaviour may be conceived as the efficiency of individuals multiplied by the organization effect. Personal management may contribute to it by its efforts to achieve mutual complementarity of formal and informal (community) processes. As regards this complementarity, a number of working hypotheses can be formulated as a starting-point for its measurement. These hypotheses must cover both the intragroup and the intergroup and supergroup processes within the enterprise. From the intragroup viewpoint, it is primarily the question of the hypothesis concerning the style of managerial work and its impact on the managed group; from the intergroup as well as supergroup viewpoint, it is the hypotheses about the influence of informal elements upon the structures of competence, co-operation, financial remuneration and upon the professional structure that come into consideration. The efficiency of the social system also presupposes a harmony among individual motivations; in this sense, in the organization effect, even the aspect of motivation is permeated by the efficiency aspect.

Mládež a společnost

Poznámky k sociologickému pojetí problému

ANTONÍN MATĚJOVSKÝ

Filosofická fakulta UK, Praha

Problém mládeže

Konstatování, že mládež je v mnoha současných společnostech sociálním problémem, bývá v nejrůznějších souvislostech uváděno tak často, že jeho opakování může být zjevnou banalitou. Nicméně ani uznání oprávněnosti tohoto konstatování není zcela jednoduché a jednoznačné. Skutečnost, že jsme ochotni charakterizovat určitý sociální jev jako sociální problém, vyžaduje sama vysvětlení, a to tím naléhavěji, čím více se snažíme vypovídat o sociální skutečnosti jako sociologové.

Pro sociologii je problematika spojená s postavením mládeže ve společnosti, jejím chováním a jednáním, názory a postoji jedním z nejčastěji sledovaných témat a málo záleží na tom, zda tato pozornost je věnována mládeži v rámci relativně samostatné speciální disciplíny (sociologie mládeže), nebo zda se objevuje v jiných disciplínách, jako je např. sociologie rodiny, sociologie výchovy, volného času, průmyslového podniku nebo politiky, či dokonce v pokusech o deskripci a analýzu určitého stavu společnosti jako celku (např. při rozborech sociální struktury).

V historické perspektivě je možno rozlišit dva základní sociologické přístupy k problematice mládeže. První z nich je spojen s tzv. klasickou koncepcí výchovy. Původně, tj. ještě koncem středověku a během renesance, nebyla mládež chápána jako zvláštní, od světa dospělých oddělená skupina. V tradiční koncepci výchovy — přesněji řečeno vzdělání — byla mládež chápána jako „materiál“ (přírodní, biologický, psychologický), který má být rozvinut — „aktualizován“.¹ Výchova — vzdělání mládeže v rámci této tradiční koncepce směřovalo k „upevnění duše a rozvinutí ducha“.²

Pedagogické pojetí v našem slova smyslu tehdy neexistovalo — šlo spíše o jakýsi předpedagogický přístup k problémům vzdělání, vyjádřený mimo jiné i ideou existence jediné a nedělitelné lidské přirozenosti. V tomto smyslu jsou děti jen zmenšením dospělého člověka. (V kontextu sociologie kultury je toto tradiční pojetí vzdělání a hodnocení mládí jednak základem způsobu zobrazování dětí v tehdejší malířství, jednak vysvětluje i skutečnost, že vlastně až do konce 18. století se i oblečení dětí a dospělých shoduje.)

V dalším vývoji společenské praxe i teorie je mládež stále častěji chápána jako specifický objekt sociálního působení a toto sociální působení je definováno v pojmu socializace mládeže. Požadavek a v jistém slova smyslu postulát socializace je založen na předpokladu existence rozdílu mezi hodnotami mládeže a hodnotami dospělých, přesněji na předpokladu odmítání stabilních a nesporných hodnot společnosti ze strany mládeže. Pojem výchovy získává svůj specifický význam ve smyslu označení zvláštní společenské akce, kterou jsou tyto normy upevňovány. Situace, ve které je mládež chápána jako zvláštní, odlišná složka společnosti, je vyjádřena v tzv. klasické koncepci výchovy. V této koncepci je centrálním bodem sociologického přístupu k mládeži evidentně problematika její socializace, která je chápána buď pozitivně (Durkheim),³ nebo negativně (Rousseau), autoritativně, nebo paternalisticky (Pestalozzi). Mládež je pro tuto klasickou koncepci charakterizována vlastním vědomím, které je při výchově nutno brát v úvahu. Jestliže pro tradiční koncepci nebylo mládí ničím více, než periodou individuálního života, pro klasickou koncepci výchovy se mládež stává sociálním objektem. A to nejen ve smyslu relativní od-

¹ Tato koncepce byla základem výuky slavné jezuitské koleje ve Francii v 17. a 18. stol. — viz např. Vermot-Gauchy. *L'éducation dans la France de demain*, 1968.

² „fortifier l'ame et meubler l'esprit“.

³ Durkheim E.: „L'éducation . . . est l'action exercée par les générations adultes sur celles qui ne sont pas encore mures pour la vie sociale — l'éducation est une socialisation de la jeune génération“ v: *Éducation et sociologie*, Paris 1966.

lišnosti, oddělenosti od ostatní sociální reality, ale i jako objekt sociální akce.⁴

Pro tuto klasickou koncepci výchovy neexistuje však mládež ještě jako sociální problém. Přístupy k problematice výchovy mládeže jsou založeny na předpokladu (do značné míry tehdy oprávněnému) statického charakteru společnosti. Ve společnosti existuje určitý stabilní model, určitý soubor daných hodnot, kterému odpovídá určitý model participace mladých, podmíněný jejich vztahem ke světu dospělých. V závislosti na těchto modelech je mládí definováno jako nedospělost, jako nedostatek realizace nebo — přesněji řečeno — seberealizace, který je třeba redukovat, jako prázdno, které je nutno ve výchovném procesu postupně zaplnit.

Teprve počátkem tohoto století se setkáváme s přístupy k problému mládeže jako k sociálnímu problému. Nutnost formulovat nové přístupy k mládeži je signalizována nejen takovými manifestními projevy, jako např. delikvence mládeže, ale především skutečností, že mnoho sociálních institucí, které dříve měly jasné a srozumitelně vymezené úkoly při výchově mládeže, se ocitají v situaci, kdy musí přehodnocovat své možnosti a hledat nové způsoby a metody výchovy. Týká se to jak sociální praxe, tak teorie a uvedený stav trvá — s větší nebo menší intenzitou — dodnes. Poznání, že rodina, škola apod. „nerozumějí“ mládeži, že ji dostatečně neznáme, že nevíme, jak urovnat nebo alespoň neutralizovat konflikty, které provázejí proces dospívání, poznamenává jak vztah dospělých k mládeži, tak i přístupy společenských věd k problematice mládeže. Často je možno pozorovat, jak přístupy jednotlivých vědních disciplín zabývajících se mládeží mají výrazně sociotechnický charakter, jak jsou bezprostředně determinovány naléhavou sociální objednávkou.

V této situaci je koncipován druhý, dnes již také historický přístup k sociologické formulaci problému mládeže. Jde o přístup založený na řadě konkrétních poznatků o procesu dospívání, a to především o fyziologických a psychických zvláštностech tohoto období individuálního a generačního vývoje. Zvýšená senzibilita a kritičnost

mladých lidí, obtíže s navazováním samostatných sociálních kontaktů mimo rodinu, citlivost k rozdílům mezi obecnými morálními principy vštěpovanými a akceptovanými během výchovy v rodině, škole nebo jiných institucích (např. v církvi) a konkrétními způsoby a normami chování dospělých jsou interpretovány jako projevy specifika mládeže, které je chápáno především ve svém biologickém a psychickém určení. V některých případech je kladen zvláštní důraz na problematiku spojenou se sexuálním dospíváním. Tomuto přístupu, který snad by bylo možné s jistým zjednodušením charakterizovat jako psychoanalytickou koncepci mládeže, vdčíme za poznání mnoha charakteristik období adolescence a popularizace těchto poznatků (ne vždy ještě zcela dostatečná) nepochybně může přispět k „citlivějšímu“ zacházení s mladými lidmi. Konkrétní sledování procesu dospívání pak umožnilo najít jednu z možných interpretací problému mládeže v rozdílu mezi tempem biologického (fyziologického) a psychického vývoje. Jednodušeji řečeno, problémy, které má společnost s mládeží, se vysvětlovaly tím, že mladí lidé, fyziologicky dospělí (a indikací této dospělosti byla především sexuální dospělost), nejsou ještě dostatečně „rozumní“, nemají ještě dostatek znalostí a zkušeností, a proto s nimi nemůže být zacházeno jako s dospělými v plném slova smyslu. Přechodné potlačení či odložení jistých potřeb pak může logicky vést k jistému typu sociální neurotizace, která vysvětluje extrémy a „bouřky“ provázející toto životní období.

Přes výše uvedené klady psychoanalytické koncepce mládeže jsou s její aplikací na konkrétní společenské útvary spojeny určité problémy. Některé z nich obsahuje sama tato koncepce — např. mládež je v jejím rámci charakterizována jako přechodná skupina, zároveň je však pokládána za skupinu univerzální. Problém mládeže vysvětlený jako problém dospívání nabývá obecné platnosti do té míry, že se stává věčným, a přístup k problematice mládeže nabývá výrazně historického charakteru. Z hlediska sociologického přístupu pak tato koncepce výrazně akcentuje problematiku sociálních rolí mladého člo-

⁴ Skutečný historický vývoj koncepcí výchovy probíhal ovšem složitěji. Tak např. mezi tradiční a klasickou koncepcí výchovy a vzdělání existovala

tzv. humanistická koncepce. Představují ji např. názory I. Kanta.

věka a inklinuje tak k výrazné psychologizaci sociálních problémů.

Nejpádnejším argumentem, který je možno uvést jako námitku proti psychoanalytické koncepci mládeže, je však poznání získané na základě výsledků srovnávací antropologie. Srovnání procesu dospívání v „primitivních“ a vyspělých společnostech přesvědčivě dokázalo neudržitelnost takového pojetí mládeže, které je budováno na analýze specifických vlastností mládeže jako věkové skupiny, a vedlo i v západní (hlavně americké sociologii) k jejímu odmítnutí. Období dospívání v primitivních společnostech je obdobím relativně krátkým, dítě dospívá v dospělého člena společnosti prakticky „ze dne na den“. Je to doba velmi příjemná, bez známek těch obtíží, které potkávají mládež (a které vlastně umožňují vypovídat o mládeži jako o specifické sociální skupině) v průmyslově vyspělé společnosti.⁵ Existence mládeže vůbec a existence mládeže jako sociálního problému se potom jeví především jako důsledek určitého typu uspořádání sociálních vztahů, a nikoli jako důsledek psychické, mentální nezralosti. Jinými slovy, problém mládeže není sociologicky postžitelný jako projev specifčnosti rysů mládeže, ale jako projev specifického uspořádání společnosti.

Objektem sociologického zkoumání problematiky mládeže se pak stává nikoli mládež jako taková, ale vztahy mládeže k sociálním skupinám a k sociálním institucím dané společnosti. (Bylo by správnější říci „cílem sociologického zkoumání mládeže by měly být vztahy mládeže k sociálním skupinám a institucím“, protože tento logický postulát není zdaleka v sociologii respektován.)

V každém případě ale to, co bylo v dosud uvedených koncepcích problému mládeže obsaženo spíše implicitně, je nyní vyjadřováno explicitní formou a vztah mládeže a společnosti se stává dominujícím

tématem sociologických výpovědí o mládeži.

V současné sociologii – zvláště sledujeme-li sociologii mládeže jako specifickou disciplínu – je řešení tohoto problému poznamenáno strukturálním funkcionalismem. Práce vytvořené na základě teoretických předpokladů funkcionalismu nejen časově „předběhly“ přístupy jiných sociologických škol, ale jsou dnes natolik četné a rozmanité, že umožňují i značnou variabilitu konkrétních tvrzení o postavení a chování mládeže v současné společnosti. Sociologické výpovědi o vztahu mládeže a společnosti v rámci funkcionalismu (zvláště v té podobě, jak je známe z americké sociologie) se většinou opírají o předpoklad sociálně nediferencované společnosti. Vztah mládeže ke společnosti je pak posuzován bezprostředně, tj. jako vztah vůči globálnímu, unifikovanými či univerzálními rysy charakterizovanému sociálnímu systému.⁶ Jen výjimečně a většinou nedůsledně je brán v úvahu její vztah k sociální skupině, z níž pochází,⁷ nebo souvislost s jejím zařazením ve školském systému.⁸

Souhrnně lze charakterizovat toto pojetí mládeže jako takový přístup, ve kterém je akcentováno neplnoprávné, závislé postavení (status) mládeže ve společnosti.^{9 10}

Snad nejvýstižnější vyjadřuje současný stav sociologického pojetí mládeže v rámci předpokladů strukturálně funkcionální školy koncepce mládeže jako sociální minority. Minoritní status mládeže postihuje rozporný charakter poznatků o sociální pozici mládeže v moderní, zvláště americké kapitalistické společnosti.¹¹

Na jedné straně je postavení mládeže v této společnosti charakterizováno závislostí, neplnoprávností, odloženou dospělostí,¹² je to neproblematictější období celého života, na druhé straně vývoj moderní společnosti přináší větší míru tolerance vůči chování mládeže a přináší jí řadu sociál-

⁵ Mead M., *Adolescence in Primitive and Modern Society*, New York 1930; *Coming of age in Samoa*, New York 1938.

⁶ Eisenstadt S. N., *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*, London 1956, *Archetypal. Patterns of Youth*, New York 1963. Parsons T., *Youth in the Context of American Society*, New York 1963.

⁷ Mead M., cit. práce.

⁸ Ort R. S., *A Study of Role Conflict as Related to Class Level*, 1952.

⁹ Coleman J. S., *The Adolescent Society*, 1961.

¹⁰ Friedenberg E. Z., *The Vanishing Adolescent*, 1962

(v češtině: *Dospělost bez dospívání*, Mladá fronta 1967).

¹¹ Parsons T., „Mládí znamená závislý status“, cit. práce.

¹² „V naší společnosti . . . mladistvý je všeobecně nucen žít mnoho let jako okrajový člověk.“ Sarnoff I., *Personality Dynamics and Development*, New York 1962.

¹³ Matza D., *Position and Behavior Pattern of Youth*, Chicago 1955.

¹⁴ Havighurst J., *Dilemmas of Youth in American Today*, New York 1962 (v češtině VI. ÚML 1966).

ních i jiných výhod (např. demokratizaci rodinné výchovy projevující se změnou výchovných metod, tendencí k „jemnějším“ výchovným technikám¹³ nebo vyšší stupeň volnosti vůči normám chování platným pro dospělou společnost).

Je známo, že někteří autoři zdůrazňují především obtížnost a složitost sociálních rolí, které musí mladí lidé ve společnosti převzít, a z toho vznikající rozpornost jejich osobní situace — důsledkem je pak nervová deprese, nabývající charakteru masové stressové situace,¹⁴ pocit osobního neuspokojení, „nešťastného života“ a beznaděje. I když někteří autoři zdůrazňují více výše uvedenou problematičnost a nejasnost sociálních rolí, které si mladí lidé musí osvojit, a jiní spíše obtížnost a s tím spojené prodloužení období „sociálního učení“, převážná tendence hodnocení postavení mládeže v současné společnosti směřuje k zdůraznění nevýhodnosti tohoto životního období.¹⁵

Jen zřídka se setkáme s názory zdůrazňujícími spíše pozitivní stránky sociální pozice mládeže a vysvětlující problém mládeže jako problém příliš brzké identifikace mladých lidí s daným sociálním systémem.¹⁶

Je pochopitelné, že strukturálně funkcionální formulace problému mládeže je ve srovnání s psychoanalytickým pojetím založena ve větší míře na respektování sociálních faktorů podmiňujících postavení mládeže ve společnosti. Existence mládeže (období dospívání) jako sociálního problému není již spojena jen se zdůrazněním fyziologických a psychických zvláštností této skupiny. Mládež je definována především disproporcí mezi dospělostí fyziologickou a psychologickou na straně jedné a dospělostí sociální na straně druhé. Tím je ovšem relativizováno samotné vymezení mládeže i v sociologickém slova smyslu a teoretický předpoklad, že mládež je skupina, která je vymezena na jedné straně dosažením fyziologické a mentální dospělosti (dolní hranice) a na druhé straně dosažením statusu dospělého (horní hranice).

vede v operacionální rovině k značně diferencovaným odpovědím na otázku, koho máme považovat za mladého člověka. Z nejrůznějších pramenů je možno zjistit, že za mládež je pokládána věková skupina mezi 13, 15, 19 až 35 lety.

Jinak řečeno, poznatek, kterým strukturálně funkcionální pojetí problému mládeže nesporně přispívá k obohacení sociologické formulace tohoto problému, poznatek o tom, že problém mládeže je možno chápat jako výraz rozporu mezi přírodním a sociálním určením člověka, zároveň naznačuje vnitřní disproporce a celkovou omezenost tohoto pojetí. V konkrétních projevech jednotlivých představitelů funkcionální školy o mládeži v současné moderní společnosti je pak možno vidět řadu příkladů těchto vnitřních disproporcí. Např. jedna ze základních myšlenek — předpoklad existence specifické kultury mládeže (v některých publikacích je použito pojmu subkultura) — je částí autorů přijímán v souvislosti s výroky o rostoucím významu vrstevnických skupin (peer groups) a kultura mládeže je hodnocena jako funkční a pozitivní komponenta socializace.¹⁷

Jiní,¹⁸ kteří kritizují např. práce J. S. Colemana, prohlašují, že žádná kultura či subkultura mládeže ve skutečnosti neexistuje, a navrhuji interpretovat poznatky o odlišném chování a hodnotách mládeže jako pouhý odraz chování, norem a hodnot dospělé společnosti.

Podobně rozdílné jsou i funkcionální výpovědi o celkovém charakteru mládeže v americké společnosti — její příliš brzká adaptace normám a hodnotám dospělé společnosti je jednou chápána jako příznak nenormálního a pro společnost nepříznivého vývoje,¹⁹ tedy jako disfunkční, jindy spíše jako příznivá, pozitivní a ve svých důsledcích funkční tendence, slibující méně obtížnou a bezkonfliktní socializaci (přesněji adaptaci) v existujících sociálních podmínkách.²⁰

I když někteří sociologové, inspirovaní strukturálně funkcionální koncepcí problému

¹³ Bronfenbrenner N., *The Changing American Child*, New York 1961.

¹⁴ Goldschmidt D., *Study Situation of German University as a Stress Situation*, Paris 1968.

¹⁵ Autoři jako M. Meadová, L. Wylie, K. Keniston, T. Parsons, S. N. Eisenstadt, J. S. Coleman.

¹⁶ Friedenberg E. Z., citovaná práce.

¹⁷ Mead M., cit. práce.

¹⁸ Elkin F., Westley W. A., *The Myth of Adolescent Culture*, A. S. R., 1955.

¹⁹ Coleman J. S., cit. práce.

²⁰ Parsons T., *Youth in the Context of American Society* (1963) zastává optimističtější stanovisko ve srovnání se svou dřívější statí *Age and Sex in the Social Structure of the United States*, A. S. R. 1942.

mu mládeže, v některých případech překračují rámec této koncepce²¹ a hledají v chování mládeže přesný nebo zkrslený obraz společenského systému, hlavní orientace sociologie mládeže reprodukuje, ať již explicitně, nebo implicitně, klady i nedostatky této koncepce.

Její základní přínos i omezení by bylo možno stručně vyjádřit např. takto:

Strukturálně funkcionální koncepce problému mládeže výrazným způsobem akcentuje sociální dimenzi tohoto problému především tím, že formuluje problém mládeže jako problém sociální dospělosti. Ovšem tento důraz na sociální determinaci postavení a chování mládeže v moderní společnosti je často poznamenán mateřskými znameními psychoanalytických přístupů k mládeži, a tak je většinou hlavní pozornost věnována takovým problémům, jako je sociální role mladého člověka, potíže a krize mládeže jsou prezentovány jako problémy psychického vývoje apod.

Podobně je možno hodnotit i historické, přesněji řečeno historizující pojetí problému mládeže, které dominuje zvláště při srovnání postavení mládeže v industriální a preindustriální společnosti. Funkcionální koncepce zdůrazňuje nejen historickou podmíněnost problému mládeže v komparaci odlišných sociálních systémů. Řada interpretací potíží mladých, např. při osvojování sociálních rolí apod., je založena na předpokladu dynamického charakteru současné společnosti, který znemožňuje převzetí sociálních rolí jen na základě zkušenosti starších (např. rodičů). Ale ani tato myšlenka není většinou důsledně dovedena až k analýze problematiky spojené se společenskými změnami zásadní povahy. Dynamika či akcelerace sociálního vývoje je myšlena spíše jako rychlé tempo evolučních přeměn než jako kvalitativní přeměna sociálních vztahů.

Pravděpodobně největší význam a vliv na sociologické pojetí problému mládeže má koncentrace pozornosti funkcionální koncepce na vztah mládeže a společnosti. Nejen důraz kladený na tuto problematiku, ale především uvědomění si recipacity tohoto vztahu obohacuje východiska, s nimiž přistupujeme v současné době jak

k řešení jednotlivých a konkrétních otázek vztahu mládeže a společnosti, tak i k jejich sociologickému vyjádření a případně k formulování výzkumných cílů v oblasti sociologie mládeže. Nicméně tato pozornost a důraz na řešení vztahu mládeže a společnosti, které nepochybně patří k silným stránkám funkcionální koncepce, představují zároveň jedno z nejproblematictějších míst této koncepce. Mládež i společnost jsou chápány převážně univerzalisticky, a to buď aktuálně, nebo perspektivně. Mládež a společnost — jejich vzájemné vztahy — jsou posuzovány jako nediferencované nebo jen nepodstatnými znaky diferencované soubory a sociální „partikularismus“ je prezentován právě jako jeden ze zdrojů problémů mládeže.²²

Ustupující vliv rodiny na výchovu mládeže a pokles jejího vlivu při socializačních procesech v moderní společnosti bývá vysvětlován jako jeden z důvodů vedoucích k závěru o postupném překonávání sociálního partikularismu, jehož je právě rodina hlavním nositelem. V oblasti sociologie mládeže tento názor odůvodňuje zvýšenou pozornost, která je věnována jiným sociálním institucím plnícím určité funkce při socializaci mládeže. V centru pozornosti sociologie mládeže se pak objevuje — na rozdíl od minulosti — škola, armáda, případně organizace mládeže. Je pochopitelné, že problematika mládeže, dříve často řazená mezi otázky sledované v rámci sociologie rodiny, se častěji objevuje jako součást jiných speciálních disciplín. Ovšem při sledování např. vlivu školy na socializaci mládeže je většina prací zaměřena na otázky související s postoji či chováním studentů vysokých a jiných škol. V těchto případech, kdy studenti jakoby „zastupují“ veškerou mládež (a pokud přijmeme univerzalistický předpoklad funkcionální koncepce, je to zcela pochopitelné), získáváme poznatky, které nepřekračují hranice popisné výpovědi o názorech a chování, o kultuře omezeného okruhu mladých lidí. Neoprávně bývají takové výzkumy ironicky charakterizovány jako výzkumy na téma „What students of our college think?“

Mimo studenty vysokých škol bývá častým tématem výzkumů mládeže mládež

²¹ Schwendinger H., *The Instrumental Theory of Delinquency*, 1964.

²² Parsons T., cit. práce.

deviantní. Kromě úloh, které souvisí se zájmem společnosti o problémy spojené s touto skupinou mládeže, plní tento výzkum i funkci jakéhosi ověření „destruktivního potenciálu“ mládeže v moderní společnosti. Dilema charakteristik současné mládeže jako pozitivního nebo negativního elementu společnosti nemusí být vždy správně řešeno i proto, že větší množství informací o narušené a špatně adaptované mládeži vede k jakémusi posunu hodnocení celé mládeže podle informací o té její složce, s níž je společnost v otevřeném konfliktu. Nesporně i atraktivita a snadná „prodejnost“ výsledků sociologické práce na téma deviantní mládež přispívá zvláště v západních zemích k četnosti podobných prací.

*Z hlediska marxistické sociologie lze pozitivně využít mnoha konkrétních výpo-
vědí o situaci mládeže ve vyspělých kapitalistických zemích, jak je funkcionálně zaměřená sociologie mládeže shromažďuje. V tomto směru je dokonce ještě mnoho nevyužitých možností a plánovitě informace o výsledcích poznávání problémů mládeže, jak je podávají práce západních sociologů, mohou zpřesnit nejen u odborné, ale i u širší zainteresované veřejnosti obraz určitého typu sociálních vztahů, o jejichž aktuální podobě byly někdy podávány informace jednostranného charakteru. Takový způsob využívání poznatků západní sociologie mládeže není však jediný. Informace o těchto pracích mají smysl jen tehdy, jestliže můžeme nejen upozornit na možnosti a meze teoretických přístupů, na základě kterých byly zpracovány, ale i formulovat dostatečně přesnou a přesvědčivou výpověď o situaci mládeže v našem sociálním systému, založenou na teoretickém konceptu skutečně – a nikoli jen proklamativně – respektujícím marxistické pojetí společnosti. Vliv funkcionální školy v současné sociologii mládeže je tak výrazný, že další práce v oblasti sociologie mládeže není možná bez jeho zhodnocení, a to jak v podobě výše naznačené, tj. zhodnocením původních prací amerických sociologů, tak na základě jisté inventarizace prací evropských i našich sociologů zabývajících se sociologií mládeže. Zda a do jaké míry se v těchto pracích projevují vlivy strukturálně funkcionální, popřípadě vlivy jiných koncepcí mládeže, je otázka pochopitelně diskusní.*

Sociologie mládeže v ČSSR

Současný stav sociologie mládeže v ČSSR, respektive vývoj sociologického pojetí problému mládeže v našich podmínkách je možno již hodnotit z hlediska vývoje, který probíhal v posledním desetiletí. Původní optimistické názory, provázející období po roce 1945 a 1948, byly v šedesátých letech, kdy znovu zaznamenáváme pokusy o sociologickou formulaci problému mládeže, značně pozměněny.

Po osvobození totiž bylo postavení mládeže a její perspektivy ve společnosti hodnoceny na základě předpokladu, že všechny otázky, potíže a případné konflikty mladých lidí se společností jsou převoditelné na rozpory či jsou jen jedním z projevů rozporů, které charakterizují kapitalistickou etapu společenského vývoje. Odstraněním sociálních a ekonomických determinant kapitalistického systému by měly zmizet i problémy mládeže. Je nepochybné, že značné části mládeže byly po osvobození objektivně poskytnuty takové možnosti uplatnění ve společnosti, které byly svým způsobem výhodnější než perspektivy nabízené dospělým. Není pochyb ani o tom, že tento objektivní předpoklad sociálního uplatnění byl i subjektivně velmi silně pocítován, a to jak mladými – jako pocit životního optimismu, tak staršími – jako jistá závist vůči těm, kterým probíhající sociální změny slibují více, než je dáno starším. Notoricky citovaný problém nejasných sociálních rolí mládeže ve společnosti neexistoval ani objektivně, ani v širším subjektivním postoji. Úloha mládeže jako budovatelů socialistické společnosti byla definována s takovou jasností, že umožnila většině poměrně snadnou identifikaci s touto rolí.

V šedesátých letech je ale situace, ať již v rovině zkušeností jednotlivců, skupin či institucí, nebo ve výpovědích usilujících o exaktnější vyjádření situace mládeže, definována jiným způsobem. Objevují se názory, které znovu charakterizují existenci mládeže, její chování, názory apod. jako jeden z problémů, které je třeba řešit. Tvzení, že v určité situaci je i z pozic marxisticky orientované společenské vědy formulována otázka vztahu mládeže ke společnosti jako sociální problém, vyžaduje přesnějšího vysvětlení. Pro socialismus

může existovat problém mládeže v několika podobách.

Především je to problém chování určité části mládeže, která se dostává do otevřeného konfliktu se sociálními (a někdy i právními) normami společnosti. Ve veřejnosti má obvykle podobu varovných signálů např. o rostoucí kriminalitě mládeže. Obdobně, i když v mírnější formě, se může jevit např. i otázka chování mladých lidí v manželství (problémy populačního vývoje, rozvodovost) nebo otázka pracovní morálky, způsobu využití volného času atd.

Tento typ problému se může objevovat jak v kapitalistické, tak i socialistické společnosti. Je ale zjevné, že jde většinou jen o vnější podobnost, že závažnost deviantního chování mládeže, podmínky a příčiny, které je ovlivňují, jsou za kapitalismu a socialismu odlišné.

Ovšem pro socialistickou společnost existuje možnost formulovat problém mládeže ještě jiným způsobem. Teoretické postuláty týkající se našeho sociálního systému obsahují i určité představy o žádoucím chování mladých lidí v tomto systému.

Tyto představy nemusí mít nezbytně podobu určitých morálních norem. Spíše bývají založeny na představách o možnosti a nezbytnosti podstatně vyššího stupně sociální aktivity, o vyšší míře zájmu, osobní spoluúčasti mladých lidí při řešení celospolečenských úloh. Tvzení o existenci problému mládeže může být pak vyjádřením disparity mezi očekávaným a skutečným stavem.

Sociální objednávka, která mimo jiné přispěla i k zvýšenému zájmu o otázky mládeže při konstituování sociologie v šedesátých letech, obsahovala pravděpodobně obě z uvedených formulací problému mládeže v podmínkách socialistické společnosti. Sledujeme-li sociologizaci tohoto problému, evidujeme v jakési stručné historické reprodukci vývoj sociologických koncepcí problému mládeže v zahraniční sociologii.

Mládež byla často definována fyziologickými a psychologickými znaky období dospívání,²³ obtíže s regulací jejího chování byly, i když většinou jen implicitně, odvozovány z potíží souvisejících s přejímáním

sexuálních rolí apod. (I některé z prvních výzkumů byly orientovány k otázkám sexuálního chování.) V definování mládeže se objevuje charakteristika mládeže jako biologické (věkové) skupiny. Je často používán termín *mladá generace*, který není přesně sociologicky definován, a jeho použití se váže na nepřesné převzetí tohoto pojmu z demografie, z dějin umění nebo z historie politických hnutí. I způsob informace o koncepcích mládeže v zahraničí, nutně fragmentární a jednostranný, přispěl k určité popularitě a rozšíření této (v naší terminologii) psychoanalytické koncepcie problému mládeže.²⁴

Dosažený stupeň vývoje sociologického pojetí mládeže je charakterizován spíše převahou funkcionálního přístupu, i když do jisté míry modifikovaného. Mládež je pojímána jako biosociální skupina²⁵ a její hranice jsou dány jednak fyziologickým a mentálním dospíváním, jednak sociální zralostí.²⁶ Důsledkem tohoto vymezení je již zmíněná nejednotnost a mnohoznačnost definice — zvláště proto, že nejsou jasné určeny indikace sociální dospělosti v našich sociálních podmínkách. Soustavně se touto problematikou zabývá hlavně F. Kahuda.²⁷ Jeho práce, vyznačující se důkladností a metodickou přesností, jsou ovšem zaměřeny převážně na zjišťování subjektivních znaků sociální dospělosti.

I naše sociologická produkce věnovaná problému mládeže akcentuje vztah společnosti a mládeže v jeho vzájemné reciprocitě, i když ne vždy zcela důsledně, pokouší se překonat úskalí univerzalizmu spojeného s uplatněním funkcionální koncepce.²⁸ V naší literatuře je obvykle uvažováno o významu tzv. globalizujícího a diferencovaného přístupu k problému mládeže. V zásadě je kritizována omezenost globalizujícího přístupu a zdůrazňována nutnost diferencovaného pojetí mládeže — prozatím ale spíše jen v proklamacích než v konkrétní sociologické práci. Ve srovnání s funkcionálním pojetím úlohy mládeže v americké sociologii byla v české sociologii výrazněji zdůrazňována úloha mládeže jako obrozujícího, progresivního či nejprogresivnějšího elementu společnosti. V té-

²³ Viz např. Janda J., *Mládež, generace, světový názor*, Praha 1967.

²⁴ Schelsky H., *Die skeptische Generation*; Fischer E., *Probleme der jungen Generation*, 1963 (ve slovenštině 1964).

²⁵ Cahová D., *K vymezení místa mládeže v sociální struktuře společnosti*, Olomouc 1965.

²⁶ Kahuda F., *Problémy sociálního věku mládeže*, Olomouc 1965.

²⁷ Kahuda F., cit. práce, viz též *Příspěvek k řešení problému sociálního zrání mladého člověka*, Sociologický časopis, 1/1966.

²⁸ Nejčastěji Kubičková M. — naposled ve sborníku *Mládež a společnost*, 2/1969.

to teoretické konstrukci se projevují různé myšlenkové proudy. Ať již jde o výslovně uznaný vliv některých autorů evropských, jako např. K. Mannheim²⁹, nebo o odraz myšlenek zaměřených k hledání nových nositelů sociálního pokroku v té společenské situaci, kdy se klasické schéma hodnocení společenských úloh jednotlivých sociálních sil v marxistickém pojetí pokládalo za překonané,³⁰ objektivním výsledkem takového hodnocení není nic jiného než určitá deformace výkladů možných zdrojů sociální změny v současné společnosti. Nezávisle na přání těch, kteří podobné myšlenky prezentují, jeví se potom hranice mezi nositeli sociálního pokroku a sociálního regresu jako hranice mezi generacemi.

Česká sociologie mládeže v šedesátých letech reprodukuje i další problematické postupy funkcionální koncepce. Nejmarkantněji se to projevuje v zaměření výzkumné práce v této oblasti.³¹ Dosud shromážděné údaje o výzkumech mládeže jasně dokumentují dvě dominantní tendence těchto výzkumů: za prvé, většina výzkumů byla zaměřena na téma společenského vědomí mládeže. Zatímco v počáteční fázi sociologického výzkumu mládeže byly výzkumy zaměřeny na politické názory mládeže, v současné době převažuje zájem o výzkumy hodnot. Jen velmi málo výzkumů se zabývá nebo zabývalo objektivními sociálními a ekonomickými charakteristikami postavení mládeže v naší společnosti. Druhá základní tendence zaměření výzkumů mládeže se manifestuje v drtivé převaze zájmu věnovaného studentům vysokých škol.

Tyto dva markantní rysy dosavadní výzkumné aktivity v oblasti sociologie mládeže mohou být vysvětleny nejrůznějším způsobem. Jisté značný význam má stále rozlišitelná, nekoordinovaná činnost výzkumných institucí, nízká úroveň plánování i metodologická nepřipravenost části pracovníků podílejících se na realizaci a přípravě těchto výzkumů. Domnívám se, že neméně významným důvodem uvedeného stavu je nedostatečně kritické přejímání myšlenek a koncepcí typických pro nemarxisticky orientované pojetí problematiky mládeže v současné společnosti

i některé aktuální a historické myšlenkové proudy v českém filosofickém a sociologickém myšlení. Jen jako příklad je vhodné uvést vlivy (domácí i zahraniční) teorií o sociálních funkcích inteligence, zvláště v tradičním pojetí A. Bláhy.³² Jestliže je pro Bláhu inteligence „reprezentantkou tvořivého ducha“ a jejím hlavním posláním ve společnosti není jen tvorba, ale i kritika — „pletí býlí a hloží“, pak se jeho pojetí jen větší obecností a méně moderním stylem liší od pojetí např. Ernsta Fischera, který v mladých intelektuálech, tj. studentech, nachází jednu z nemnohých, ne-li jedinou vrstvu moderní společnosti, která je schopna právě svým kriticismem, relativní nezávislostí, „svěžestí a agresivitou“, individuálním protestem bránit kornatění společnosti. Z autorit současné západní sociologie vyjadřoval často podobné názory i S. M. Lipset, když charakterizoval studenty jako mladé intelektuály, jejichž podstatným určením je právě kritičnost vůči danému stavu společnosti a jejichž posláním je úloha revoluční avantgardy.

Je víceméně jasné, že prezentace podobných názorů (často i mimo rámec odborné sociologické produkce) přispěla ke vzniku různých pochybných mýtů o mládeži a ke vzniku iluzí u jednotlivých skupin mládeže. Uplatnění těchto názorů je problematizováno především jejich zjevnou ahistoričností, nerespektováním podstatných změn v sociologických koncepcích inteligence jako sociální skupiny či v zanedbání některých evidentních změn, pokud jde o sociální význam vzdělání apod. Podobně by bylo možné hledat v teoretických předpokladech současné sociologie mládeže i odraz ideových proudů, které v naší i světové filosofii zdůrazňují antropologické pojetí člověka (např. koncepci lidské autenticity, zvýraznění úlohy subjektivity, ideu univerzálního charakteru dehumanizačních tendencí v současné civilizaci atd.).

Všechny výše uvedené problémy, spojené s uplatněním strukturálně funkcionální koncepce problému mládeže v naší sociologii i s jejími modifikacemi, v souhrnu nemohou než vyústit v otázku dalších perspektiv sociologického vyjádření problému mládeže v podmínkách naší společnosti. Uznání pozitivních i problematických strá-

²⁹ Mannheim K., *The Problems of Youth in Modern Society*, 1943.

³⁰ Např. Lipset S. M., *The Student Revolt*, 1965.

³¹ Materiál MMTV CSR: M. Kubířková — L.

Prudký, *Přehled sociálních výzkumů mládeže a dětí*, 1970.

³² Bláha A., *Sociologie inteligence*, Praha 1937.

nek dosavadního vývoje a zhodnocení dosud dosažených výsledků by nemělo mít ani formu apologetiky sociologie mládeže, ani formu totálního přehodnocení.

Perspektivy

V situaci, kdy počítáme výzkumy věnované problémům mládeže na stovky (i když různé kvalitních akcí), objevuje se daleko naléhavěji otázka jasné teoretické a metodické koncepce sociologického pojetí mládeže. Je pravda, že v nedávné minulosti prožívala i naše sociologie mládeže období, kdy jakákoliv informace o mládeži byla přijímána vděčně nejen odbornou veřejností a kdy i ortodoxní pozitivistický přístup k teoretickým a metodickým předpokladům výzkumné aktivity prokazoval své logické a historické oprávnění. Tato doba je ovšem za námi a existující snahy formulovat sociologický koncept mládeže umožňují vidět nutnost hledání takového vyjádření problému mládeže, které bude nejen využívat podnětů zahraniční (a to nejen západní) sociologie, ale které bude zbaveno jednostranností a omezení spojených s bezvýhradným přijetím např. strukturálně funkcionální koncepce.

Množství poznatků a tvrzení o mládeži v současné společnosti vyúsťuje v jediné jisté zjištění — v poznání, že současná mládež je diferencovaná. Samotný poznatek tohoto charakteru ale nestačí k tomu, abychom odmítli globální či univerzalistické pojetí mládeže. Jednotlivé etapy, kterými prošla sociologická formulace problému mládeže, je možno schematicky vyjádřit následujícím způsobem:

a) Mládež i společnost jsou chápány jako dvě rozdílné, vnitřně jednotné, nediferencované kategorie. Konkrétněji jde o takové vyjádření, kdy difference ve společnosti a vztah mládeže ke společnosti lze vyjádřit jako vztah mládeže k „dospělé“ společnosti. Mládež pak může být definována svým biologickým určením, tj. jako věková skupina. Tato formulaci odpovídá např. zmíněná psychoanalytická koncepce mládeže. V realitě společenského vývoje existovala odpovídající situace v podmínkách takového systému, kdy sociální difference byly beze zbytku převoditelné na fyziologické rozdíly (např. přirozená dělba práce). Uplatnění takové formulace

v podmínkách současných sociálních systémů nutně implikuje předpoklad o neexistenci sociálních a třídních rozdílů ve společnosti.

b) Druhou alternativou formulace problému mládeže, vztahu mládeže a společnosti, je ten případ, kdy uznáváme existenci diferencované mládeže a diferencované dospělé společnosti, ale kdy rozdíly mezi jednotlivými skupinami mládeže a jednotlivými skupinami dospělé společnosti jsou menší než rozdíly mezi mládeží a dospělou společností. Tento přístup v podstatě odpovídá optimální variantě strukturálně funkcionálního pojetí, které ovšem ve svém převažujícím proudu pracuje spíše s předpokladem diferencované mládeže a univerzalistické společnosti dospělých. V rámci této formulace se pak jeví oprávněný jak diferencovaný, tak globální přístup k mládeži. V konkrétních výzkumech ovšem zcela logicky převažují hypotézy a interpretace odpovídající výchozímu předpokladu o dominantním významu rozdílu mezi mládeží a dospělou společností (viz např. zmíněné snahy o globální definici mládeže). I převažující orientace na zjišťování rozdílů ve sféře společenského vědomí mládeže a dospělých, charakteristická pro tuto formulaci, je pak vysvětlitelná jako nezbytný důsledek pomíjení objektivních sociálních rozdílů a rozporů společnosti. V případě, kdy toto schéma uplatníme v podmínkách třídní společnosti, objektivně vyúsťuje v popření třídní diferenciace.

c) Jestliže obě výše naznačené formulace byly již v naší poválečné sociologii vyzkoušeny, zůstává prozatím jen málo využita třetí možnost formulace problému mládeže. Jde o takové pojetí, ve kterém pracujeme s předpokladem diferencované společnosti, ve které jednotlivé sociální skupiny obsahují jak mládež, tak dospělé, a pro kterou kritériem rozdílů sociálních skupin jsou objektivní indikace sociálního postavení. Rozdíly mezi mládeží a dospělými pak pokládáme za menší a méně významné než rozdíly, které definují daný typ společnosti — např. rozdíly třídní příslušnosti. Z hlediska obecných teoretických předpokladů je pak v této for-

mulaci problém vztahu mládeže a společnosti postžitelný jako problém obecného a zvláštního, tj. uvažujeme o objektivních rozdílech v sociálním postavení jednotlivých skupin, o rozdílech v jejich názorech, chování, jednání a charakteristiky mládeže vztahujeme jako specifické k charakteristikám těchto skupin. V marxismu je takové pojetí jednoznačně odvoditelné z třídního modelu společnosti. V případě, kdy uplatňujeme marxistický přístup k analýze postavení mládeže, musíme opustit takové pojetí, ve kterém je pojem mládeže jako obecná sociologická kategorie nadřazován kategoriím vyjadřujícím sociální diferenciaci společnosti. Jak známo, v operacionální rovině pracuje marxismus s kategorií sociálního původu, která vyjadřuje právě dominantní význam sociálních, a nikoli věkových rozdílů. Určení sociální dospělosti pak musí být rozdílné v závislosti na tom, o jakou sociální skupinu se jedná. Pojem kultury mládeže může označovat jen specifické projevy jednotlivých kultur existujících ve společnosti na základě sociálních, případně třídních diferencí.

Vhodnost této třetí alternativy formulace vztahu mládeže a společnosti byla již vícekrát prokázána, a to nejen z pozic marxistického rozboru třídní společnosti (viz např. již zmíněné kritiky mýtu o subkultuře mládeže).

V současné etapě vývoje naší společnosti však bez dalšího ověření není možné přijímat ani tuto alternativu jako jediné možnou. Spíše by bylo vhodné pracovat s ní jako s hypotézou, jejíž ověření by se mělo stát součástí programu práce v oblasti sociologie mládeže. Jestliže např. předpokládáme, že i v naší společnosti dochází k oslabení výchovných vlivů rodiny a že sociální postavení, aktivity, názory a chování nejsou jednoznačně určeny jen sociálním původem, pak je nutné sledovat podíl dalších sociálních institucí na řešení problémů, se kterými se setkává mládež a které pocituje společnost v souvislosti s chováním jednotlivých skupin mládeže. Jinými slovy, je nutno uvážít, do jaké míry je postavení mládeže, její názory a chování determinováno jejím zařazením ve vzdělávacím systému, v pracovním

procesu a v jiných institucích (např. v organizaci mládeže, armádě apod.).

V této rovině již ovšem vyvstávají otázky dalšího programování práce v sociologii mládeže. Cílem této stati byl jen pokus o rekonstrukci jednotlivých alternativ sociologické formulace problému mládeže v současné společnosti, o naznačení chyb a úskalí, která jsou spojena s vědomým či neuvědomělým přejímáním teoretických východisek západní, především funkcionální sociologie

Rozbor a kritika věcných nesprávností, ke kterým v sociologii mládeže vedou přístupy nemarxistické sociologie, je — tak jako v jiných sociologických disciplínách — jednou z nezbytných podmínek další práce v této disciplíně.

Резюме

Матейовски А.: Молодежь и общество (Заметки к социологическому пониманию проблемы)

Социологические формулировки проблемы молодежи в настоящее время значительно различны. Это различие является отправным пунктом пути развития, по которому прошла социология молодежи — начиная с классической концепции воспитания, сформулированной в теории социализации, через заимствование некоторых психологических подходов к молодежи, по структурально-функциональное понимание. Каждый из этих этапов обогатил познание проблематики, связанное с положением, ролью и поведением молодежи в обществе.

Но одновременно мы констатируем недостатки, вытекающие из односторонностей отдельных концепций, какими являются пренебрежение историческим подходом к проблеме молодежи, замена социологических подходов психологическими, игнорирование социальной и классовой дифференциации в обществе.

Перевес структурально-функционального понимания проблемы молодежи в западной социологии несомненно способствовал познанию определенных отдельных сторон положения и роли молодежи в развитом капиталистическом обществе. В этом направлении в чешской социологии не используются в должной мере возможности, приносимые такого рода работами для познания капиталистической социальной системы.

Чехословацкая социология, занимающаяся в 60 гг. текущего столетия проблематикой молодежи, в каком-то сокращении повторяла развитие концепций социологии молодежи в таком виде, в каком мы его знаем из-за границы, прежде всего из Соединенных Штатов. К концу 60 гг., в свою очередь, доминировала функциональная концепция проблемы молодежи, хотя и в известной мере модифицированная влиянием европейской социологии

(Маннгейм) и некоторыми традициями чехословацкой социологической мысли (Блага).

Эта теоретическая основа попыток дать социологическую формулировку проблемы молодежи не всегда была эксплицитно выражена. В результатах, т. е. в социологических статьях и в некоторых более обширных публикациях, конечно, проявились некоторые односторонности и ошибки функциональной формулировки проблемы молодежи. Молодежь понималась однозначно как возрождающий и прогрессивный элемент общества, возникали разные мифы и иллюзии о ее значении в общественном развитии, часто формулированные таким образом, будто бы граница между носителями социального прогресса и социального регресса была границей между поколениями. Эти тенденции особенно сильно проявлялись в оценке роли студентов в обществе, которых в согласии с теоретическими отправлениями: пунктами некоторых зарубежных авторов считали самой важной частью молодежи вообще.

Односторонне направлено было также проводимое эмпирическое исследование: в большинстве случаев оно ориентировалось на вопросы, связанные с общественным сознанием молодежи (с культурой молодежи), и объектом исследования преимущественно были студенты вузов.

Констатирование односторонностей в теоретических отправлениях пунктах нашей социологии молодежи и ограниченности исследовательского интереса одновременно является критикой в том смысле, что она показывает, до какой степени оставались без внимания постулаты марксистской социологии и какие задачи нужно решить в интересах будущего развития социологии и более совершенного познания социальных процессов в нашем обществе.

Summary

Matějovský A.: Youth and Society (Comments on the Sociological Conception of the Problem)

At present, the sociological formulations of the problem of youth reveal considerable differences. These differences are due to the development of the sociology of youth — from the classical conception of education as formulated in the theory of socialization, over the acceptance of some psychological approaches to youth to the structurally functional conception. Each of these stages has contributed to the knowledge of the problems connected with the position, role and behaviour of youth in society.

At the same time, however, we point to the drawbacks resulting from the one-sidedness of the separate conceptions, such as overlooking the historical approach to the problem of youth, confusing sociological

approaches with the psychological ones and ignoring the social and class differentiation in society.

The predominance of the structurally functional conception of the youth problem in Western sociology has undoubtedly contributed to the knowledge of certain partial aspects of the position and role of youth in the advanced capitalist society.

In this respect, Czech sociology does not sufficiently utilize the possibilities opened by studies of this kind for gaining insight into the capitalist social system.

Czech sociology, dealing with problems of youth, in the sixties of our century has repeated — in a sort of abbreviation — the development of the conceptions of youth sociology as it is known to us from abroad, particularly from the USA. Towards the end of the sixties, it was the functional conception of the youth problem which was predominant — even if it was modified to some degree by the influences of European sociology (Mannheim) and by some traditions of Czech sociological thinking (Bláha).

This theoretical basis of the attempts at a sociological formulation of the problem of youth was not always explicitly expressed. Of course, the one-sidedness and errors of the functional formulation of the youth problem became manifest in the results, i.e. in sociological papers and in some extensive publications. Youth was unambiguously conceived as a reviving and progressive element of society: various myths and illusions arose as concerns the significance of youth in social development, often formulated so that the boundary between the bearers of social progress and those of social regression appeared to be the boundary between generations. These tendencies manifested themselves with particular strength in evaluating the role of students in society who, in accordance with the theoretical starting-points of some foreign authors, were considered to be the most significant of youth in general.

Also current empirical research was one-sidedly oriented: in most cases it was limited to problems connected with the social consciousness of youth (with the culture of youth); the predominant subject of research were university students. In mentioning the one-sidedness of theoretical starting-points of our sociology of youth as well as the limited research interest, we simultaneously present our criticism — in the sense that it shows the extent to which the theoretical postulates of Marxist sociology were neglected and the kind of tasks which have to be solved for the sake of promoting the further development of sociology as well as a more thorough knowledge of the social processes taking place in our society.

V souladu s postupně budovaným systémem kádrové a personální práce a za účelem získání potřebných informací o různých sociálních skupinách pracovníků jsme v národním podniku Škoda Plzeň provedli psychologické vyšetření a sociologický průzkum absolventů vysokých škol, kteří nastoupili do zaměstnání v r. 1970.

Cílem práce bylo:

- I. Zjistit základní informace potřebné pro práci s nově nastupujícími absolventy vysokých škol, a to:
 - 1) Základní informace o osobním a rodinném životě v době studia:
 - a) rodinné poměry v době studia;
 - b) podmínky studia a dosažené výsledky na střední škole;
 - c) podmínky studia a dosažené výsledky na vysoké škole;
 - d) případné zaměstnání před nástupem na vysokou školu.
 - 2) Postoj pracovníka k jeho současnému zařazení v podniku:
 - a) zda chtěl do podniku nastoupit;
 - b) v jakém oboru činnosti chtěl pracovat;
 - c) zda je s nynějším zařazením spokojen.
 - 3) Plány pracovníka do budoucna:
 - a) rodinný život;
 - b) jakou pracovní činnost by chtěl vykonávat;
 - c) perspektivní životní cíl.
- II. Provést psychologické vyšetření pracovníků, zaměřené na jejich schopnosti, zájmy a osobní vlastnosti.

Byli jsme si vědomi toho, že šetření provádíme v době charakterizované dvěma pro jejich nástup nepříznivými okolnostmi:

- a) ztíženými podmínkami umísťování nových vysokoškoláků v důsledku jejich vyššího počtu;
- b) racionalizačními opatřeními podniků

vyplývajících z úkolu převést určitou část pracovníků z řídicího a správního aparátu do výrobní oblasti nebo předvýrobních složek.

Zkoumaný soubor sestával z 46 inženýrů (tj. cca 70% všech nových vysokoškoláků), kteří do podniku nastoupili v r. 1970.

Metodika šetření

- a) Psychologické vyšetření a sociologický průzkum provedený skupinově (12 účastníků ve skupině):¹
- b) Individuální pohovor s každým inženýrem, vedený zvlášť psychologem a zvlášť sociologem. Součástí pohovoru, který prováděl sociolog, bylo upřesnění a doplnění údajů v sociologickém dotazníku. Cílem pohovoru psychologa bylo upřesnění anamnestických údajů, interpretace výsledků psychologického vyšetření a formulace závěrů vyšetření ve formě doporučení, jak pracovat s novým inženýrem v adaptační fázi nástupu.

V tomto článku se budeme zabývat některými problémy studijní a pracovní problematiky.

I. Studijní výsledky a profesionální orientace

Většina absolventů vysokých škol přicházejících v posledních letech do podniku Škoda jsou absolventi Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni (VŠSE). Spjatost podniku s touto školou dokládá skutečnost, že 45 zkoumaných inženýrů je jejími odchovanci.

Převážná část absolventů přešla na vysokou školu přímo ze SVVŠ, bez předběžné praxe, a vyvstává u nich tedy problém vhodného a účinného uvedení do zaměstnání formou nástupní praxe. V té době by se měli v dostatečné míře seznámit s těmi

¹ K testování hypotéz byl použit χ^2 test, v některých případech Smirnov-Kolmogorovův test. Jako statisticky významná bylo brána 1% a 5% hladina významnosti.

Poř. č.	Test — dotazník	Charakteristika testu
1	Úvod	Vysvětlení cíle vyšetření v souladu s připravovanou směrnicí o výběru a přípravě talentovaných pracovníků
2	Sociálně psychologický dotazník	Dotazník umožnil získat o pracovníkovi podrobnější informace (z oblasti studijní, sociální a pracovní) potřebné p o rozhodování o perspektivě pracovníka. Získané informace byly vyhodnoceny a využity: a) k doplnění psychologického vyšetření jako zdroj znalostí o osobních vlastnostech, schopnostech a sociálním prostředí; b) k získání znalostí o nových inženýrských pracovnících jako sociální skupině.
3	Test Relace	Verbální inteligenční test, který byl použit v souladu se závěry zprávy o psychologickém vyšetření talentovaných pracovníků. Hodnocení bylo provedeno podle statistického zpracování výsledků vyšetření u 192 inženýrů — pracovníků podniku.
4	Test Názorové řady	Nonverbální inteligenční test, použití obdobné jako u testu Relace.
5	Přestávka	
6	Orientační inventář (dotazník)	Dotazník zjišťující základní životní orientaci, způsob reakce osoby na pracovní požadavky, okolnosti v zaměstnání a na spolupracovníky. Hodnotí tři tendence uspokojení: — udělat a dokončit práci; — dobře si rozumět se spolupracovníky; — dosáhnout sebeuspokojení.
7	FACT — mechanika	Měří schopnost rozumět mechanickým principům a analyzovat mechanické pohyby.
8	FACT — obecná řešení	Měří schopnost porozumět základním matematickým pojmům, převádět myšlenky a operace na matematické symboly.
9	FACT — montáž	Měří schopnost představit si vzhled předmětu (jednoduchý konstrukční prvek) sestaveného z několika samostatných částí.
10	FACT — součástky	Měří schopnost umístit a identifikovat určité části celku formou analýzy jednoduchého konstrukčního celku.
11	Přestávka	
12	Cattelův 16 PF dotazník	Šestnáctifaktorový osobnostní dotazník.

Tabulka 1: Údaje o středních školách

Druh školy	Počet absolventů	Místo školy	Počet absolventů
Průmyslová škola strojní	11	Plzeň	34
Průmyslová škola elektrotechn. SVVŠ	4 31	Jinde	12
Z toho ženy			
Průmyslová škola strojní	1	Výsledek maturity	Počet absolventů
Průmyslová škola elektrotechn. SVVŠ	1 7	S vyznamenáním	17
		Prospěl	29

útvary a činnostmi, které budou přímo nebo nepřímo souviset s jejich pozdější prací. To je ostatně i často vyslovované přání pracovníků samých — hlavně těch, kteří studovali na SVVŠ — aby před stabilním zařazením do pracovního procesu poznali všechny podstatné souvislosti své práce.

Úspěšnost příslušníků zkoumaného souboru na vysoké škole můžeme posoudit ze závěrečného hodnocení školy. Z 46 inženýrů studovali pouze 3 s vyznamenáním. Napsali jsme, že „pouze“ 3 skončili školu s vyznamenáním; nechceme a nemůžeme tím tvrdit, že je to málo, neboť masový výskyt tohoto stupně hodnocení by asi nesvědčil o jeho hodnotě.

Všichni tři „vyznamenání“ uvádějí, že měli dobré studijní podmínky; pokud jde o materiální podmínky, dva uvedli, že si během studia přivydělávali.

Vzhledem k statistickému zpracování není možno tak malý výskyt určitého znaku hodnotit z hlediska významnosti a průkaznosti.

K počtu zkoumaných pracovníků, kteří ukončili školu s vyznamenáním, možno dodat, že je úměrný procentu vyznamenaných z celkového počtu absolventů VŠSE. V našem souboru má vyznamenání 6,5% absolventů, v základním souboru 5,8%.

Studijní úspěchy můžeme částečně posuzovat i podle výsledků v průběhu studia. V našem průzkumu jsme tyto výsledky podchytili otázkou, zda absolvent pobíral prospěchové stipendium. Zjistili jsme, že z 46 inženýrů jich 32, tj. 70%, studovalo s prospěchem ne horším než 2 a byli tedy školou odměňováni prospěchovým stipendiem. To znamená, že do podniku nastou-

pili v r. 1970 inženýři, z nichž velká většina prokazovala během studia dobré výsledky. Jsou-li učební plány školy a výchova inženýrů v souladu s požadavky a potřebami podniku, je to jistě dobrý výsledek. Navíc je nutno ještě uvést, že ze všech absolventů denního studia, kteří absolvovali školu v r. 1970, pobíralo prospěchové stipendium 49% studentů. V tomto směru je zkoumaný soubor z hlediska prospěchu na VŠ lepší než základní soubor.

Je zajímavé, že u vnějších faktorů, které jsme sledovali, nebyl prokázán významný vliv na prospěch v průběhu studia. Prospěch na VŠ byl nezávislý na:

- pohlaví,
- druhu střední školy (SVVŠ, SOŠ),
- výsledku maturity (s vyznamenáním, prospěl),
- místu střední školy (v Plzni, mimo Plzeň),
- fakultě (strojní, elektro),
- bydliště v době studia (u rodičů v Plzni, u rodičů mimo Plzeň, v koleji),
- materiálních podmínkách (zcela zabezčen, přivydělával si),
- rodinném stavu.

Na otázku, zda střední škola ovlivňuje prospěch na vysoké škole, můžeme tedy odpovědět:

- Nebylo prokázáno, že by absolventi SVVŠ měli lepší prospěch (měřeno stipendiem) než absolventi průmyslových škol. Je ovšem možné, že v některých předmětech by se při podrobnějším zkoumání mohla projevit lepší připravenost absolventů odborné nebo všeobecně vzdělávací školy. V celkové úrovni prospěchu se to však neprojevilo.

- Nebylo prokázáno, že by absolventi středních škol plzeňských dosahovali lepších výsledků než absolventi škol mimoplzeňských.
- Nebylo prokázáno, že by maturanti s významáním měli na vysoké škole lepší prospěch než ostatní.

Na základě těchto zjištění můžeme vyslovit pracovní hypotézu, že úspěšnost studia na vysoké škole ovlivňují nejpodstatnější osobní vlastnosti a schopnosti a dynamika jejich vývoje v období druhého a třetího decenia věku (formování osobnosti dospělého člověka).

Z různých výzkumů^{2,3} zabývajících se problematikou technické inteligence vyplývá, že inženýři jsou nejvíce ze všech technických pracovníků ztotožnění se svým povoláním a že v případě možné volby by si toto povolání většinou opět vybrali.

I v našem průzkumu jsme se na tuto otázku zaměřili. Zjišťovali jsme, zda si zkoumaní jedinci vysokou školu po maturitě sami zvolili a zda by si ji v případě možnosti zvolili znovu.

Devět pracovníků odpovědělo, že ze střední školy chtěli jít studovat původně na jinou školu než VŠSE (stavební, chemii, dějiny umění, pedagogickou fakultu). Když se na tyto školy nedostali, přešli na VŠSE.

Při hodnocení současné situace, tj. po vystudování vysoké školy a po nástupu do zaměstnání, vypadá obraz trochu jinak: 30 absolventů by znovu volilo školu, kterou vystudovali, ale 16 (mezi nimi statisticky významně více žen) by volilo jinou školu. Původních 20% těch, kteří nemohli realizovat svoji volbu školy, vzrůstá na 35% (preferování volby – medicína, institut tělovýchovy, architektura, humanitní obory, konzervatoř, filosofie, chemie, stavební obor, dopravní obor). U některých absolventů se tyto vyhraněné zájmy projevují např. v tom, že mají snahu po určité době přejít učit na některou školu, někteří je realizují formou mimopracovních zájmů.

Jak však vyplynulo z individuálních pohovorů, až na výjimky se se svým zaměřením ztotožňují a pokládají je za své budoucí povolání. I když tedy identifikace se školou není zdaleka jednoznačná (v případě možnosti by třetina absolventů volila jinou školu), projevuje se po jejím absol-

vování skoro jednoznačná identifikace s budoucím povoláním, což je v souladu i s výsledky jiných výzkumů.

V pohovorech s inženýry se však často objevily náznaky obecného hodnocení společenského i pracovního postavení inženýra-technika pracujícího v průmyslu, zvláště v tak velkém podniku, jako je národní podnik Škoda. Projevilo se to v souvislosti s hodnocením identifikace s vystudovanou školou. Někteří dotazovaní uvedli, že by v případě možnosti dali přednost stavebnímu inženýrství, a odůvodňovali to tím, že jednak stavební inženýři a architekti mají vyšší společenskou prestiž, vyšší společenské uznání, neboť jejich práce je více „na očích“ společnosti, více spjata s veřejností, a tím se o jejich výsledcích více ví, jednak také proto, že stavitel-vysokoškolační se více podílí na řešení a realizaci celého objektu, např. budov, areálů ap. Inženýr v průmyslu řeší pouze dílčí zařízení, specializuje se na některé součásti, systémy, agregáty, které pak tvoří část celého zařízení. Jako další důvod uváděli, že strojní inženýr (nebo elektro) může svoji specializaci uplatnit skoro výhradně v pracovním procesu, v zaměstnání, kdežto stavitel může své znalosti uplatnit v široké míře i v mimopracovní sféře (stavební aktivita jednotlivců i družstev a poptávka po odborných expertizách, plánech, stavebním dozoru ap.).

K těmto názorům jistě mohou být výhrady, uvádíme je však pro informaci.

Do studijní problematiky zařazujeme i problematiku předdiplomní praxe, na jejímž základě zpracovali studenti svoji diplomní práci podle určeného zadání. Většina absolventů (38) absolvovala předdiplomní praxi v našem podniku. Zajímalo nás, jak tuto praxi hodnotí, neboť je to vlastně první pracovní styk studenta s podnikem, který může jeho postoj k podniku podstatně ovlivnit. Odpovědi vyzněly tak, že 35 studentů hodnotilo praxi kladně, 7 hodnotilo praxi kladně, ale uvedli i připomínku a 1 uvedl pouze připomínku. Z připomínek vyplývá, že se nejedná o specifické záležitosti, ale spíše o situaci v podniku: nedostatek prostorů v některých konstrukčních kancelářích, velké zatížení konzultanta, nedostatek materiálů ap. Při pohovorech se většina absolventů velmi

² Sarapatá A., Doktor K., *Elementy socjologii przemyslu*, Warszawa 1962.

³ Cech V., Jukl E., *Inženýři v moderním průmyslovém podniku*, ISA Hradec Králové 1970.

pochvalně vyjadřovala o pomoci konzultantů.

II. Pracovní zařazení a počátky adaptačního procesu

Nástup absolventů vysokých škol nebyl v r. 1970 organizován formou umístěnek, absolventi se o místa ucházeli individuálně. Pokud se týká platového zařazení, obdrželi všichni plat podle směrnic, tj. absolventi s vyznamenáním 1600,— Kčs a ostatní 1500,— Kčs.

Tabulka 2: Rozmístění absolventů na pracoviště

Pracoviště	Počet absolventů	Pracoviště	Počet absolventů
Konstrukce	29	Výroba	3
Projekty	2	Technická kontrola	2
Výpočty	1	Zkušebna	1
Výzkum	1	Odbyt	1
Technologie	6		

Specializace studia jednotlivců je podchycena, nepokládali jsme však za nutné ji zpracovávat. Zajímali nás pouze názor absolventů na to, zda jejich specializace odpovídá pracovnímu zařazení. Tuto otázku jsme zařadili proto, že již delší dobu se hovoří o otázce specializace na vysokých školách — zda má být spíše obecnějšího, či užšího zaměření. S tím souvisí i otázka spokojenosti absolventů se zařazením v podniku vůbec.

V tabulce 2 je uvedeno, na jaká pracoviště byli zkoumaní inženýři zařazení.

Zařazení absolventů bylo provedeno s maximálně možným přihlédnutím ke specializaci, i když toto hledisko nemohlo být ve všech případech dodrženo.

Názor dotazovaných na vlastní pracovní zařazení je patrný z tabulky 3, která uvádí odpovědi na otázku „Jaký je Váš názor na pracovní zařazení v podniku?“, a v tabulce 4, která uvádí odpovědi na otázku „Odpovídá Vaše zařazení vysokoškolské specializaci?“.

Pokud se týká spokojenosti s pracovním

zařazením, nebereme v úvahu odpovědi „nevyužitá kvalifikace“ proto, že se jedná o nástupní praxi, kdy absolventi jsou ve směr zařazování na místa, kde vysokoškolská kvalifikace předsána není. Sami absolventi v pohovorech uváděli, že nejdříve musí získat praxi, poznat různá pracoviště a různé činnosti, než budou definitivně zařazení do funkcí. Nelze tedy při vstupu do pracovního procesu hodnotit využívání vysokoškolské kvalifikace. To znamená, že pouze u 6 absolventů můžeme mluvit o nespokojenosti s pracovním zařa-

Tabulka 3: Názor na pracovní zařazení

Připomínky k pracovnímu zařazení	Počet absolventů
S pracovním zařazením spokojen	32
Nevyužití kvalifikace	8
Jiná specializace, jiné pracoviště	6

Tabulka 4: Názor na využití specializace

Stupeň využití specializace	Počet absolventů
Pracovní zařazení odpovídá specializaci	30
Odpovídá specializaci částečně	10
Pracovní zařazení specializaci neodpovídá	6

žením na jinou specializaci nebo jiné pracoviště, než na které chtěli být zařazeni.

Podíváme-li se na tabulky 3 a 4, vidíme u jednotlivých odpovědí značnou shodu. Tato shoda je však pouze náhodná. Při testování závislosti mezi oběma uvedenými otázkami nebyl shledán významný rozdíl. To znamená, že na spokojenost se zařazením má vliv nejen možnost využití specializace, ale i druh pracoviště, jak je uveden v tabulce 2. Proto spokojenost se zařazením uvedli i někteří z těch, kteří nebyli zařazeni podle své specializace, a naopak ti, jejichž specializace odpovídá zařazení, projevíli nespokojenost. Můžeme ještě dodat, že oněch 6 absolventů, kteří uvedli nespokojenost se svým pracovním zařazením vzhledem k jiné specializaci nebo proto, že chtěli na jiné pracoviště, jsou všichni zařazeni v konstrukci.

Zajímavé je zjištění vyplývající z testování kombinace *spokojenost s pracovním zařazením* — *prospěch během studia*. Na 1% hladině významnosti bylo prokázáno, že absolventi s lepším prospěchem jsou spíše se svým zařazením spokojeni, kdežto více nespokojenosti se projevuje u absolventů s horším prospěchem.

Názory na spokojenost s pracovním zařazením je možno doplnit o poznatky z pohovorů s absolventy. Absolventi jsou zařazováni do funkcí odpovídajících svojí úrovni funkcím absolventů středních odborných škol a tomu ve většině případů odpovídá i jejich činnost při plnění pracovních úkolů. K tomu se v podstatě inženýři vyjadřují takto: „Tuto práci bych stále vykonávat nechtěl. Je to práce pro průmyslováky a nebyla by využívána moje kvalifikace, naopak bych ji postupně ztrácel. Tato práce je ovšem pro začátek nutná, abychom poznali všechny činnosti, které souvisí s naším oborem. Chtěl bych během

praxe projít více pracovišť a pak být zařazen na takové pracoviště a funkci, kde bych mohl uplatňovat své znalosti a postupně získávat vyšší odbornou kvalifikaci.“

Ukazuje se, že otázka spokojenosti s pracovním zařazením a vykonávanou funkcí se přesouvá do časově vzdálenější oblasti, než je nástupní praxe, a podstatného významu zřejmě začne nabývat po návratu nových inženýrů z vojenské základní služby, tj. za 2–3 roky po absolvování školy.

S otázkou zařazení na pracoviště a pracovní adaptaci souvisí také otázka přijetí na pracovišti a seznámení se s pracovními úkoly i otázka možností do budoucna. Jak vyplynulo z pohovorů, noví inženýři jsou si vědomi, že v období, kdy byli přijímáni, přesahuje počet absolventů vysokých škol okamžité možnosti jejich umístění, zejména vzhledem k organizačním a osobním změnám v rámci organizačních a racionalizačních opatření. Přesto všichni kromě tří uvádějí, že byli na pracovišti přijati dobře a že jsou v pracovním kolektivu spokojeni.

Pokud jde o pracovní perspektivu, odpovědělo 6 absolventů, že s nimi byla pracovní perspektiva projednána, 29 uvedlo částečné projednání perspektivy a 11 odpovědělo, že s nimi perspektiva projednána nebyla ani s ní nebyli seznámeni. Domníváme se, že v úplných začátcích nástupu do závodu je obtížné projednávat dlouhodobou perspektivu a ani to není možné proto, že se v práci ještě nemohly projevit osobní vlastnosti, schopnosti a zájmy pracovníka. Pokládáme proto za dostačující i „částečné“ projednání perspektivy s ukázaním alespoň časově nejbližších možností na pracovišti. Nejedná se vlastně o projednání perspektivy, ale o základní seznámení s možnostmi pracovního zařazení a pracovními úkoly v obecné rovině. I když

Tabulka 5: Pracovní cíl absolventů

Cíl	Počet absolventů
Získat odpovídající povolání, uplatnění vědomostí na pracovišti	7
Dále se vzdělávat, dosáhnout co nejvyšší odborné kvalifikace	12
Uspokojení z práce	8
Být prospěšný společnosti	6
Finanční ocenění, postup	3
Jiné	6
Neuvedeno	4

Tabulka 6: Zájem inženýrů o pracoviště

Volba pracoviště v případě možnosti	Inženýr zaměstnaný 2 – 13 let	Nový absolvent
Výzkum	40,9 %	37,0 %
Vývoj a projekce	35,3 %	41,3 %
Ostatní složky (konstrukce, technologie apod.)	5,1 %	15,2 %
Provoz (operativní řízení)	6,7 %	4,3 %
Vyšší řídicí útvar	9,0 %	2,2 %
Jiné	1,6 %	—
Neudáno	1,4 %	—
	100,0 %	100,0 %

u většiny absolventů (u 74⁰/₁₀₀) byl tento základní požadavek splněn, měl by být pravidlem u všech nově nastupujících pracovníků.

Absolventům jsme položili také několik otázek, týkajících se jejich názorů na budoucnost. Jedna z otázek se týkala životního cíle, kterého by chtěli dosáhnout, a byla rozdělena na oblast pracovní a oblast osobního života. Skoro všichni absolventi uvedli v mimopracovní oblasti tento cíl: *založení rodiny, získání bytu a odpovídajícího materiálního zajištění*. Jaký cíl si kládou v oblasti pracovní, ukazuje tabulka 5.

Můžeme si všimnout, že v odpovědích převládá snaha po uplatnění a dalším zvyšování kvalifikace, což plně podporuje již dříve uvedené názory na spokojenost s pracovištěm a vykonávanou prací. Tyto názory vysoce převládají nad hmotnými zájmy, i když při bližším zkoumání bychom s hmotnými podmínkami jistě velkou spokojenost neobjevili. Spíše by se dalo říci, že od své pracovní angažovanosti očekávají absolventi společenské a hmotné ocenění.

V závěrečné zprávě výzkumu postavení

a role inženýrské inteligence v plzeňské části národního podniku Škoda, který v r. 1966 provedli pracovníci VŠSE v Plzni, autoři uvádějí, že takřka polovina zkoumaných inženýrů uvedla jako motiv vstupu do podniku „předpokládanou možnost odborného uplatnění“, zatímco „platové důvody“ uvedlo jen 0,6⁰/₁₀₀ inženýrů.

Často se poukazuje na to, že vzhledem k využití kvalifikace vidí inženýři své místo hlavně ve výzkumu, vývoji a projekci. Projevilo se to i při výzkumu inženýrů našeho podniku (o němž jsme se zmínili v předcházejícím odstavci), kteří nastoupili do podniku v letech 1953–1964. I my jsme absolventům položili otázku, jaké pracovní zařazení by si zvolili, kdyby měli možnost.

Přestože se jedná o dva soubory podstatně se lišící množstvím pracovních zkušeností, jsou výsledky v obou případech obdobné; alespoň v tom směru, že více než tři čtvrtiny nových i několikaletých pracovníků by v případě možnosti volilo výzkum, vývoj, projekci.

V našem průzkumu jsme se ještě ptali, jakou mají dotazovaní představu o své budoucnosti, na jakém pracovišti nebo

Tabulka 7: Představy absolventů o budoucím zařazení

Funkce, pracoviště	Počet absolventů
Výpočtář, projektant	7
Konstruktor	5
Výzkum, vývoj, teoretická práce	9
Zkušebna	2
Místo, kde by mohl využít kvalifikaci	8
Jiné	5
Nemá konkrétnější představy	10

в какие функции бы хотели работать ввиду своего нынешнего трудоустройства. Ответы приведены в таблице 7.

Как видно, отвечали на этот вопрос абсолюты ввиду своего нынешнего трудоустройства. То же проявилось главным образом в достаточном числе ответов: „Немного конкретнее представления“ и „Место, где бы мог использовать квалификацию“. Опять же возникает вопрос о возможности использования квалификации.

Разложение ответов указывает, что абсолюты отвечали с определенным знанием или скорее интуицией возможности конкретных рабочих мест. И в беседах часто утверждали, что еще недостаточно знают все рабочие места или секторы и могут поэтому трудно о своем будущем высказаться. В каждом случае уже здесь не было выбора между исследованием или развитием так однозначно и инженеры видят и в других областях возможности трудоустройства с использованием своего нынешнего трудоустройства с использованием своего нынешнего трудоустройства.

Из полученных сведений можно сделать вывод, что, несмотря на то, что в настоящее время в области трудоустройства высших учебных заведений проявляются, являются новыми инженеры со своим трудоустройством в нашем предприятии преимущественно удовлетворены.

Еще необходимо себе напомнить, что здесь речь идет преимущественно о трудоустройстве в рамках нынешней практики и что в будущем ожидается такое же трудоустройство, которое бы отвечало их квалификации, где бы могли использовать их знания.

То же самое является шагом к их дальнейшему адаптации в предприятии. В рамках адаптационного процесса это все еще необходимо с ними дальше работать, решать их рабочие и личные проблемы и постепенно же трудоустроить на такие места, где бы их способности и знания могли быть использованы при выполнении рабочих и общественных задач.

Резюме

Финал В. - Герман К.:

Трудовая и социальная проблематика окончивших курсы высших учебных заведений

Статья занимается анализом психологического исследования и социологического исследования окончивших курсы высших учебных заведений, поступивших на работу на национальном предприятии Шкода в 1970 г. Исследуемый коллектив составляет 46 инженеров, т. е. примерно 70% всех вузовцев, которые в указанный год поступили на работу на предприятие.

Первая глава касается учебной проблематики и профессиональной ориентации. Большинство инженеров приходит на место своего первого занятия после пути средняя школа — высшее учебное заведение без профессионально-заводского обучения или без более продолжительного стажа в рабочем процессе. Поэтому необходимо, чтобы окончившие школу во время практики после поступления на работу в должной мере ознакомились с теми формациями и их деятельностью, которые будут связаны с их последующим трудоустройством. Большинство инженеров учились с успеваемостью не хуже 4, за что их школа награждала стипендией успеваемости. Не было доказано, чтобы на успеваемость оказывали значительное влияние социальные факторы и результаты учебы в средней школе: тип средней школы, результат экзамена на аттестат зрелости, место средней школы, факультет, место жительства, материальные условия, семейное положение, пол. На основе этого была высказана рабочая гипотеза, что на успеваемость учебы в высшем учебном заведении самым существенным образом оказывают влияние личные свойства и способности и динамичность их развития во время второго и третьего десятилетия.

Не было доказано, чтобы отождествление инженеров с окончившей ими школой было однозначно. В случае возможности нового выбора учебной специальности одна треть избрала бы другую специальность чем ту, которую они изучили. Однако с точки зрения конкретного положения у инженеров наблюдается почти однозначное отождествление с будущей профессией.

Во второй главе говорится о трудоустройстве окончивших вуз и о начале процесса адаптации. Большинство инженеров устроили на работу в конструкторство (29), остальных в другие части производства полуфабрикатов или производства товаров. Что касается устройства в процессе труда, то преобладает удовлетворение им; только 6 окончивших вуз указывает, что они не удовлетворены потому, что они хотели поступить на другое рабочее место. Если инженеры сразу после поступления на работу и не размещены по должностям, на которых требуется курс высших учебных заведений, они с этим согласны и сами ссылаются на необходимость получить практику для последующего окончательного устройства в процессе труда. Во взглядах на будущее у инженеров преимущественно проявляется стремление найти применение своим знаниям и далее повысить свою квалификацию.

Интерес инженеров к трудоустройству главным образом нацелен на исследования, на опытное производство, на проектирование. Однако оценивая свое конкретное положение на местах работы, инженеры указывают также другие места, на которых могли бы найти себе применение, хотя значительная часть их и не имеет более конкретных представлений об этом — в связи с небольшой продолжительностью своей службы — и свои представления они выражают только вообще работать там, где они могли бы использовать свою квалификацию.

Summary

Fiala V. - Herman K.: Operational and Social Problems of University Graduates

The paper discusses the psychological investigation and sociological research of University graduates who entered jobs in the national enterprise of Škoda Works in 1970. The sample under examination comprises 46 engineers — i.e. about 70% of all the university students who entered the enterprise in the mentioned year.

The first chapter deals with problems concerning studies and professional orientation. For the most part, the engineers enter their first employment after having completed their secondary and university education, without having served any apprenticeship or joined the working process for a longer period of time. Hence it is necessary for the graduates to become acquainted — during the initial stage of their practice — with those departments and their activities which will bear upon their later employee rating. Most of the engineers (70%) studied with no worse marks than 2 and were awarded scholarships for success. Social factors and study results in the secondary school (kind of secondary school, results of the school-leaving examination, location of the secondary school, faculty, place of residence, material conditions, family condition, sex) have not been proved to have any significant influence on the results of university studies. In consideration of this fact, a working hypothesis was formulated that results of university studies are most substantially influenced by personal qualities and abilities, as well as by the dynamics of their development during the period

of the second and third decades of life (formation of the adult personality).

The identification of the engineers with the school at which they graduated did not prove to be unambiguous. If they were given a new possibility of choosing their study orientation, one third of them would choose a different line. However, from the standpoint of the concrete situation, the engineers reveal an almost unambiguous identification with their future profession.

The second chapter discusses the graduates' employee rating and the beginnings of the adaptation process. Most engineers were placed in construction (29), the rest of them in other pre-production or production departments. For the most part, the graduates are satisfied with their employee rating; only six graduates express their dissatisfaction since they wished to be assigned to another workplace. Even though, immediately after entering upon service, the engineers are not entrusted with functions requiring university education, they agree to this and themselves point to the necessity of acquiring practice for their later definitive placement. In their views of the future, most of the engineers reveal an endeavour to apply the acquired knowledge at their workplaces and to raise their qualification.

The engineers' interest as concerns employee rating is mostly concentrated on research, development, projection. However, in evaluating their concrete situations at their workplaces, the engineers mention also other places where they might assert themselves, even if, in view of the short duration of their employment, a considerable part of them is still lacking more concrete ideas.

Anton Štefánek, slovenská sociologie a dnešek

Několik poznámek k současnému stavu
marxistické kritiky a analýzy hlavních postav
československé nemarxistické sociologie

ALEXANDER FAZIK
Vojenský historický ústav, Praha

KAREL BLÁHA
Vojensko-politická fakulta, Bratislava

Současné úsilí našich sociologů je charakterizováno úkolem obnovit a tvořivě uplatnit marxisticko-leninské principy v československé sociologii, prosadit v ní soudobé exaktní metody a zvýšit účinnost i možnosti společenského uplatnění získaných poznatků.¹

Domníváme se, že vedle těchto vysoce aktuálních úkolů nemůžeme podceňovat a zanedbávat ani marxisticko-leninské hodnocení minulosti české a slovenské sociologie. Při hlavním úsilí o analýzu a nápravu chyb posledních let bychom se měli postupně vracet i ke skutečně marxistickému přístupu v hodnocení české a slovenské buržoazní sociologie. Je to nutné i proto, že v současné době nemáme pro posluchače vysokých škol ani pro širší veřejnost žádné vhodné marxistické syntetické dílo o dějinách české a slovenské sociologie a kromě Masaryka ani jeden představitel nemarxistické sociologie nebyl dosud u nás podroben publikované monografické analýze. Československá sociologická historiografie je teprve v počátcích. Není tedy divu, že u nás dosud existují iluze o „velké“ minulosti naší sociologie, opomíjející navíc marxistickou tradici sociálních výzkumů a filosoficko-sociologické literatury.

Určitým problémem, příznačným pro českou sociologii dodnes, je poměrně malá informovanost českých sociologů o sociologii slovenské. Tuto neinformovanost nejlépe dokládá skutečnost, že když se vysloví jméno A. Štefánek, mnozí hned začnou mluvit o postavě generála Štefánika.

Z hlediska potřeb vzájemné informovanosti je nutné připomenout, že předsednictvo Slovenské akademie vied projednalo a schválilo v listopadu 1970 zprávu o současném stavu a perspektivách rozvoje sociologie na Slovensku. Na základě této analýzy byly již rozpracovány konkrétní úkoly zaměřené výzkumné práce Sociologického ústavu SAV na léta 1971–1975.

Jedním z podkladů pro současné úkoly je i hodnocení minulosti slovenské sociologie, jak je uvedeno v tomto dokumentu. Sociologie na Slovensku patří mezi nejmladší vědní obory. Začátky jejího formování spadají do období buržoazní republiky. Hospodářská a kulturní nerozvinutost Slovenska znemožňovala rozvoj zejména akademické sociologie. Na druhé straně tyto nepříznivé sociální a kulturní podmínky podnítily pokrokovou inteligenci na Slovensku, která se soustřeďovala v různých pokrokových spolcích, jako DAV, Sarló, Detvan, Spolok socialistických akademikov atd., a na základě konkrétního materiálu o hospodářské a kulturní zaostalosti Slovenska poukazovala na nevyhnutelnost řešení ekonomických otázek. Už v tomto období se na Slovensku formují dva základní směry sociologie: sociologie vycházející z teoretických východisek idealistických a sociologie inklinující k teoretickým základům marxistické sociologie. Období tzv. Slovenského státu znamená pak státní kodifikaci sociologie idealistické, poznamenané klerofašismem.

Národní a demokratická revoluce, která přerostla v revoluci socialistickou, přinesla současně i vítězství marxisticko-leninské vědecké teorie. V politickém a zejména v ideologickém střetnutí s buržoazií se předmětem boje stala i sociologie. V období 1945–1950 vychází slovenská sociologie převážně z idealistických filosofických a metodologických základů. Boj proti takto orientované sociologii se u nás často interpretoval jako boj proti sociologii vůbec, přestože v komunistickém hnutí i v teoretické oblasti se již dávno předtím vytvořily základní předpoklady pro rozvoj marxisticky orientované sociologie. Sociologické metody používali již klasikové marxismu-leninismu K. Marx, B. Engels a V. I. Lenin. Právě práce klasiků marxismu-leninismu mají stěžejní význam pro marxistickou

¹ *Úkoly sociologie* (Rozhovor s J. Filípem), Mladá fronta, 24. 7. 1970, s. 3.

sociológii dneška a pro její další rozvoj.

Současně je však třeba zaujmout konstruktivně kritické stanovisko k těm koncepcím a postavám nemarxistické sociologie, které vývoj sociologického myšlení výrazně ovlivnily.

Jestliže zastáváme názor, že i dnes mají na stránkách našeho odborného tisku místo kritická pojednání ze sociologické minulosti našich národů — o těch, kdož pozitivně či negativně ovlivňovali a mnohdy svým dílem dosud ovlivňují sociologické myšlení u nás — není náhodou, že ve slovenské sociologii přicházíme s osobností Antona Štefánka.

Anton Štefánek (1877–1964) je totiž bezesporu největší postavou slovenské nemarxistické sociologie. Studoval filosofickou fakultu ve Vídni v letech 1898–1904 a zde také začínal svoji dráhu jako středoškolský profesor. Dlouhá léta se věnoval žurnalistice. Byl veřejně činný ve slovenských národních spolkách a nejmladším obdobím své činnosti patří ke generaci hlasitů. Působil i v Budapešti a v Praze. Po roce 1918 vstoupil do státních služeb nejprve jako referent ministerstva školství a ošvěty s plnou mocí pro Slovensko. V roce 1925 se stal poslancem a v roce 1929 ministrem školství. Byl dlouholetým členem redakčního kruhu Sociologické revue. Od roku 1937 byl profesorem aplikované sociologie na Komenského universitě v Bratislavě, kde působil až do roku 1949. Zúčastnil se i Slovenského národního povstání a po osvobození byl též rektorem bratislavské university.

Politicky byl Štefánek plně spjat s masarykovsky orientovaným čechoslovakismem. V sociologii byl zakladatelem a hlavou tzv. sociografické školy na Slovensku² a zabýval se zejména otázkami nacionalismu a agrarismu. Přestože bývá zařazován mezi bezprostřední žáky T. G. Masaryka, což v jeho základních, zejména politických postojích odpovídá pravdě, má ve své sociologii mnoho osobitého. Tuto Štefánkovu osobitost snad nejlépe vystihuje T. Ollík: „Štefánkov postoj bol predovšetkým determinovaný slovenskými pomerami

a tradíciou, ako aj postavením a miestom autora v nich a jeho praktickou činnosťou. Aj keď nás Štefánek zaujíma hlavne ako sociológ, a preto vyčleňujeme z jeho činnosti sociologickú prácu, predsa len musíme pri analýze vychádzať aj z ostatnej jeho mnohostrannej činnosti a jeho celkového pôsobenia. Štefánek bol totiž celým svojim životom príliš spätý s aktuálnym spoločensko-politickým a politicko-kultúrnym dianím, než aby to nemalo vplyv aj na jeho vedeckú aktivitu. Tu je zaiste aj ďalšia príčina, prečo na Slovensku nemožno hovoriť o „sociografickej škole“, ktorú by bol Štefánek vytvoril. Závislosť Štefánkovej sociografie od jeho celoživotnej verejnej činnosti vytvára svojrázny typ osobnosti, ale aj natoľko svojrázny typ prístupu k sociálnej realite, že je v tejto svojráznosti aj svojbytný, neopakovateľný a nereprodukovateľný v nasledovníkoch alebo žiakoch. Štefánek svojim životom prekleňuje príliš dlhé obdobie, bohaté na premeny a udalosti, na ktorých sa aj on sám podieľal. A jeho sociografia je produktom tohto jeho životného rozpätia. Preto sa v nej svojským spôsobom snúbi tradičná problematika a postupy, charakteristické pre predrevratové pomery, buditeľstvo a začiatky hlasizmu s poprevratovou problematikou, ako ju absorboval a na ňu pôsobil práve taký typický predstaviteľ hlasizmu na Slovensku, akým bol Štefánek. V tejto súvislosti Štefánkova sociografia reprezentuje aj svojrázne úsilie obliecť do moderného sociologického rúcha národno-buditeľské snaženia v tradičnom poňatí. Toto úsilie spoluurčujú aj jeho politické a ideové postoje — jeho čechoslovakizmus a agrarizmus. Slovensko vidí vcelku cez prizmu zaostaleho roľníckeho vidieka, neberie príliš na zreteľ vývojové zmeny, ktorými začína prechádzať a v ktorých je jeho perspektíva a najmä ich možné a nevyhnutné dôsledky.³ A hoci sám na školskom úseku o tieto zmeny svojho poňatia aj usiluje, na celkovosti jeho pohľadu to v podstate nič nemení. Pravda, najmarkantnejšie sa to všetko prejavuje v nedocenení spoločensko-sociálnych problémov a triednych zápasov s ich revo-

² Nejde o „školu“ v pravém slova smyslu. Některí autoři hovoří o „sociografickém kruhu“, T. Ollík zdůrazňuje okolnost, že Štefánek fakticky neměl ve své sociografii trvalé spolupracovníky ani následovníky. Viz Ollík T., *Sociológia a spoločenský vývin na Slovensku v rokoch 1945–1949*, Sociológia č. 2' 1970, s. 179.

³ Štefánkov pohľad na Slovensko je konzervujúci, a nie dynamický. Pozri napr. jeho úvahy o roľníctve v *Dostlove* k jeho *Základom sociografie Slovenska*. („Roľníctvo . . . svojou štruktúrou a svojim duchom typizuje národ“; jeho „duch“ a „prostredie“ je „posledným útočiskom pred mechanizáciou, davovosťou a šedivou urbanizáciou“ apod. — A. Štefánek, c.d., s. 396.) (Poznámka č. 20 v cit. stati T. Ollíka.)

lučným vyústením, najmä úlohy robotníctva, jeho hnutia, stranícko-politickej reprezentácie, danej politicou stranou marxistického typu, a pokiaľ ide o ideologický a teoretický aspekt, prirodzene, v nedocenení marxistickej teórie, ktorú zväčša jednoducho ignoruje.“⁴

Domnívame sa, že touto charakteristikou se T. Olík dostal z dosavadných marxistických pokusů o hodnotení A. Štefánka nejdále. Pripojíme-li k této charakteristice bibliografii přiloženou k tomuto článku, získáme obraz historického rozpětí Štefánkovo osobnosti, obraz základního okruhu jeho zájmů a činnosti. Ukazuje se, že by nebylo správné jej přeceňovat ani podceňovat. Vymazávání určitých postav z naší historie se nám v minulosti zejména u mladé generace vymstilo a vedlo často k jejich idealizaci a fetišizaci. Štefánek je především omezen dobou, ve které působil. Dnes jej širší veřejnost slovenská ani česká téměř nezná. (I v bratislavské univerzitní knihovně při prvním dotazu bývá zaměňován se Štefánikem.) Tím větší však je nebezpečí „falešných interpretů“. Nebylo by jistě na místě oživovat v široké veřejnosti osobnost nemarxistické vědy a buržoazní politiky, která navíc nezanechala po sobě trvalé stopy v povědomí národa. Na druhé straně však A. Štefánka zná a pamatuje si celá generace humanitní inteligence bratislavské university a na jeho jméno narazí každý vysokoškolský student, zabývající se dějinami sociologie anebo politiky Slovenska. Tento dvoji význam osobnosti A. Štefánka by měl být zhodnocen především tím, že mu dáme správné místo v dějinách slovenské sociologie, ale že nebudeme glorifikovat jeho osobu a nekriticky se zhlížet v díle, které v dnešních podmínkách socialistické společnosti i vědy patří minulosti.

O Štefánkovi bylo u nás již napsáno několik studií. Hlavní z nich uvádíme v bibliografické příloze. Ta by také mohla být východiskem jeho dalšího kritického hodnocení. Jak již bylo naznačeno, Štefánkův život a dílo má zhruba dvě roviny: rovinu veřejného pracovníka, žurnalisty a politika na jedné straně a rovinu vysokoškolského pedagoga a vědeckého pracovníka na stra-

ně druhé. Obě roviny ve skutečnosti nelze oddělit, v jeho osobnosti a díle často splývají a doplňují se. Již dobové slovníky označovaly Štefánka jako „slovenského politika a sociologa, obírajícího se zvláště sociologií národa“.⁵ A právě v zaměřenosti na nacionalismus vidíme Štefánkovo prolínání teorie a praxe.

Cím se dá vysvětlit, že ve Štefánkove sociologii byla tak výrazná zaměřenost na problematiku vlastního národa? Genezi bychom mohli hledat asi již v buditelském období jeho života. Sám pak na tuto otázku odpovídá hned v prvních slovech svého hlavního díla: „Sociologická veda získala si příslušnou popularitu aj na Slovensku. Očekávají od nej posilnenie najmä malých národů a štátů, najväčšími ohrozených moderným imperializmom. Vidieť to najlepšie u našich susedov. Česi, Maďari, Rumuni venujú sociológii nie malú pozornosť a stvorili na tomto poli cenná diela, vedeli ju účinne zapojiť i do svojej politiky, školskej a ľudovej výchovy.“⁶ Toto autorovo tvrzení úzce souvisí s jeho vlastní angažovaností ve společenské praxi. Sám k tomu napsal: „Nezastávam síce slepo pozitivistické názory Comteove, ale jeho výrok, že sociológia musí byť úzko spojená so životom a musí mu slúžiť ako životodarný princíp, sotva narazí na odpor.“⁷ Štefánek se pro boj za národní zájmy svého národa angažoval ještě v době ohrožení existence slovenského národa před první světovou válkou. Později přistoupil na čechoslovakistické řešení této otázky. Jeho postoje měly progresivní prvky, později jej však jeho angažovanost pro buržoazní řešení přes některé jeho pozitivní zásluhy o slovenské školství dovedla k obhajobě československé jednoty na buržoazních principech a nakonec, jak uvidíme dále, opouští zčásti i čechoslovakismus. V teorii postupoval Štefánek někdy velmi citlivě (zejména v otázkách slovenského jazyka),⁸ v praktické politice musel však postupovat jednoznačněji a často i konzervativněji. Domnívame sa, že právě chybějící dělící čára mezi teoretickou a praktickou stránkou Štefánkova díla a činnosti vytváří i dnes obtíže při jeho hodnocení a posuzo-

⁴ Olík T., *Sociológia a spoločenský vývin na Slovensku v rokoch 1945–1949*. (Anton Štefánek a rozklad sociografie.) = *Sociológia* č. 2/1970, s. 183 až 184.

⁵ Kratochvíl J., Černocký K., Charvát O., *Filosofický slovník*, Brno 1937, s. 546.

⁶ Štefánek A., *Základy sociografie Slovenska*, Bratislava 1945, s. 9.

⁷ Tamtéž.

⁸ Štefánek A., *Príspevok ku československému bilinguizmu*, *Sociologická revue* č. 1/1931, s. 20–28.

vání.⁹ Zatímco akademická, teoretická, výzkumná a zčásti publicistická činnost Štefánkova má dodnes co říci a přinesla trvalé hodnoty v některých názorech i empirických údajích, které získal, pak jeho politickopraktická činnost při výstavbě československého buržoazního státu má zcela jiný charakter a přes některé pozitivní rysy ji musíme v převážné míře považovat za již ve své době objektivně konzervativní, a dokonce v dalším jeho životě za stále více regresivní a archaickou. Je zajímavé, že až na malé výjimky zaznamenali tento vývoj téměř všichni představitelé nemarxistické sociologie starší generace.

Přes rozpornost své osobnosti a různé hodnocené teoretické a metodologické problémy své sociologie zanechal Štefánek jedno velké dílo: *Základy sociografie Slovenska*. Tato kniha, napsaná v letech 1943–1944, vyšla jako 3. díl Slovenské vlastivedy v listopadu 1945. Má 440 stran velkého formátu a je to vlastně celoživotní vrcholné dílo Štefánkova sociologického usilování o zobrazení a popsání Slovenska vlastním sociologickým způsobem. Teoretické zdroje tohoto díla ponecháme stranou. Byly již podrobeny kritice jinde a navíc patří dnes v sociologii minulosti. Protože však toto dílo je českým čtenářům málo známé, uveďme jeho obsah, rozdělený do 9 kapitol:

- I. Teoretické základy sociologie a sociografie
- II. Sociologický rozbor společnosti (venkov, inteligence, byrokracie, národovectvo)
- III. Demografie (sňatkovost, porodnost, vystěhovalectví, patografie)
- VI. Kultura duchovní (školství, literatura, bibliografie)
- V. Kultura hmotná (hospodářství, družstevnictví, povolání)
- VI. Národnostní menšiny na Slovensku
- VII. Češi na Slovensku
- VIII. Dělnická otázka na Slovensku
- IX. Doslov

Vidíme, že nejcennějším na celé knize nebudou asi teoretické zdroje a definice, ale určitá logika a obsah složení sebraného empirického materiálu, odkazy na použitou literaturu, prameny, statistiky atd.

Zřejmě pod vlivem doby, kdy dílo vznikalo, nalezneme zde výrazný odklon od původního autorova českoslovakismu: „Dnes vidíme jasne, že nebolo možné preklanúť storaké protivity, ktoré sa za 20 rokov Československej republiky nahromadily medzi Čechmi a Slovákmi. Jedna z hlavných príčin rozkoľu bol priveľký prílev českých úradníkov, priemyslníkov, obchodníkov na Slovensko a prílišné uplatňovanie českého jazyka, protiklerikálnych a socialistických myšlienok. Štruktúra duchovná, hospodárska a politická u Čechov bola značne odlišná od slovenskej.“¹⁰ Tyto své závěry dokládá pak čísla o počtech Čechů na Slovensku.

Štefánek i nadále vidí slovenský národ především ve venkovském obyvatelstvu, i když řešení dělnické otázky nakonec věnuje samostatnou kapitolu. Bezděčně tu přiznává i vliv marxismu na dělnickou třídu: „Niet pochyby o tom, že slovenský robotník, vychovaný a žijúci v slovenskom okolí, nelíši sa mentálne od svojho okolia, i keď je v otvorenom odboji proti svojim chlebobdarcom a inklinuje k marxistickému alebo inému socializmu.“¹¹ „Vývin robotníckeho hnutia v ostatných 150 rokoch je stále pestrejší a aktívnejší. Dáva takrečeno XX. storočiu pečat socialistickej prestavby spoločenskej. Avšak konkretizovanie všetkého toho, čo sa zdalo byť včera ešte utopizmom, závisí od uskutočnenia obrovskej svetovej koncentrácie a organizácie aj od uniformity svetovej produkcie a solidarity najmä uvedomelého a slobodného robotníctva, deľby práce a deľby hospodárskej materie pre celý svet. V druhej svetovej vojne uplatnili sa technické i psychické energie v takých gigantických rozmeroch, že a priori nie je vylúčená možnosť uskutočnenia radikálnej prestavby hospodárskeho, a tým i politického života ľudskej civilizácie.“¹²

Metodicky, přes pohrdlivý názor některých dnešních „sociologů“, kteří v sociologickém výzkumu vidí jen dotazníky, je sympatické Štefánkovo úsilí opřít svá tvrzení o hotové objektivní údaje, statistiky, analýzu dokumentů atd. Celkově je možno říci, že ani dnešní komparace s minulostí, ani propaganda převratných změn sociální struktury Slovenska za dobu socialistické

⁹ Většina studií o Štefánkovi přechází mlčením éru tzv. Slovenského státu.

¹⁰ Štefánek A., *Základy sociografie Slovenska*, Bratislava 1945, s. 383–384.

¹¹ Tamtéž, s. 392.

¹² Tamtéž, s. 394.

výstavby se nemůže bez takovýchto údajů o minulosti našich národů obejít. Slovenská sociologie to má usnadněno, v české sociologii dílo podobné Štefánkovi chybí.

Nechtěli a nemohli jsme podat vyčerpávající charakteristiku dějin slovenské sociologie a jejích postav. Pokusili jsme se jen naznačit směr našeho uvažování nad nemarxistickou sociologií na jedné z postav dějin naší sociologie. Na závěr bychom však vyslovili některé závěry obecnějšího charakteru.

1. Marxisticko-leninská východiska pro další rozvoj naší sociologické činnosti musí být trvalou zárukou i pro kritický a principiální postoj ke všem buržoazním a nemarxistickým sociologickým koncepcím.
2. Při plnění aktuálních úkolů společenské objednávky dneška se nemůžeme vyhýbat ani pohledu nazpět, do bližší či vzdálenější minulosti naší české a slovenské sociologie. Překonat iluze z období buržoazní éry naší sociologie, vlivy pozitivismu a revizionismu v sociologii patří k nejaktuálnějším úkolům angažované marxistické sociologie.
3. Je nutné však podotknout, že zjednodušené představy o minulosti zabraňovaly a zabraňují vidět vazby mezi pozitivními, racionálními momenty nemarxistické sociologie na jedné straně a z marxismu vycházející sociologie na straně druhé. A zde někde je východisko pro kontinuitu sociologického myšlení.
4. Cílem historiků naší sociologie by mělo být vytvoření syntetických dějin české a slovenské sociologie. K tomu může přispět jedině série monografických studií a cílevědomá kolektivní práce, opřená o filosoficko-sociologické myšlení u nás i o marxistickou kritiku buržoazní sociologie vůbec.

Přehled samostatných statí pojednávajících o díle Antona Štefánka:

Čep T., *K šedesátinám PhDr. Antona Štefánka*, Sociologická revue č. 1—2/1937, s. 253 až 255.

Gula P., *Sociológia národa a nacionalizmu u Štefánka*, Sociologický zborník č. 2/1947.

Gula P., *Sociologija slovensko-maďarského pomeru v predprevratových rokoch u Štefánka*, Sociologický zborník č. 1—2/1947, s. 9—34, 87—97.

Slávik D., *Brněnská sociologická škola a A. Štefánek*, Brněnská sociologická škola, Brno 1967, s. 65—75.

Šuran K., *Štefánkove teoretické a metodologické východiská v Základoch sociografie Slovenska*, v: O koncepcii dějin československé sociologie (Materiály ze symposia), Brno, SA 1968, s. 201—214.

Šuran K., *K sociologickému dielu Antona Štefánka*, Svet sociológie, č. 4/1969, s. 6—14.

Ollík T., *Sociológia a spoločenský vývin na Slovensku v rokoch 1945—1949* (Anton Štefánek a rozklad sociografie), Sociológia č. 2/1970, s. 175—187.

Fazík A., *Štefánek a slovenská sociológia*, Sociológia č. 3/1970, s. 301—307.

Резюме

Фазик А.—Блага К.:

Антон Штефанек, словацкая социология и современность

(Несколько замечаний о современном состоянии марксистской критики и анализа главных представителей чехословацкой немарксистской социологии).

Почти все наши социологи констатируют, что в исследовании истории социологического мышления существует большой пробел. Насколько велика неинформированность некоторых чешских социологов, доказывает лучше всего то, что при имени А. Штефанека многие сразу же начинают говорить о генерале Штефанеке.

Авторы предлагают свою статью как исследование о марксистском анализе и марксистской оценке истории словацкой социологии путем исследования деятельности одного из ее представителей. Не случайно, что эта тема является одной из задач, разработка которой запланирована в ИС САН в 1971—1975 гг. Наш интерес к истории словацкой социологии и ее представителя не является, следовательно, самоцелью или интересом чисто академическим. Он основан на потребностях развивающейся современной социальной практики. В этом заключается смысл анализа истории социологического мышления. Только глубокий и всесторонний марксистский анализ может показать нам, в чем заключается прерывность и непрерывность социологических исследований.

Авторы анализируют проблемы истории словацкой социологии и прежде всего ее представителя А. Штефанека в широком контексте данной социокультурной действительности. Конкретный исторический разбор исследования проблем нам показывает, насколько различную функцию имела словацкая социология и ее представители на разных исторических этапах. Не случайно, что в центре внимания авторов — проблема А. Штефанека, который относился к немарксистски ориентированным социологам. Тем самым был определен и лимит его научной работы. В последний период своей жизни А. Штефанек начал склоняться в своих исследованиях к марксизму, кроме того, появились ясные признаки того, что он начал отходить от масаркизма, сильным приверженцем которого он был до этого. (Более подробно этими вопросами занимается А. Фазик в своем дискуссионном выступлении на семи-

наре «О методологии истории социологии в Словакии», опубликованном в журнале «Социология», 1970, № 4).

Авторы статьи попытались осветить свой собственный взгляд на историю словацкой социологии и ее представителя. Они придерживаются точки зрения, что более глубокий взгляд на выше приведенную проблему может дать не одна, а целая серия марксистских исследований. Это — путь преодоления влияния так наз. модности и иллюзий об истории нашей социологии, методологические позиции которой были преимущественно позитивистскими. На этом уровне мы можем видеть размеры дисконтинуальности. Необходимо, однако, подчеркнуть, что упрощенные представления о прошлом мешали и до сих пор мешают видеть взаимосвязи между положительными, рациональными моментами немарксистской социологии, с одной стороны, и исходящей из марксизма социологии, с другой стороны. Где-то здесь находится точка непрерывности социологического мышления.

Summary

Fazik A. - Bláha K.: Anton Štefánek, Slovak Sociology and the Present

Almost all our sociologists agree upon a large gap existing in the cognition of the history of sociological thinking. The lack of information on the part of some Czech sociologists may best be demonstrated by the fact that, as soon as A. Štefánek's name is mentioned, many of them immediately begin to speak of the personality of General Štefánik.

The authors conceive their paper as a contribution to both the Marxist analysis and the Marxist evaluation of the history of Slovak sociology, using the example of one of its representatives. It is by no means accidental that this is one of the tasks to be solved by the Sociological Institute of the Slovak Academy of Sciences in 1971–1975. Thus, our interest in the history of Slovak sociology and its leading figures is neither self-purposeful nor purely academic. It follows from the urgent needs of the developing social practice of our time. In this lies the sense of the analysis of the history of sociological think-

ing. It is the deep and many-sided Marxist analysis that can show us both the discontinuity and the continuity of sociological research.

The authors analyse the problems of Slovak sociology and its prominent figures — and, first of all, A. Štefánek — in the broader context of the given socio-cultural reality. A concrete historical view of examining the problems reveals the different functions performed by the Slovak sociology and by its representatives in the various historical stages. It is not by chance that the problem of the personality of A. Štefánek (who belonged to the sociologists with a non-Marxist orientation) is in the center of the authors' attention. This also set the limits to his scientific studies and efforts. In the last period of his life, A. Štefánek tended to Marxism in the area of scientific research; there were also distinct signs of the fact that, in many respects, he began to free himself from Masaryk's influence — even though he had been one of his strong followers before.

This is dealt with in more detail in A. Fázik's contribution in the seminar "Methodology of the History of Sociology in Slovakia," published in the journal *Sociológia* (No. 4, 1970).

The authors of the paper have attempted to present their partial view of the history of Slovak sociology and its leading figures. They uphold the opinion that only a whole series of Marxist monographic studies, and not a single one, may yield a more exhausting view of the mentioned problem. This is the way to overcoming the influences of the so-called fashionableness and illusions in the area of the history of our sociology whose methodological starting-points were predominantly positivistic. At this level, the dimensions of discontinuity can be seen. It is, however, necessary to point out that simplified ideas about the past have prevented and do prevent us from seeing the connections between the positive, rational moments of the non-Marxist sociology on the one hand, and of the sociology proceeding from Marxism on the other. And somewhere here lies the crux of the continuity of sociological thinking.

Definice měření ve společenských vědách*

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Obecná teorie měření značně překračuje rámec sociologické metodologie a zahrnuje v sobě značně rozdílné přístupy jednotlivých vědních oborů. Největší přístupový rozdíl je mezi vědami přírodními a technickými na jedné straně a vědami společenskými na straně druhé. Teorie měření ve společenských vědách je doménou matematické psychologie, na jejímž poli především probíhá diskuse o tomto předmětu. Československá sociologická metodologie zůstala tomuto problému hodně dlužna. Pojmovou neujasněnost, nezvážené přebírání terminů a koncepcí a často neporozumění podstatě věci analyzuje K. Berka [1]. Jeho podnětnou práci, obsahující konstruktivní kritiku vývoje a současného stavu a zároveň návrh koncepce pro teorii měření, je však třeba chápat jako výzvu naší sociologické metodologii k diskusi a k hledání cest, jak sjednotit terminologii a koncepcí v této důležité problematice.

* Pojem měření je a vždy bude jen věci zavedené a přijaté konvence, bylo by však na místě sjednotit názory na to, co vše budeme pod měření zahrnovat. Tato stať podává nejprve rozbor měřicí situace, uvádí její aspekty a výčet hlavních rozdílů měření ve společenských a přírodních vědách. V další části jsou uvedeny vybrané definice některých autorů a jejich částečný rozbor; jsou tu též analyzovány některé aspekty definice K. Berky. Z tohoto pohledu pak vyplývá návrh na novou definici měření, která pokud možno eliminuje nedostatky definic předcházejících, ale zároveň se snaží být (podle mého názoru) v maximální shodě s běžným povědomím o měření (bez ohledu na publikovanou literaturu u nás). Je zvolena tak, aby co nejlépe vyhovovala potřebě výstavby sociologické metodologie.

Této části metodologické práce je nutné věnovat značnou pozornost, i když pro sociologii je celý pojmový systém a výsledky teorie měření pouze prostředkem ke konstrukci spolehlivých a validních

měřicích postupů. Snadná orientace i co nejjednodušší a přehledná systemizace a prezentace jednotlivých modelů, které pro měření používáme, jsou ovšem podstatné, neboť umožňují porozumět nejen technickému postupu, ale i podstatě měřicích metod. Modely měření ve společenských vědách jsou dosti složité a jejich matematická a logická stavba je netriviální. Pokud možno jednoduchý a jednoznačný pojmový rámec pak může napomoci i porozumění těmto modelům a jistě také výuce sociologické metodologie. Proto se domnívám, že diskuse o teorii měření je užitečná a vítám výše citovanou stať K. Berky jako její otevření. Pokouším se navrhnout vymezení, které by pokud možno vedlo ke sjednocení hledisek. Tato stať tedy nemá plnit úlohu přehledu a úvodu do problematiky; je motivována snahou vyrovnat se s problémem a navrhnout účelnou koncepci pro teorii měření v naší sociologické metodologii.

1. Měřicí situace

Obecně přijaté intuitivní chápání měřicí situace je možno znázornit tabulkou 1.

Pozorovatel měří vlastnosti objektu tak, že mu přiřazuje hodnoty měřicí stupnice (škály) pomocí měřicího přístroje a měřicích postupů v určitém prostředí.

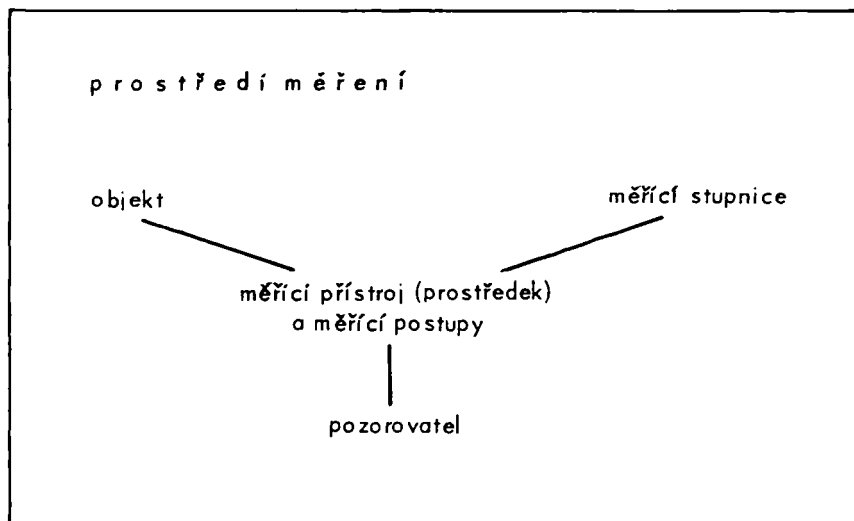
Měřicí stupnicí se obvykle rozumí číselná stupnice; je to předem daný jednoznačný systém, jehož hodnoty jednoznačně odpovídají úrovním měřené vlastnosti. Členění škály záleží jednak na technických možnostech daných přístrojem, jednak na zvyku, tradicích a potřebách daných účelem měření. Měřicí stupnice bývá dána měřítkem nebo — je-li aditivní — jednotkou. Příklady měřítka mohou být okraj logaritmického nebo pravděpodobnostního papíru, popřípadě měřítko na zjišťování délek. Jednotky měření jsou přesně definovány vzorem, podle něhož jsou kalibrovány měřicí přístroje, resp. zhotoveny další přes-

* Příspěvek k diskusi o měření, zahájený článkem K. Berky „K pojetí měření v československé sociologii“, SC 5/71.

né vzory (mezinárodní kilogram, mezinárodní metr, stupeň Celsia apod.).

jeme vzájemnou nezávislost opakovaných měření při použití téhož přístroje. Tento

Tabulka 1

Objektem může být osoba, předmět, jev, stav, dvojice objektů, množina objektů, systém, struktura, soubor, činnost apod., obecně tedy jakákoliv objektivní realita, jejíž vlastnosti chceme zjišťovat. Poznamenejme však, že např. struktura může být chápána jako výzkumný objekt i jako vlastnost systému.

Přiřazování hodnot stupnice objektům se provádí pomocí *měřicího přístroje* (obecněji *prostředku*) a *měřících postupů*. S tím jsou spojeny *náhodné měřicí chyby* (vlivy nekontrolovatelných faktorů prostředí) a *měřicí vychýlení* (systematické posunutí na stupnici), které jsou způsobeny nedokonalostí aparatury a postupů a vstupem subjektu pozorovatele do měření.

Nakonec je tu důležité *prostředí*, které může mít na výsledky celého měřicího procesu značný vliv. Proto musí být pro měření parametry prostředí předepsány.

Tento popis je odvozen z tradičního přístupu a postupu přírodních věd a technické praxe. Ve společenských vědách však hraje značnou roli specifické faktory, které způsobují, že tu k měření musíme přistupovat odlišně. Jde o tyto rozdíly:

A) Především je základní rozdíl v tom, že v přírodních vědách můžeme obvykle měření *opakovat*. Ve vědách společenských to často (a lze snad říci většinou) není možné. Opakujeme-li totiž měření, požadu-

předpoklad plyne z modelu vyhodnocení těchto měření, z požadavku odhadnout přesnost měření a zkontrolovat jeho výsledky. Je-li tento požadavek porušen, nelze jednoduché modely teorie měření použít a je třeba pro vyhodnocení opakovaných měření použít modelů složitějších. Problém je ovšem daleko jednodušší ve vědách přírodních nebo technických, kde můžeme předpokládat vliv přístroje a pozorovatele na měřený objekt, tj. můžeme matematicky formalizovat typ závislosti, který se v realitě projevuje. U měření společenskovědního nelze předpokládat nezávislost opakování téměř nikdy a modely postulující závislostní vztahy jsou konstruovatelné a aplikovatelné velmi zřídka. Úkolem takových závislostních modelů je např. odhalit opotřebovanost objektu a změnu jeho vlastností způsobenou měřením. Ve společenských vědách tu jde např. o efekt „učení se“ respondenta; měříme-li IQ jedním testem dvakrát u téže osoby, je druhý výsledek zřejmě již ovlivněn prvním seznámením se s úlohami testu a s jejich řešením, tedy zkušeností; po druhé respondent reaguje jinak, zaslíbeněji, měření je vychýleno, pravděpodobně směrem nahoru. To platí ovšem nejen pro společenské, ale i jiné vědy. Např. v biologickém pokusnictví často není opakování možné vůbec, protože experimentální zvi-

řata musí být při měření usmrcena. Zde se opakování na témže jedinci nahrazuje souběžným opakováním na pokud možno homogenních jedincích — postupné opakování je nahrazeno opakováním paralelním. Při tom ovšem jde o zjišťování vlastností nikoli jednoho konkrétního objektu, ale celé třídy objektů, např. určitých orgánů; role opakování je tu jiná.

B) Ve společenských vědách je málokdy možné stanovit standardní jednotku, resp. standardní měřítko, které by určovalo *standardizovanou stupnici*, a tím umožňovalo porovnatelné měření různých objektů kalibrací měřících prostředků. Dotazník k zjišťování postojů, který plní funkci měřícího prostředku, nemůže být ani po metodologicky sebelepším zpracování a vyzkoušení považován za standardní pro libovolné osoby. Jeho „kalibrace“ platí pouze pro osoby ze souboru, na němž byl odvozen. Nelze jej např. překládat do cizích jazyků (pro posun významů jednotlivých použitých slov), nelze jej aplikovat u respondentů v různých kulturních prostředích apod. I když takový dotazník může dobře sloužit při měření postojů i v jiných populacích, je možné, že toto měření je prováděno v jiných měřících jednotkách. Tento aspekt sociálních měření je dosti podceňován, přestože může hrát podstatnou roli při používání komparativní metody aplikované na různé populace, např. v mezinárodním komparativním výzkumu. (To ukazuje, že metodologické příprave konkrétních sociálních výzkumů není nikdy věnováno příliš mnoho péče, přičemž tento aspekt je pouze jedním z mnoha.)

C) Při měření fyzikálních konstant můžeme do značné míry *standardizovat prostředí*, tj. určit teplotu, tlak a vlhkost vzduchu v laboratoři apod. To je důležité, neboť parametry prostředí ovlivňují zkoumané vlastnosti; nejznámější případ je vliv teploty na měřené délky. Obdobné opatření je možno aplikovat i při standardizaci sociálního, resp. experimentálního prostředí společenskovědní měřící situace, může to být psychologická laboratoř, domácí prostředí respondenta, pracovní prostředí, vyloučení přítomnosti dalších osob, určitá denní doba apod. Přesto nelze kontrolovat řadu faktorů, které patří k sociálnímu a psychickému prostředí a spoluvytvářejí jeho atmosféru: je to nálada, bezprostřední

zážitky, zkušenosti, únava, starosti, nesoustředěnost či soustředění se na jiné problémy apod. To ovšem znamená, že spolu s vlastností měříme i vlivy nejrozmanitějších faktorů prostředí, které však jsou na dané úrovni *poznání* nezjistitelné (a v našich výzkumech také byly, bohužel, často podceňovány). Ty vlivy, které se nepodaří eliminovat, zahrnujeme do náhodné chyby měření. Tuto složku náhodné chyby však lze dobrou metodologickou přípravou podstatně zredukovat, i když se asi v praxi nikdy nepodaří úplně ji odstranit.

D) Ve společenských vědách měříme nejenom vlastnosti jednotlivých objektů, ale velmi často, a v sociologii téměř výhradně, měříme *vlastnosti souborů objektů*. Vlastnosti souborů můžeme pojímat jako statistické, strukturní a dynamické; k jejich zjištění, resp. změření provádíme často — jako součást měřícího postupu — měření vlastností jednotlivých prvků, z nichž pak odvozujeme vlastnost souboru. Může to být průměrná inteligence nebo rozptyl inteligentních skóre, procento spokojených lidí apod. Přitom součástí měřících pravidel je i výběr části souboru, neboť málokdy jsme s to změřit všechny prvky souboru. V tomto případě vystupuje další složka měřící chyby — výběrová chyba; součástí měřících postupů jsou i odhadové postupy teorie výběru z celkových populací. Měření prvků souboru a souboru samého totiž nelze slučovat; jde o zcela různé věci, u nichž se různí všechny složky měřící situace. Poznamenejme ještě, že z měření vlastností jednotlivých prvků množin lze odvodit výsledná měření vlastností nejen celé množiny, ale i různých jejích paralelních částí.

E) Vlastnosti zkoumané společenskými vědami nelze tak *jednoznačně a přesně definovat* jako vlastnosti fyzikálních objektů. Plyne to jistě z nemožnosti podchytit všechny faktory, které na tu kterou vlastnost a na její změny působí. Plyne to však také z dlouhé tradice měření ve vědách přírodních a technických, z jejich možností značně přesné a důsledné matematické operacionalizace a hlavně z prověřenosti definic v těchto oborech a ze vzájemné prověřenosti předpokládaných vlastností přírodních a technických objektů. Mezi společenskými vědami pak je sociologie v tomto směru pozadu za psychologii —

jednak pro delší empirickou tradici a možnosti laboratorní práce v psychologii, jednak pro značnou nákladnost sociologického empirického zkoumání. Zkoumání složitých vlastností v sociologii přitom nezjišťuje jednoduché relace mezi jedinci v empirickém světě a nelze tu vždy hledat homeomorfní zobrazení do množiny reálných čísel při zachování relací platných mezi číselnými prvky. To vede k *mnohorozměrnosti měření*; hledáme homeomorfní zobrazení do euklidovského vícerozměrného prostoru (vektorové měření).

F) Měřicí škály s sebou nesou ještě problém adekvátnosti v tomto smyslu: Měřicí škála může být odvozena z určitého souboru respondentů tak, že odráží empirické relační vztahy, které se v souboru vyskytují (např. sociokulturní status, hodnotový systém, aspirační struktury apod.). Tyto empirické relační vztahy mohou být zcela jiné pro jiný zkoumaný soubor, a to nejen co do standardizace stupnice, ale i co do svého uspořádání; získaná stupnice je tudíž na takovýto soubor nepřenositelná. *Doména aplikability měřicí škály* je tedy omezena. Při jakémkoli přenosu takto získaných stupnic na jiné populace musíme je vždy znovu prověřovat. Neoprávněné rozšíření domény měření může být zdrojem zcela chybných výsledků. Tento druh chyby je pro společenské vědy specifický. Je třeba s ním počítat i v mezinárodních komparativních výzkumech.

G) Měřicí stupnice bývá ve společenských vědách určována často též pomocí *metody posuzovatelů*. Její hodnoty tedy závisí na subjektivních názorech expertů. Stupnice není vytvořena tak, aby odpovídala relacím vytvářeným nějakou vlastností, nýbrž relace v empirickém systému definujeme tak, aby byly v souladu s přijatou stupnicí, čili vztahy v souboru zavádíme podle předem přijaté konvence. O omezeních, možných chybách, nedostatecích a nebezpečích této metody ví každý, kdo s ní v praxi pracoval, a nebude zde proto dále rozebírána. Názory expertů jsou většinou velice rozdílné, a tudíž záleží na výběru těchto osob. Takto získaná měřicí stupnice musí být velmi pečlivě metodologicky prověřena a analyzována, aby se zkreslení omezilo na co nejmenší míru. Do takové škály se zákonitě promítá mnohorozměrnost způsobená růzností pohledů, které mohou experti zvolit, rozdílnost názorů, zkušeností apod.

H) Podstatný rozdíl, specifický pro společenské vědy, spočívá i ve *vlivu pozorovatele na měření*. Tento vliv zjišťujeme obzvláště tam, kde jde o měření vlastností lidí, a tam, kde k měření přistupují subjektivní odhady a zásahy pozorovatele. Opět je na tom hůře sociální psychologie a sociologie než psychologie experimentální, v níž lze mnohdy pomocí moderního zařízení izolovat pozorovatele od objektu. Všude tam, kde pracujeme s dotazníky, ať již rozesílanými poštou, nebo sloužícími k rozhovorům, je vliv pozorovatele podstatný. V metodologii konkrétních sociálních výzkumů sice existuje celá řada postupů, jak tento vliv minimalizovat, ale přesto je tu vždy nebezpečí zkreslení vyplývajícího z nedůvěry respondentů nebo z jejich sebestylizace a nebezpečí úmyslného zkreslení výpovědi plynoucí buď z přímé, anebo ze zprostředkované přítomnosti tazatele nebo výzkumníka. Tento aspekt vyplývá také ze *specifičnosti měřeného objektu*, tj. z toho, že jde o osoby. Ty rovněž nemusí být ochotny „nechat se měřit“, tj. mohou odmítnout výpovědi, což je faktor, který se u fyzikálních měření nevyskytuje vůbec.

I) Ve společenských vědách je velmi obtížné zkonstruovat přesný *měřicí prostředek*, u něhož by bylo lze počítat s dostatečnou *reliabilitou* (spolehlivostí, stabilitou, necitlivostí na náhodné vlivy okolí a prožitků nebo okamžitých nálad respondenta) a *validitou* (jistotou, že měříme to, co se měřit má). Reliabilita měřicího prostředku ve společenských vědách je vlastnost paralelní k náhodné měřicí chybě přístroje a validita je paralela k měřicímu vychýlení. Potíže společenských věd plynou z toho, že situaci značně komplikuje nestandardizovatelnost prostředí. Měřicí vychýlení u přírodních věd je systematickým posunutím na měřicí stupnici, kdežto ve společenských vědách se vlivem psychologického faktoru setkáváme s vychýlením kvalitativním, to znamená s vychýlením jdoucím mimo tu vlastnost, kterou chceme změřit. To pochopitelně nemusí být v souladu s naším záměrem. Měříme-li např. postoj, pak chceme, aby zjištěný stupeň postoje ukazoval na obvyklý stav, a nikoli na náhodný výkyv, který je způsoben bezprostřední zkušeností a který má jen krátkodobý charakter (reliabilita), a zároveň aby byl postojem k určenému existu-

jícímu objektu, a ne např. názorem na nejlepší budoucí uspořádání tohoto objektu nebo postojem k nějakému blízkému, ale přece rozdílnému objektu (validita).

J) V přírodních vědách je také jednoznačný cíl a teoretická opodstatněnost měření, což není takovou samozřejmostí ve vědách společenských. Tento aspekt či lépe nedostatek našich společenskovědních oborů je odstranitelný. Nebude však zde rozváděn, neboť by šlo o opakování rozboru provedeného K. Berkou [13].

V přírodních a společenských vědách je též rozdílný přístup ke zjišťování nečíselných vlastností, tj. ke kategorizaci. Už jen výše uvedená mnohorozměrnost, a tudíž nemožnost uspořádat jednotlivé entity ireflexivně, tranzitivně, asymetricky a úplně, tj. zavést do množiny entit relaci uspořádání, způsobuje, že ve společenských vědách je daleko více kvalitativních a neuspořádatelných vlastností, které však musí být zjišťovány. Domnívám se (možná mylně), že v přírodních vědách je zjišťování takovýchto vlastností daleko méně časté a v žádném případě není pro ně typické nebo základní. Je to dáno i vývojem a důslednou matematizací obzvláště fyziky, ale i dalších vědních oborů a jejich povahou a předmětem. Přitom lze poznamenat, že aspekty A) – J) platí nejen pro zjišťování číselných charakteristik, ale i pro zjišťování kvalitativních údajů, pro klasifikace a pro uspořádávání objektů.

Na závěr této části stati lze shrnout předpoklady pro to, aby měření zkoumané vlastnosti objektů mohlo být realizováno. K tomu musí být:

1. určena jednoznačná stupnice, již měříme;
2. zkonstruován reliabilní a validní měřicí přístroj (prostředek) a zvoleny měřicí postupy, které jednotlivým úrovním vlastnosti jednoznačně přiřazují hodnoty škály;
3. maximálně eliminován vliv prostředí;
4. maximálně eliminován vliv subjektu pozorovatele na výsledky měření.

Výše uvedené aspekty A) – J) do značné míry vymezují specifické rysy společenskovědního měření vůbec a sociologického zvláště.

Společenské vědy měří nejen objektivní, faktické vlastnosti, ale i vlastnosti vztahové, tj. subjektivní odrazy objektivních faktů ve vědomí respondentů. Už to samo,

z čehož plynou jednotlivé aspekty měřicí situace, ukazuje na značnou složitost a odlišnost. Přístup k měření vlastností lidí, lidských souborů a výtvorů lidské psychiky i k měření jiných typů objektů v sociologii a obecněji ve společenských vědách je zřejmě dosti odlišný od přístupu k měření neživých předmětů ve vědách přírodních a v technické praxi.

2. Definice měření

★

Uvedme nejprve definice měření u vybraných autorů, kteří se problematikou měření zabývají a jsou v tomto oboru uznávanými autoritami. Dříve než bude navržena definice vlastní, bude užitečné tyto přístupy krátce kriticky rozebrat, abychom se vyvarovali jejich nedostatků.

W. S. Torgerson [15]: „Měření vlastností zahrnuje přiřazování čísel systémům tak, aby reprezentovaly tuto vlastnost. Aby byla tato vlastnost reprezentována, musí být získán izomorfismus mezi jistými charakteristikami použitého číselného systému a relacemi mezi různými stupni (stavy) vlastnosti, která má být měřena.“

S. S. Stevens [12]: „Měření je přiřazování čísel objektům nebo jevům podle pravidla.“

J. P. Guilford [6], F. N. Kerlinger [7]: „Měření je přiřazování čísel objektům nebo jevům podle pravidel“ (přejato od N. T. Campbella).

F. M. Lord, M. R. Novick [8]: „Měření je postup pro přiřazování čísel (skóre, měření) určitým vlastnostem experimentální jednotky tak, aby charakterizovala a zachovala specifické relace v behaviorální doméně.“

P. Caws [2]: „Měření je přiřazování přesných matematických charakteristik pojmové entitě takovým způsobem, že to dovozuje 1) jednoznačný matematický popis každé situace, která zahrnuje tuto entitu; 2) uspořádání všech jejich výskytů v kvaziseriálním pořadí.“ (Tato definice je vyslovena pro potřeby fyziky; kvaziseriální pořadí záleží v tom, že buď jsou kterékoli dva výskyt ekvivalentní vzhledem k vlastnosti, nebo jeden z nich je větší než druhý.)

Dále je možno odkázat na stať C. W. Churchmana [3], kde se rozebírá problematika měření, a na stať P. Suppese a J. L. Zinnesse [13], kde je proveden

matematický rozbor problematiky teorie měření.

Jak je vidět z tohoto vybraného výčtu, jednotlivé přístupy se značně liší; rozdílnost názorů a přístupů je velmi dobře patrná např. ve sborníku z jednoho sympozia k teoriím měření [4]. Vidíme tedy, že nejednotnost není jen záležitostí vývoje naší sociologické metodologie, ale že je i rysem nedávného vývoje např. celé americké vědy, odkud jsou citace převzaty, přestože teorie měření ve společenských vědách právě zde je značně intenzívně (lze říci nejintenzívněji a nejdéle) rozpracována.

Jednotliví autoři formulují nebo přejímají definice tak, jak to nejlépe vyhovuje jejich odborným potřebám a cílům, pro které jsou zaváděny. Tento stav a jeho příčiny ve světě i u nás jsou rozebrány v již citované práci Berkové. K příčinám tohoto stavu u nás, tj. 1) k neproověřenému přejímání koncepcí bez jejich dostatečné analýzy a bez analýzy jejich rozdílností a 2) k nepostačující znalosti logiky a metodologie lze pouze dodat příčinu další: 3) neznalost matematiky a *opomíjení rozboru formálních, logicko-matematických modelů*, které jsou v jednotlivých měřících situacích aplikovány.

Výše uvedené definice jsou formálně různorodé, stejně tak jako jejich výklad. Ve výkladu se vyskytují některé nedůslednosti, nepřesnosti a inkonzistence. Jednou z nedůsledností je zavedení různých úrovní měření, tj. klasifikace škál. Za nejnížší úroveň měření se pokládá nominální typ škály, který znamená přiřazování číselných názvů předmětům. Přitom je to ovšem pouze klasifikace (kategorizace), jejíž třídy jsou očíslovány nebo – a to též vyhovuje formálním definicím – jsou označeny libovolnými číselnými znaky. Nemám námítky proti zahrnutí klasifikace pod nejšíře chápáné měření; dokonce se domnívám, že je to správné a že klasifikace je nejjednodušší způsob měření z hlediska logické, matematicko-formální teorie měření (v níž definice nesmějí připouštět sporné případy a musí být zcela jasné). Nevidím však v tomto případě důvod pro požadavek číselné nebo číslicové stupnice. Jestliže čísla v nominálním měření nemají žádnou ze svých vlastností plynoucích z příslušnosti k číselným množinám a slouží pouze jako symboly, na principu se nezmění vůbec nic, jestliže

místo číselných symbolů budeme používat symboly jiné (třeba malá písmena latinské abecedy nebo znaky klínopisu). Pak je třeba buď striktně rozlišovat kategorizaci na jedné straně a měření, které nominální úroveň nezahrnuje, na straně druhé (jako to dělá Torgerson [15]), nebo se v definici neomezovat na čísla jako výsledky měření (jako Caws [2]).

Vlastnosti objektů jsou ovšem charakterizovány i vektorovými charakteristikami (mnohorozměrná měření) a obzvláště tam, kde je objektem soubor prvků, jsou jeho vlastnosti charakterizovány např. také funkcí (hustota rozložení, distribuční funkce, rozložení četností). Prostory takových funkcí mají svou matematickou strukturu a přiřazování jednotlivých prvků z těchto prostorů obráží vlastnosti empirických systémů. To se ovšem neomezuje jen na soubory; u jedinců můžeme zjišťovat (v literatuře se používá termínu „měřit“) subjektivní pravděpodobnostní rozložení apod. Takovéto situace definicím nevyhovují, i když se přitom např. buduje teorie mnohorozměrného škálování.

Zcela nejasná je formulace „přiřazování podle pravidla“, pokud není třída přípustných pravidel jasně specifikována. Pravidla přiřazování čísel objektům mohou být např. taková: a) „Klasifikuj studenta z matematiky podle náhodně zvoleného čísla z tabulek náhodných čísel.“ b) „Každé osobě přiřaď číslo tak, že pohlédneš na hodinky, odečteš, kolik právě nyní ukazuje vteřinová ručička, přičteš 103, logaritmuješ a násobiš 1,15; výsledek je přiřazené číslo.“ Tyto dva příklady, z hlediska měření zcela nesmyslné, však vyhovují některým z definic, není-li v nich specifikováno, o jaká pravidla jde.

Pouze Lord a Novick [8] zdůrazňují podstatný aspekt měření – totiž že jde o *proces*, o postup pro přiřazování čísel (skóre měření) vlastnostem objektů. Zobrazení totiž může existovat, aniž je známo, aniž je realizováno, tj. aniž se uskutečnil postup směřující ke zjištění hodnot, které představují vlastnosti jednotlivých objektů, tedy aniž bylo provedeno měření. Měření by mělo být chápáno jako proces realizace existujícího zobrazení jednotlivých objektů. Tu je však třeba odlišit ještě proces měření jednotlivého objektu a *proces vytváření měřící škály*. Ve výše uvedené literatuře není tento rozdíl vždy zcela patrný a čte-

nář může mít dojem, že oba postupy jsou vlastně totožné. I když by snad bylo možné takovýto pohled v mnoha situacích formálně přijmout, domnívám se, že to není vhodné a účelné.

Z tohoto stručného přehledu je zřejmé, že uvedené definice nejsou přesné z formálně logického hlediska a že nevystihují zcela adekvátně ani podstatu měřicího procesu.

Obraťme nyní pozornost k definici statí K. Berký citované v úvodu [1], která zní: „Měřením chápeme zobrazení nějakého empirického relačního systému do reálně číselného systému s netriviální empirickou interpretací základních numerických operací.“ 5/3

V této definici a hlavně v jejím výkladu se hledá zpřesnění a jednoznačnost zúžením pojmu. Zúžení plyne z výkladu definice, jenž předpokládá pouze „spojité veličiny nebo veličiny, které jsou s ohledem na příslušnou empirickou teorii a numerické výpočty považovány za spojité. Tím se také měření odlišuje od čítání . . .“ [1]. Definice však má některé nedostatky uvedené již výše. Kromě toho výklad formálně neplyne z definice, neboť to připouští zobrazení do reálně číselného systému a nepředepisuje zobrazení na množinu reálných čísel. Zúžení na spojité veličiny a vyloučení diskrétních veličin a čítání s sebou nesou i řadu dalších otázek, jejichž vyřešení není triviální, ale je vzhledem ke konstrukci pojmového systému nutné.

Předně je tu vůbec otázka existence spojitých veličin anebo otázka, co za spojitou veličinu (znak) považujeme nebo můžeme považovat. Domnívám se, že je to vždy záležitost konvence a přijatého modelu, mnohdy i zvyků. Jako vlastnost jedince je možno chápat např. jeho příjem. Je to spojitá veličina? Není, neboť nejmenší měnovou jednotkou, nadto u příjmu nepoužívanou, je jeden haléř. Řekněme, že nejmenší možnou změnou hodnoty znaku je jedna koruna. Přes jasnou diskrétnost, danou podstatou znaku, považujeme jej pro praktické účely za spojitý, a to proto, že nejmenší možná změna hodnoty znaku je nepatrná v poměru k absolutním částkám, které odpovídají realizovaným hodnotám znaku. Jak však zjišťujeme výši příjmu? Čítáním jednotek. Na věci nic nemění, že stokorunou načteme sto jednotek najednou;

stejně tak čítáme jednotky při měření délek.

K vlastnostem člověka je možno počítat i šíři jeho zájmů ve volném čase, kterou měříme počtem příslušných aktivit. Tak jako se počtem různých operací v pracovním procesu měří některé aspekty složitosti práce pracovníka, může být obliba koncertní reprodukce hudby měřena počtem návštěv na koncertech za rok apod. To všechno jsou případy čítání.

Obdobně nelze vyloučit čítání tam, kde je měřeným objektem soubor. Čítáním zjišťujeme počet prvků, které mají danou vlastnost, a výsledné číslo je charakteristikou vlastností souboru. Od něho pak mohou být odvozena čísla „spojitá“, tj. relativní četnosti a podobné míry. Takové odvozené měření však nutně předpokládá měření základní (fundamentální, prvotní), kterým je v tomto případě právě čítání.

Problematickou vyloučení diskrétních veličin a nezahrnutí čítání pod pojem měření může být ilustrována ještě na měření času. Připouštíme-li existenci spojitých veličin, čas bude jistě jednou z nich. Vlastností lehkého atleta je např. schopnost uběhnout trať 100 m určitou rychlostí. Jeho výkon, tedy tuto schopnost, měříme pomocí stopky nebo jiných zařízení s přesností na jednu desetinu vteřiny, tj. diskrétně. Vlastností téhož závodníka je i jeho stáří, které zjišťujeme v rocích. Jaký je rozdíl v obou postupech? V prvním případě přístroj (stopky) čítá jednotky (nejmenší možné nebo dané tradicí a zvykem) od startu závodníka až do jeho proběhnutí cílem. V druhém případě („přístroji“ zde mohou být např. prsty, počítadlo, počítačový stroj, zaběhnuté mozkové mechanismy) zjistí závodník svůj věk odečtením letopočtů (tedy rovněž operací odvozenou od čítání). Výsledek je v obou případech diskrétní, i když se věk mění spojitě. Oba případy jsou zcela analogické, ale přesto v prvním případě zcela automaticky hovoříme o měření a v druhém ne.

Při měření jakékoli spojitě veličiny musíme škálu diskretizovat, protože nás k tomu nutí technická omezení; nemůžeme měřit s libovolnou přesností. Druhým aspektem měření spojitých veličin je náš záměr. Např. věk není třeba měřit na minuty či vteřiny, nýbrž pro běžnou potřebu nám postačují roky. Je otázka, zda máme socio-

logický dotaz na věk přijmout pod střechem měření, nebo odmítnout. Obojí má, pochopitelně, své slabiny. Je však nesporné, že formálně tento postup odpovídá všem definicím měření, které jsou citovány výše.

Konečně je problém spojitosti spjat s problémem konečnosti. Protože ve společenských vědách vždy měříme objekty z konečných souborů, má také empirický systém, z něhož odvozujeme hodnoty měřicí stupnice, konečný počet prvků. Zároveň výpočetní možnosti a možnosti měřicích aparatur a prostředků vedou ke zjišťování racionálních číselných hodnot (zlomky). Jelikož absolutní škály existují poměrně velice zřídka a výsledkem procesu vytváření stupnice je nikoli jedna stupnice, ale celá grupa stupnic, z nichž vybíráme pouze jednu jako pevnou reprezentaci, samo přiřazování hodnot škály objektům je nutně diskrétní povahy; můžeme dokonce vybrat reprezentaci celočíselnou.

Vcelku lze říci, že mnoho, ba většina složitějších sociologických a psychologických měření je založena na čítání; jde o počet správně zodpovězených otázek, o počet správných reakcí na signál, o počet chyb v rozhodovacím procesu, o počet vyřešených příkladů, o počet kladně zodpovězených otázek apod. I když analýzou jednotlivých položek testů můžeme dojít k celému výslednému číselnému systému (přiřazování skóre), prvotní tu je čítání. Rozdíl je vlastně jen v tom, že při čítání přičteme veličinu nula—jedničkovou, kdežto u skórované položky načteme číslo jiné.

Nakonec ještě uvedme příklad absolutní škály, jejíž výskyt je ve společenských vědách velmi častý: je to pravděpodobnost jevu, kterou číselně měříme na intervalu $\langle 0, 1 \rangle$ a pro kterou předpokládáme spojitě hodnoty. Empirické výsledky měření tu jsou odvozeny od čítání výskytů jevu. (Obdobně tomu je u Thurstonovy intervalové stupnice, u různých typů BTL škál apod.).

Celý problém tedy není jednoduchý. Pochopitelně zde jde opět o konvenci, podle níž se rozhodneme, zda čítání do měření zahrnout, nebo ne. Jestliže však čítání vyloučíme, dostáváme do pojetí měření ne-

žádoucí libovolnost. Také už jen ten fakt, že pro odvozené (podle konvence spojitě) měření, jako zjišťování pravděpodobnosti a jiných relativních charakteristik, chybí při vyloučení čítání de facto měření prvotní, narušuje konceptuální rámec teorie.

V uvedených definicích není explicitně vyjádřena potřeba logicko-matematického modelu pro měření. To snad není chyba, ale je třeba se o nutnosti modelu zmínit. Zde mi jde hlavně o statistický, resp. pravděpodobnostní aspekt měření a o odhad různých složek měřicí chyby. Mezi existujícím zobrazením a realizací tohoto zobrazení měřením nemusí (zákonitě většinou ani nemůže) být úplná shoda. Každá realizace hodnoty je výsledkem náhodného pokusu, a tudíž závislá na řadě faktorů, které jsou nekontrolovatelné a na dané úrovni poznání a technických možnostech nevysvětlitelné a které způsobují náhodnou chybu měření. Její odhad je možný pouze aplikací adekvátního matematického modelu, který vyjadřuje předpokládané náhodné vlivy (např. Gaussova teorie chyb měření). Prvky číselného systému, který existuje jako stupnice nezávisle na měření, pak jsou neznámými parametry pravděpodobnostního modelu. Tento statistický přístup v měření nebo ve škálování je zcela nezbytný pro vyhodnocování dat.

Aspekty definicí uvedených v této stati mě vedou k přijetí definice, kterou považuji za nejpřesnější i za nejjednodušší. Přitom je zvolena opačná cesta než ta, kterou šel K. Berka (tj. užší vymezení problému): je to cesta k zobecnění a rozšířenímu chápání pojmu. Tím, že definici připustíme daleko širší pojetí a obecnější případy, vyhneme se nepřesnostem v přijímání či zamítání sporných a okrajových situací. Zavedení takovéto definice také vychází z praxe a potřeb konkrétního sociálního výzkumu a z rozboru uvedeného v první části této práce, který platí stejně pro číselné i nečíselné zjišťování stavů reality. V dále vyslovené definici připouštíme tedy daleko obecnější a abstraktnější obor hodnot měření. Jelikož však číselné měření je velmi důležitý obor (a též vzhledem

¹ Systém s relacemi je $(k+1)$ -tice $\langle A: R_1, R_2, \dots, R_k \rangle$, kde A je množina nějakých prvků nazvaná oblastí systému s relacemi a $R_1, R_2, \dots, R_k$ jsou relace v této množině. „Empirický systém s relacemi“ je název pro takový systém s relacemi, jehož oblast A obsahuje empirické prvky, tj. objekty zkoumání. Abstraktní systém s relacemi má jako

svou oblast množinu jakýchkoliv abstraktních entit. Homeomorfismus je takové zobrazení z jedné množiny do jiné množiny, které zachovává relace. Izomorfismus je prosté (vzájemně jednoznačné, invertibilní) zobrazení jedné množiny na jinou množinu, které zachovává relace.

k tradici), je dále rozlišováno měření v širším a v užším smyslu.

Měření v širším smyslu (krátce *měření*) je proces realizace homeomorfních zobrazení empirického systému s relacemi do jednoznačně určeného abstraktního systému s relacemi¹.

Měření v užším smyslu je měření, při němž je oblastí abstraktního systému jakákoli alepoň dvouprvková část množiny reálných čísel a relacemi se rozumí úplné uspořádání prvků oblasti a kvaziseriální uspořádání vzdáleností mezi nimi.

Definice měření v širším smyslu tedy zdůrazňuje, že jde o proces jednoznačného přiřazování abstraktních entit objektům empirického světa tak, aby vztahy mezi těmito entitami odpovídaly vztahům mezi příslušnými objekty. Měření v užším smyslu znamená přiřazování čísel, ovšem nikoli libovolně; nezahrnuje ani kategorizaci, ani uspořádání a předpokládá porovnatelnost úrovní vlastností a vzdáleností mezi nimi. Zahrnuje ovšem i čítání. Měření v širším smyslu zahrnuje klasifikaci, uspořádání, kódování, přiřazování funkcí, přiřazování grafů, mnohorozměrná měření a pochopitelně i měření v užším smyslu.

Uvedený návrh je, jak vidět z neúplného přehledu definic v této části stati, pouze jedním z možných. Jeho obecné přijetí či odmítnutí závisí na tom, jak je nosný, tj. jak vyslovené definice vyhovují celému metodologickému pojmovému systému a praktickým potřebám.

Pojem měření je spojen s řadou dalších pojmů, kterými je třeba (jak správně ukazuje i K. Berka), se zabývat a které musíme přesně definovat. Jsou to: znak (proměnná), stupnice (škála), škálování, kvantifikace, kontinuum apod., dále typologie znaků, znaky nominální, ordinální, intervalové, poměrové, absolutní aj. Pokus o řešení tohoto problému bude učiněn v samostatné stati.

3. Závěr

V této stati jsem se pokusil o rozbor měřicí situace a o vymezení jejích charakteristických aspektů, obzvláště se zřetelem na společenské vědy a na jejich odlišnosti od věd přírodních. Dále byly uvedeny a rozebrány základní definice měření široce přijímané ve společenských vědách. Rozbor jejich nedostatků se týká hlavně inkonzistence jejich výkladu a neurčenosti aplikací

těchto definic nebo konfúze v aplikacích. Pokud jde o definici K. Berky [1], věnuji pozornost zejména problematice diskrétního a spojitého měření a tomu, že touto definicí není pod pojem měření zahrnuto čítání. Nakonec je uvedena definice autora, který je motivován snahou všechny diskutované aspekty jednoznačně přijmout, nebo vyloučit.

Literatura

- [1] Berka K., *K pojetí měření v čs. sociologii*, Sociologický časopis, č. 5/1971, s. 545—557.
- [2] Caws P., *Definitions and Measurement in Physics*, in: [4], s. 3—17.
- [3] Churchman C. W., *Why Measure?*, in: [4], s. 83—94.
- [4] Churchmann C. W., Ratoosh P. (eds.), *Measurement: Definitions and Theories*, Wiley, New York 1959.
- [5] Coombs C. H., *A Theory of Data*, Wiley, New York 1964.
- [6] Guilford J. P., *Psychometric Methods*, McGraw — Hill, New York 1954.
- [7] Kerlinger F. N., *Foundations of Behavioral Research*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1964.
- [8] Lord F. M., Novick M. R., *Statistical Theories of Mental Test Scores*, Addison—Wesley, Reading, Mass, 1968.
- [9] Luce B. R., Bush R. R., Galanter E. (eds.), *Handbook of Mathematical Psychology*, vol. I, Wiley, New York 1963.
- [10] Messick S., Ross J. (eds.), *Measurement in Personality and Cognition*, Wiley, New York 1962.
- [11] Miller G. A. (ed.), *Mathematics and Psychology*, Wiley, New York 1964.
- [12] Stevens S. S., *Ratio Scales of Opinion*, in: [16], s. 171—199.
- [13] Suppes P., Zinnes J. L., *Basic Measurement Theory*, in: [9], s. 1—76.
- [14] Tarski A., *Úvod do logiky a metodologie deduktivních věd*, český překlad: Academia, Praha 1966.
- [15] Torgerson W. S., *Theory and Methods of Scaling*, Wiley, New York 1958.
- [16] Whitla D. K. (ed.), *Handbook of Measurement and Assessment in Behavioral Sciences*, Addison—Wesley, Reading Mass. 1968.

Резюме

Ржегак Я.: Определение измерения в общественных науках

Настоящая работа, которая направлена на теорию измерения в социологии, является сообщением к дискуссии об определении измерения. В первой части статьи дискусируется измерительная ситуация и отдельные ее составные части. При этом подчеркиваются специфические черты, характеризующие процесс измерения в общественных науках, и различия

между естественными и общественными науками. К основным составным частями относятся объект, свойства которого мы измеряем, измерительный прибор или же средство и измерительные подходы, шкала измерения, наблюдатель и среда измерения. Эти составные части, конечно, в естественных и общественных науках имеют разные аспекты. Но прежде всего это возможность независимого повторения и контроля измерения, которые в общественной науке часто невозможны. Следующими аспектами являются возможность стандартизации единицы измерения или шкалы измерения, возможность использования измерительного средства и шкалы измерения в разных совокупностях объектов и др. В социальных науках в сравнении с естественными очень затруднительным является среда измерения, т. е. предписание параметров, обеспечивающих одинаковые условия для измерения у разных объектов и этим же и сравнимость. Наконец упоминаются также трудности у шкал, которые определяются методом дающих оценку, и затруднения с конструкцией измерительного средства и изучением его надежности и валидности как параллельных понятий к случайной ошибке и к смещению измерения. Эти специальные аспекты, различающие ситуацию измерения для общественных наук, являются общими для устанавливания как количественных, так и качественных характеристик, описывающих свойства объектов.

Вторая часть статьи начинается разбором некоторых общепринятых определений измерения: Торгерсон (1958), Стевенс (1968), Гильфорд (1954), Керлинггер (1964), Лорд и Нювик (1968), Коус (1959). Здесь указывается на некоторые неконсистентности в истолковании определений. Прежде всего это включение номинального измерения (категоризация) только тогда, если категории обозначены численно. Дальше это неясная формулировка «присоединение по правилу». Недостаточное подчеркивание того, что в измерении речь идет о процессе присоединения, приводит к тому, что не отличается само измерение с одной стороны и конструкция шкалы измерения с другой, что автор считает неправильным. В следующей части же цитируется и дискутируется определение Берки (1971 г.), а именно главным образом проблематика исключения насчитывания и дискретных шкал из измерительных приемов. В статье указано, что этот подход приводит к некоторым затруднениям при построении концептуальной системы для теории измерения. Напр., выведенное измерение вероятности как свойства явления или конструкция шкал парного сравнения как свойства совокупности (потому что оно основано на насчитывании) не были бы выведены из измерений первичных. Насчитывание встречается при измерении большинства свойств в социальном исследовании. Проблема дискретности и непрерывности и затруднения, вытекающие из исключения первого, показаны на измерениях времени. Автор полагает, что смотря по общим чертам устанавливания качественных и количественных переменных в общественных науках возможна релаксация требования численности шкалы измерения и включения в нее

абстрактных математических пространств, какими являются пространства функций, многомерное евклидово пространство и т. п. Присоединение характеристик из числовых множеств является важным специальным случаем, в который включено насчитывание, но в отличие от большинства определений, приведенных в статье, исключен подход ординализации (упорядочения). Поэтому автор различает измерение в более широком и более узком смысле: измерение в более широком смысле (коротко измерение) является процессом реализации гомеоморфных изображений эмпирической системы с соотношениями в однозначно определенную абстрактную систему с соотношениями. Измерение в более узком смысле — это измерение, у которого под областью абстрактной системы подразумевается любая хотя бы двухэлементная часть множества действительных чисел с соотношениями полного упорядочения элементов области и квазисериального упорядочения их расстояний.

Summary

Rehák J.: Definition of Measurement in Social Sciences

The present paper on the theory of measurement in sociology is a contribution to the discussion concerning the definition of measurement. In its first part, the measuring situation and its separate components are discussed; emphasis is laid upon specific features characterizing the process of measurement in social sciences and upon differences between natural and social sciences. The fundamental components include the object whose properties are measured, the measuring instruments or means as well as measuring procedures, measuring scales, the observer and the measuring environment. Of course, these components have different aspects in natural and in social sciences. First of all, however, it is the possibility of independent repetition and control of measurements which, in the social science, are often unrealizable.

The possibility of standardization of units or scales of measurement, the possibility of applying a measuring instrument and a measuring scale in various sets of objects, etc., represent further aspects. In contrast to the natural sciences, it is very difficult in the social sciences to standardize the measuring environment, i.e. to determine parameters ensuring equal conditions for measuring various objects — and hence also comparability. Finally, also difficulties arising in scales defined by the method of observers are mentioned, as well as difficulties connected with the construction of the measuring instrument and with examining its reliability and validity as parallel concepts to random measurement error and systematic measurement bias. These special aspects distinguishing the measuring situation in social sciences are common for ascertaining both numerical and qualitative characteristics describing the properties of objects.

The second part of the paper starts with analysing some generally accepted definitions of measurement: Torgerson's (1958), Stevens' (1968), Guilford' (1954) and Kerlinger's (1964), Lord's and Novick's (1968), Caws' (1959). Mention is made of some inconsistencies in interpreting the definitions. These include, first of all, the application of nominal measurement (categorization) only in case the categories are denoted numerically; further, it is the unclear formulation of "assignment according to rule." The fact that insufficient stress is laid on the process of assignment being involved in measurement leads to a lack of differentiation between measurement itself on the one hand and the construction of the measuring scale on the other; this is considered by the author as incorrect.

In the next part of the paper, Berka's definition (1971) is cited and discussed — particularly the problems of excluding counting and discrete scales from the measuring procedures. This approach is shown to result in some difficulties in building up the conceptual system of the theory of measurement: e.g. the derived measurement of probability as a quality of a phenomenon or the construction of scales of paired comparisons as qualities of the sample (since it is based on counting) would not be derived from primary measurements. In social research, counting

occurs in measuring most of the qualities. The problem of discreteness and continuity and the difficulties arising from the exclusion of the former are demonstrated on the measurement of time. The author holds the opinion that — with a view to the common features in ascertaining the qualitative and quantitative variables in social sciences — it is possible to relax the requirement of the numerical character of the measuring scale and make it comprise also abstract mathematical spaces, such as functional spaces, the n -dimensional Euclidean space, etc. The mapping to sets of numerical characteristics represents an important special case involving counting; however, in contrast to most authors cited in the paper, the technique of ordinalization (ranking) is excluded. The author thus distinguishes measurement in a broader and in a narrower sense: measurement in a broader sense (briefly: measurement) is a process of realizing homeomorphous representations of the empirical system with relations to an unambiguously determined abstract system with relations. Measurement in a narrower sense is that in which any at least two-element subset of the set of real numbers is the area of the abstract system, and relations are conceived as a total ordering of the elements of the domain and as a quasi-serial ordering of their distances.

I. Úvod

V současné době se pro hodnocení výsledků sociologických výzkumů převážně používá určitých standardních metodologických a výpočetních postupů. Jejich podstata spočívá v první fázi ve třídění empirických výsledků podle jednoho, dvou nebo více kritérií, jehož výsledkem jsou jednorozměrné nebo více-rozměrné statistické distribuce, a ve druhé fázi ve statistickém hodnocení hodnověrnosti výsledků (testy významnosti a intervaly spolehlivosti). Uvedenou metodu zpracování empirických výsledků lze v podstatě charakterizovat jako typ analýzy, jež považuje operacionalizované proměnné (meritorní nebo identifikační faktory charakterizující statistické jednotky — obvykle respondenty) za faktory kvalitativní, nominální povahy (i když v některých postupech a programech jsou obsaženy díle operace uvažující tyto faktory jako ordinální nebo intervalové). Literatura zabývající se daty kvalitativního typu je poměrně bohatá. Různé možnosti analýzy kvalitativních (nominálních) faktorů, zpravidla ve formě kontingenčních tabulek, jsou přehledně uvedeny v metodologických příručkách, např. [1]. Některé nové metodologické přístupy uvádí v poslední době Mirkin [2]. Přehled výpočetních postupů zpracovávaných touto technikou na samostatném počítači je uvedeno v článku J. Linhart a Z. Šafáře [3].

Výhoda uvedeného přístupu spočívá především v poměrně jednoduchosti přípravy empirických výsledků ke zpracování, v názorné představě o výsledcích výpočtů, což umožňuje poměrně rychlou sociologickou interpretaci, a v neposlední řadě i v možnosti získat značný počet (zpravidla několik set) kontingenčních tabulek vyjadřujících vlivy meritorních i identifikačních faktorů. Nevýhoda uvedeného přístupu při interpretaci výsledků spočívá jednak v tom, že analýza zůstává v podstatě na kvalitativní úrovni, a jednak v tom, že sledování současného působení více vlivů (charakterizovaných danými faktory) je velmi obtížné. Technika

analýzy vícerozměrných kontingenčních tabulek je pro hodnocení výsledků sociologických výzkumů relativně obtížná a časově značně náročná, a proto se analýza výsledků omezuje převážně na hodnocení dvou faktorů nebo se provádí do značné míry subjektivně (byť s pomocí některých metodologických nástrojů, jako je kontextová analýza) a bez možnosti algoritmizace analýzy.

II. Formulace regresního modelu

Jednou z možností, jak odstranit nevýhody uvedeného postupu při hodnocení empirických výsledků, je regresní analýza. Pokusíme se zde o výklad smyslu této metody, některých možností jejího využití a současně budeme charakterizovat speciální problematiku vznikající při aplikaci regresní analýzy v sociologických výzkumech, aniž bychom zacházeli do podrobností matematického a technického charakteru. Regresní analýza bývá někdy (především ve společenských vědách) považována za jistou součást mnohorozměrné statistické analýzy [4], i když myšlenkové zdroje i techniky regresní analýzy jsou podstatně staršího data než ostatní metody mnohorozměrné analýzy. Jednou z hlavních výhod regresní analýzy je — vzhledem k dosud používané metodě hodnocení empirických výsledků sociologických výzkumů — možnost kvantifikace sledovaných faktorů i získaných výsledků v podstatě na úrovni kardinálních — intervalových proměnných a možnost současného sledování působení více faktorů.

Základní problém regresní analýzy spočívá v určení funkčního vztahu (regresní funkce)

$$Y = F(x) + \varepsilon \quad (1)$$

kde $x' = (x_1, x_2, \dots, x_k)$ je vektor nezávisle proměnných, Y je závisle proměnná a ε je náhodná proměnná charakterizující vliv dalších faktorů, které nejsou zahrnuty do vztahu (1), přičemž na ε klademe jisté požadavky (přínejmenším, že střední hodnota E je nulová,

tj. $E[\varepsilon] = 0$). Volba nebo určení F v podstatě charakterizuje určitý model, jímž vyjadřujeme svoji představu závislosti Y na x . Dovedeme-li stanovit F podle (1), můžeme určit vliv nezávislých proměnných x na proměnnou Y . Z formulace problému vidíme, že v regresní analýze je zřetelně rozlišena (na rozdíl např. od faktorové analýzy) závisle proměnná Y od nezávisle proměnných x (jichž může být obecně jedna nebo jakýkoli větší počet). Tato formulace zřejmě neomezuje využití regresní analýzy v sociologických výzkumech, neboť v každé etapě interpretace závěrů výzkumu lze považovat některé proměnné, o nichž předpokládáme, že jsou operačně izolovány, za nezávislé a jiné za závisle proměnné.

Jednou z nejobtížnějších úloh v regresní analýze je stanovení, resp. verifikace funkčního vztahu F . Ve společenských vědách — a zejména v konkrétních empirických výzkumech — lze jen velmi obtížně (prakticky nikdy) v důsledku složitosti těchto jevů stanovit F teoreticky z jejich mechanismu. Je proto nutné nahradit funkci F jistou aproximací, kterou nebudeme sice považovat za kvantitativní vyjádření zákonitosti sledovaného jevu, nýbrž ji budeme dostatečně přesně aproximovat z hlediska závisle i nezávisle proměnných, které byly do modelu (1) zahrnuty. Jestliže se pak podaří dosáhnout toho, že závěry získané tímto postupem budou ve shodě se skutečnými empirickými výsledky, potom lze model považovat za vyhovující. Lze přitom postupovat konkrétně tak, že mohou být alternativně konstruovány modely od jednodušších ke složitějším a z nich vybrán ten, který skutečnost představovanou empirickými výsledky s dostatečnou přesností vyjadřuje. V praxi zpravidla volíme jako F lineární funkci nebo polynomy nižších stupňů, resp. další jednoduché funkce mající vhodné vlastnosti (exponenciála, hyperbola apod.).

III. Transformace proměnných

Technika regresní analýzy je značně pracovaná z různých aspektů, pokud Y a x mají povahu intervalových proměnných; v tomto případě jsou potřebné výpočty naprogramovány prakticky pro všechny typy dnes existujících samočinných počítačů přímo pro hodnoty, ve kterých jsou proměnné měřeny, takže řešení nečiní potíží. V sociologických výzkumech se však většinou vyskytují proměnné ordinálního nebo nominál-

ního typu. Pro možnost jejich zahrnutí do regresního modelu je nutno tyto proměnné, charakterizované určitými faktory, jistým způsobem transformovat; pokud se týče faktorů intervalových, je možno tyto faktory ponechat v původní formě nebo je převést na faktory nižšího stupně a pak transformovat stejně jako faktory nominální. Druhý způsob je z hlediska výpočetních postupů v regresní analýze jednodušší, přičemž ztráta informace u některých intervalových faktorů (např. příjem, volný čas) je z důvodu relativně nízké přesnosti nebo validity jejich měření zpravidla malá. Budeme proto při konstrukci regresního modelu předpokládat tuto druhou alternativu, což umožní jednotný výklad i možnost použití regresní metody pro jakýkoli sociologický výzkum bez ohledu na typ faktorů, které jsou v něm studovány.

Z hlediska interpretace závisle i nezávisle proměnných bývá velmi často uvažován případ, kdy nezávisle proměnné tvoří identifikační faktory charakterizující respondenty a závisle proměnné tvoří reakci respondentů na verbální podněty (odpovědi na otázky), z nichž určujeme názorovou strukturu konkrétně charakterizovanou podílem respondentů (z celkového počtu) reagujících na dané podněty. Budeme nadále z tohoto pojetí vycházet, i když není z hlediska regresní metody závazné nebo omezuující. Tato koncepce umožňuje při konstrukci regresního modelu kvantifikovat představu, že názor (postoj, mínění, životní zkušenost atd.) respondenta je determinován mnoha vlivy, které jej z jistého hlediska charakterizují a jež je možné resp. účelně operačně izolovat a kvantitativně vyjádřit. Označíme tyto vlivy — faktory — velkými písmeny $A, B, C, \dots$, přičemž každý faktor nabývá určitého počtu znaků (disjunktních tříd) $A_1, A_2, \dots A_a, B_1, B_2, \dots B_b$ atd. Pro možnost konstrukce regresního modelu budeme transformovat faktory $A, B, C, \dots$ na proměnné $x_1, x_2, \dots x_k$ takto [5]: znaku

A_1 přiřadíme $x_1 = \begin{matrix} 0 \\ 1 \end{matrix}$, A_2 přiřadíme $x_2 =$

$= \begin{matrix} 0 \\ 1 \end{matrix}, \dots B_1$ přiřadíme $x_a = \begin{matrix} 0 \\ 1 \end{matrix}, B_2$

přiřadíme $x_{a+1} = \begin{matrix} 0 \\ 1 \end{matrix}$ atd. Má-li respondent

z hlediska faktoru A znak A_g , potom $x_g = 1$; jinak $x_g = 0$. Podobné přiřazení provedeme pro další faktory $B, C, \dots$. Je třeba poznamenat, že pro typy regresních modelů, jež budeme uvažovat, je z důvodu možnosti konstrukce a řešení modelu nutné, aby poslední nebo

jákykoli jiný znak každého faktoru A, B, ... nebyl žádné proměnné přiřazen [6]. Tento postup umožňuje též účelné zmenšení počtu nezávisle proměnných v regresním modelu.

Máme-li např. 2 faktory, a to pohlaví — A (A_1 — ženy; A_2 — muži) a věk s třemi věkovými znaky — B, pak A_1 transformujeme na $x_1 = 0$, je-li respondent muž; $x_1 = 1$, je-li respondent žena (nebo obráceně). Prvá věková skupina B_1 bude charakterizována $x_2 = 1$; $x_3 = 0$. Druhá věková skupina B_2 bude $x_2 = 0$; $x_3 = 1$ a třetí věková skupina B_3 bude $x_2 = 0$; $x_3 = 0$. Celou populaci z hlediska faktorů pohlaví a věku lze tedy rozdělit na 6 subpopulací, které lze charakterizovat hodnotami nezávisle proměnných x_1, x_2, x_3 , uvedenými v tab. 1.

Tabulka 1

	Nezávisle proměnné			Subpolace	
	x_1	x_2	x_3		
1.	0	1	0	muži	nejmladší generace
2.	0	0	1		střední generace
3.	0	0	0		nejstarší generace
4.	1	1	0		nejmladší generace
5.	1	0	1	ženy	střední generace
6.	1	0	0		nejstarší generace

Jedním z hlavních cílů sociologického výzkumu je zhodnocení sledovaných meritor-
ních (závisle) proměnných z hlediska faktorů, které považujeme za nezávislé. Při konstrukci regresního modelu transformujeme tyto faktory A, B, ... na nezávisle proměnné $x_1, x_2, \dots$. Přitom každá posloupnost vytvořených nul a jedniček charakterizuje určitý typ respondenta, resp. subpopulaci, do níž respondent patří (např. v uvedeném příkladě — 1 0 1 — značí subpopulaci, jejímiž členy jsou ženy středního věku). Výsledkem tohoto postupu je tedy vytvoření binárních nezávislých proměnných x_j ($j = 1, 2, \dots$), z nichž každá může nabývat hodnot $x_j = 0$ nebo $x_j = 1$.

Technika konstrukce regresního modelu se značně zjednoduší a možnost jeho analýzy podstatně zlepši, jsou-li studované faktory A, B, ... dichotomické nebo je-li je možno dichotomizovat, takže každému faktoru A, B, ... přiřadíme právě jednu nezávisle proměnnou x_j . U nominálních faktorů je to vždy, když má faktor pouze 2 znaky. Pokud se týče faktorů intervalových nebo ordinálních, lze to provést sloučením několika znaků jednoho faktoru (příp. již přímo při sběru infor-

mací v terénu); ztráta informace je opět tím menší, čím je menší validita jejich měření (např. u faktoru vzdělání je současně dichotomizace jednou z možností částečného odstranění některých těžkostí spojených s operacionalizací tohoto faktoru). V případě dichotomických (resp. dichotomizovaných) faktorů je počet všech subpopulací pro k faktorů roven 2^k .

Uvedli jsme již, že v určité fázi etapy interpretace výsledků sociologických výzkumů bývá často za závisle proměnnou Y považována názorová struktura respondentů. V tomto případě je účelné uvažovat též závisle proměnnou v modelu (1) jako vektor se složkami $Y_1, Y_2, \dots Y_h$. Budeme-li nyní považovat za „jednotku měření“ jednoho res-

pondenta, bude pro l -tou reakci (l -tá odpověď na otázku) $Y_l = 1$ a pro všechna ostatní l' ($l' \neq l$) bude $Y_{l'} = 0$. Této koncepcí konstrukce modelu je použito např. v práci M. Feldsteina [6].

Jinou možností — podle našeho názoru značně výhodnější z hlediska možností další analýzy modelu — je shrnutí reakcí všech respondentů patřících do určité subpopulace a vyjádření závisle proměnné Y_l absolutním nebo lépe relativním počtem respondentů (statistickou distribucí) reagujících kladně na l -tou reakci (l -tá odpověď). Tohoto postupu pro dichotomické nezávisle proměnné použil T. Harder [7]. V tomto případě mají z hlediska jednotlivého respondenta závisle proměnné Y_l význam pravděpodobnosti určité reakce (odpovědi na otázku) ve smyslu Lazarsfeldovy teorie latentních struktur [8]. Tyto pravděpodobnosti jsou v regresním modelu (1) specifikovány pro každou subpopulaci, tj. pro všechny možné kombinace nezávislých proměnných x . Výhoda tohoto postupu, při němž každé kombinaci x přiřadíme empirickou statistickou distribuci Y_l ($l = 1, 2, \dots h$), spočívá především v mate-

matických vlastnostech této distribuce. Pro dostatečně velký počet respondentů v každé subpopulaci (za příznivých okolností stačí uvažovat již asi 100 respondentů) má totiž každá složka Y_i přibližně Gaussovo (normální) rozdělení s určitou střední hodnotou a rozptylem, což je velmi užitečné pro možnost analýzy regresního modelu.

IV. Konstrukce regresního modelu

Abychom mohli vyjádřit vliv nezávisle proměnných x na závisle proměnnou Y , je třeba obecný model (1) jistým způsobem konkretizovat. V nejjednodušším případě budeme předpokládat

$$Y = \sum_{j=0}^k \beta_j \cdot x_j + \varepsilon \quad (2a)$$

kde $x_0 \equiv 1$ a $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_k$ jsou neznámé populační regresní parametry charakterizující kvantitativně vliv nezávislých proměnných $x_1, x_2, \dots, x_k$ na Y ; β_0 vyjadřuje obecnou konstantu, mají-li nezávisle proměnné hodnotu nula. V modelu (2a) předpokládáme, že nezávisle proměnné působí na Y aditivně; tzn. jako by celkový výsledek charakterizovaný Y vznikl sčítáním dílčích vlivů, jež nazýváme hlavními efekty, přičemž každý tento vliv vyjadřuje pouze jednu nezávisle proměnnou. Tento předpoklad, který může být z teoretického hlediska diskutovatelný, je však z pragmatického pohledu na vhodnost modelu nepříliš omezující. Poněvadž nezávisle proměnné x nabývají pouze hodnoty nula nebo jedna, vyjadřuje příslušný parametr β_j vliv působení nezávisle proměnné x_j , jestliže se tato proměnná změní z hodnoty $x_j = 0$ na hodnotu $x_j = 1$.

Model (2a) lze rozšířit a zobecnit tím způsobem, že kromě vlivů jednotlivých nezávislých proměnných (hlavních efektů) do modelu zahrneme i vliv současného působení nezávislých proměnných, které v modelu vyjádříme jejich násobky. Tyto vlivy se obvykle v regresní analýze nazývají interakce a charakterizují vliv společného působení dvou (interakce prvního řádu) nebo více nezávislých proměnných (interakce druhého, třetího, ... řádu) na Y . Model vyjadřující vliv hlavních efektů a interakcí prvního řádu bude vyjádřen regresní funkcí tvaru

$$Y = \sum_{j=0}^k \beta_j x_j + \sum_{j=1}^{k-1} \sum_{g=2}^k \beta_{jg} x_j x_g + \varepsilon \quad (2b)$$

kde parametry $\beta_{12}, \beta_{13}, \dots$ značí vliv společného působení proměnné x_1 a x_2 , proměnné x_1 a x_3 atd. Vzhledem k tomu, že x_j nabývají pouze hodnoty nula a jedna, může se vliv interakce uplatnit pouze v případě, že příslušné nezávisle proměnné nabudou současně hodnotu jedna. Podobně lze do modelu (2b) zahrnout další interakce vyšších řádů; model obsahující pouze hlavní efekty vyjádřený (2a) budeme dále nazývat jako model I, model vyjádřený (2b) jako model II, model s interakcemi až druhého řádu jako model III atd.

Je-li stanoven matematický tvar regresní funkce F , je třeba pro jeho úplnou identifikaci určit vhodným způsobem hodnoty vektoru $\beta' = (\beta_1, \beta_2, \dots)$. Hodnoty β přitom považujeme za objektivně existující neznámé parametry, které vyjadřují závislost mezi Y a x . Poněvadž tyto hodnoty β nemůžeme přesně určit, považujeme jejich stanovení-výpočet za odhady b (ve statistickém smyslu). Abychom mohli b jako odhady populačních parametrů β vypočítat, je třeba provést měření hodnot závisle proměnné Y a nezávisle proměnných x u všech respondentů — prvků určeného výběru. Tato měření představují v terénní fázi sociologického výzkumu reakce respondentů (verbální odpovědi). Již jsme naznačili, že pro sledované subpopulace je pro účely regresní analýzy možné i účelné sloučení všech měření Y pro každou subpopulaci. Tyto sloučené hodnoty pro jednotlivé subpopulace budeme dále z hlediska regresní analýzy považovat za jednotky měření. Jejich počet označíme n , přičemž N bude počet respondentů v celém výběru a N_i bude počet respondentů v i -tém subvýběru odpovídající i -té subpopulaci ($i = 1, 2, \dots, n$).

Předpokládejme nyní např., že pro sledovaný regresní vztah platí model (2a), přičemž nezávisle proměnné jsou dány dvěma uvedenými faktory pohlaví a věku (3 věkové skupiny). Přípustné hodnoty nezávisle proměnných x_1, x_2, x_3 vytvářejí 6 subpopulací ($n = 6$) a jsou uvedeny v tab. 1. Výsledek měření u každého respondenta je tedy zařazen do jednoho ze 6 možných subvýběrů. Za měření přitom považujeme jednu odpověď z h odpovědí možných. V našem příkladě předpokládejme tyto možné odpovědi (uzavřená otázka): „ano“ — „ne“ — „nevím“ ($h = 3$). Zjištěním odpovědí u všech respondentů výběru určité velikosti, jejich zařazením (roztříděním) do příslušných subvýběrů a výpočtem názorové struktury (relativní četnosti) v každém subvýběru určíme hodnoty

závisle proměnné, které označíme pro i -tý subvýběr ($i = 1, 2, \dots, 6$) a l -tou odpověď ($l = 1, 2, 3$) jako Y_{il} ; např. Y_{23} značí podíl (%) respondentů, kteří říkají „nevím“ ($l = 3$) ve 2. subvýběru (muži střední generace; $i = 2$). Hodnoty Y_{il} lze považovat za matici Y typu $n \times h$. Určený model, v našem případě (2a), budeme dále charakterizovat maticí, jejímiž prvky budou v i -tém řádku hodnoty nezávisle proměnných x_j , které platí pro i -tou subpopulaci, přičemž v prvním sloupci matice jsou vzhledem k $x_0 \equiv 1$ všechny hodnoty jedna. Počet parametrů v regresní rovnici pro určité l (jednu odpověď) budeme obecně značit p ; pro (2a) je $p = 4$. Uvedená matice je proto typu $n \times p$ a vyjadřuje pro všechny subpopulace hodnoty nezávisle proměnných a regresní model; budeme ji značit X . Poněvadž pro každou možnou odpověď máme jednu regresní rovnici s různými hodnotami regresních parametrů β_{jl} ($j = 0, 1, \dots, p-1, l = 1, 2, \dots, h$), bude matice regresních parametrů, kterou označíme β , typu $p \times h$. Nakonec označíme působení dalších vlivů v regresním modelu maticí ε typu $n \times h$, přičemž lze každé hodnotě Y_{il} přiřadit jednu hodnotu ε_{il} .

Rozepíšeme-li nyní matice regresního modelu pro uvedený vztah (2a) s 3 různými odpověďmi na otázku pro všech 6 subpopulací charakterizujících kombinace pohlaví a věku, dostaneme

$$\begin{pmatrix} Y_{11} & Y_{12} & Y_{13} \\ Y_{21} & Y_{22} & Y_{23} \\ Y_{31} & Y_{32} & Y_{33} \\ Y_{41} & Y_{42} & Y_{43} \\ Y_{51} & Y_{52} & Y_{53} \\ Y_{61} & Y_{62} & Y_{63} \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 1 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 0 & 1 \\ 1 & 1 & 0 & 0 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} \beta_{01} & \beta_{02} & \beta_{03} \\ \beta_{11} & \beta_{12} & \beta_{13} \\ \beta_{21} & \beta_{22} & \beta_{23} \\ \beta_{31} & \beta_{32} & \beta_{33} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \varepsilon_{11} & \varepsilon_{12} & \varepsilon_{13} \\ \varepsilon_{21} & \varepsilon_{22} & \varepsilon_{23} \\ \varepsilon_{31} & \varepsilon_{32} & \varepsilon_{33} \\ \varepsilon_{41} & \varepsilon_{42} & \varepsilon_{43} \\ \varepsilon_{51} & \varepsilon_{52} & \varepsilon_{53} \\ \varepsilon_{61} & \varepsilon_{62} & \varepsilon_{63} \end{pmatrix}$$

V uvedeném schématu hodnoty Y na levé straně rovnice v každém řádku představují názorovou strukturu v daném subvýběru; kombinace nul a jedniček ve stejném řádku vyjadřuje hodnoty nezávisle proměnných pro tuto subpopulaci a hodnoty β vyjadřují vliv příslušných nezávisle proměnných na názorovou strukturu; konečně hodnoty ε značí vliv faktorů nezahrnutých do regresního modelu. Toto schéma je konkretizací obecného

regresního modelu (1) a rozvedením výrazu (2a) pro danou problematiku (3 odpovědi na otázku a faktory pohlaví a věku vytvářejí 6 subpopulací); lze je zapsat v maticovém tvaru

$$Y = X\beta + \varepsilon \quad (3)$$

Z uvedeného výkladu vyplývá, že výraz (3) je obecným tvarem regresního modelu, pokud regresní funkce F je lineární vzhledem k parametrům β (nemusí však být lineární vzhledem k nezávislým proměnným x). K obecnému výrazu (3) je nutné učinit tuto zásadní poznámku: uvedený regresní model lze použít, jestliže známe nebo aspoň můžeme spolehlivě předpokládat určité vztahy mezi parametry β , které vyplývají z konstrukce modelu. V našem příkladě musí platit při použitelnosti modelu, např. pro parametr β_{11} (vliv pohlaví na odpověď „ano“), tyto vztahy:

$$\begin{aligned} \beta_{11} &= E[Y_{41}] - E[Y_{11}] = \\ &= E[Y_{51}] - E[Y_{21}] = E[Y_{61}] - E[Y_{31}] \end{aligned}$$

Pokud tyto a další omezující vztahy nejsou splněny, použití modelu nevede k jednoznačným závěrům o vlivech sledovaných faktorů na nezávisle proměnnou Y .

Použití výrazu (3) se značně zjednoduší, jestliže jej budeme chápat jako dílčí závislost jedné závisle proměnné Y (tj. výsledků jedné odpovědi na otázku) na x . V tomto případě je $h = 1$, takže Y a ε tvoří sloupcové vektory (matice typu $n \times 1$). Přitom se model (3) rozpadne do tolika dílčích modelů, kolik je odpovědi na otázku (v našem příkladě do 3 dílčích modelů). Tento specializovaný případ výrazu (3) vede k jistému zjednodušení problematiky, a proto dále budeme regresní model takto chápat. Z důvodů možnosti matematického řešení vztahu (3) je též třeba, aby počet p regresních parametrů pro jeden dílčí model ve vztahu (3) byl menší než počet subpopulací n , přičemž je nutné, aby hodnota matice X byla právě p . Z tohoto důvodu nebylo možné v uvedeném příkladě zvolit pro každý znak faktorů pohlaví a věku jednu nezávisle proměnnou (tab. 1).

Z hlediska účelu může plnit regresní model především dvě funkce: explikativní funkci spočívající v kvantitativním objasnění vlivu nezávisle proměnných, a tudíž i faktorů A , B , C , ... na proměnnou Y . Predikční funkce regresního modelu vyplývá z možnosti odhadu závisle proměnné Y na základě hodnot nezávisle proměnných x vytvářejících určité subpopulace. Tuto predikci lze tedy chápat

jako jednosměrný proces: příčina $\rightarrow$ následek ve formě

$$(A, B, C, \dots) \rightarrow E[Y]$$

Vzhledem k tomu, že do regresního modelu je možné vybrat vždy pouze jistý (zpravidla menší) počet faktorů $A, B, C, \dots$, je predikce $E[Y]$ zatížena jistou chybou pravděpodobnostního charakteru, jejíž velikostí se budeme zabývat dále. Pokud závisle proměnná Y vyjadřuje názorovou strukturu v subpopulaci a vztahujeme ji na jednotlivého respondenta určité subpopulace, potom predikce má význam pravděpodobnosti, že jedinec určitého typu (tj. charakterizovaný faktory $A, B, C, \dots$) bude mít určitý názor.

V. Řešení regresního modelu

Jednou z nejdůležitějších fází regresní analýzy je řešení rovnice (3) vzhledem k parametrům β ve formě jejich statistických odhadů, které označíme b . Tento výpočet se provádí metodou nejmenších čtverců, spočívající na principu, že součet čtverců odhadů ϵ (charakterizujících působení vlivů do modelu nezahrnutých) musí být minimální; tento požadavek v podstatě představuje minimalizaci jisté vzdálenosti mezi empirickými hodnotami Y a teoretickými hodnotami $E[Y]$ vyplývajícími z modelu. Aniž bychom se pouštěli do podrobnějších výpočtů, je výsledkem tohoto postupu [9] odhad b ve tvaru

$$b = (X'X)^{-1}X'Y \quad (4)$$

Složky vektoru b , tj. $b_0, b_1, \dots$ se obvykle nazývají regresní koeficienty. Z výrazu (4) vidíme, že pro výpočet b je třeba znát jednak matici X , vyplývající z apriorního předpokladu o regresním modelu, a jednak hodnoty Y , získané měřením v terénní fázi výzkumu. Pokud se týče matice X , uvedli jsme (odst. IV) základní požadavky ($p < n$, hodnost X musí být p), které je možno dosáhnout vhodnou transformací původních faktorů $A, B, C, \dots$ na nezávisle proměnné $x_1, x_2, \dots$ a vhodnou volbou regresního modelu. Pro dichotomické faktory $A, B, C, \dots$ je z hlediska matematického řešení lhostejné, jaké znaky těchto faktorů zvolíme za nezávisle proměnné. V tomto případě je zvláště výhodná transformace všech nezávisle proměnných x_j na proměnné $z_j = x_j - 0,5$, takže z_j nabývají hodnot $z_j = -0,5$ a $z_j = 0,5$ ($j = 1, 2, \dots, k$). Jestliže tuto transformaci provedeme v matici X (transformovanou matici budeme zna-

čit Z), je výpočet b podle (4) velmi jednoduchý, neboť matice $Z'Z$ je diagonální, a tudíž její inverze snadná. Kromě tohoto výpočetního zjednodušení mají odhady b některé velmi výhodné statistické vlastnosti [10]. Při této transformaci budeme nazývat regresní model modelem reformulovaným.

Pokud se týče vlastností nezávislých proměnných v matici X , mohou to být buď pevné hodnoty, nebo náhodné proměnné. Teorie regrese je sice odvozována z modelu, kde X je pevné, lze se však přesvědčit [9], že z praktického hlediska se závěry teorie nemění, pokud tomu tak není. Toto zjištění má význam z toho důvodu, že v sociologických výzkumech mohou nezávisle proměnné představovat hodnoty získané náhodným (pravděpodobnostním) nebo záměrným (především kvótním) výběrem. V obou případech však v teorii regrese klademe na závisle proměnnou Y požadavek náhodnosti. Značné obtíže v regresní analýze (především nepřesnost řešení) může způsobovat případ, kdy některé nezávisle proměnné jsou vzájemně silně korelovány (multikolinearita). Za těchto okolností je třeba užít některých speciálních metod [11].

Po výpočtu b podle (4) je samozřejmě třeba ověřit platnost navrženého modelu. Nejnazorněji to lze provést výpočtem predikčních hodnot, jejichž odhad označíme $\hat{Y}$ pro různé hodnoty x , a jejich srovnáním s hodnotami Y . Tyto odhady predikčních hodnot lze vypočítat podle vztahu

$$\hat{Y} = Xb \quad (5)$$

Čím menší budou pro jednotlivé subpopulace rozdíly $e_i = Y_i - \hat{Y}_i$ ($i = 1, 2, \dots, n$), které nazýváme reziduální odchylky, tím bude regresní model věrněji zobrazovat skutečnost charakterizovanou empirickými hodnotami. Pokud se týče hodnot Y při výpočtu b podle (4), jejich příprava sestává ze dvou fází: jednak z terénního sběru dat charakterizujících jednotlivé respondenty, jednak z jejich zpracování spočívajícím ve třídění vhodného stupně. Vstupními hodnotami pro regresní analýzu jsou tedy již předběžně zpracované výsledky terénní fáze (obvykle na samočinném počítači), spočívající v podstatě ve výpočtu názorové struktury pro všechny subpopulace vytvořené kombinacemi nezávislých proměnných.

Při vlastním výpočtu regresních koeficientů podle (4), predikčních hodnot $\hat{Y}$ podle (5), resp. dalších operací regresní analýzy je

účelné a pro problémy většího rozsahu jediné možné použití samočinného počítače. Přitom je možných několik variant, jejichž výhody i nevýhody je třeba zvážit z různých hledisek vždy v daném konkrétním případě. Buď je možné vycházet přímo z maticové formulace problému, kterou zde uvádíme, a provést regresní výpočty jako maticové operace. Nebo je možné příslušné výpočty formulovat algebraicky a regresní koeficienty vypočítat řešením systému lineárních rovnic. Další možnost spočívá v použití již vypracovaných programů pro regresní analýzu, samozřejmě po předběžné přípravě výchozích dat postupy, které zde byly naznačeny. Výhodou všech uvedených variant je, že prakticky všechny dostupné samočinné počítače mají příslušné operace (maticové, algebraické nebo přímo pro regresní analýzu) zpracované jako standardní programy. Při výběru je třeba uvážit okolnost, že problematika regresní analýzy v sociologických výzkumech se liší do značné míry od situace, kdy závisle i nezávisle proměnné jsou intervalového charakteru, pro kterou jsou programy regresní analýzy především vypracovány. Jestliže se v některých případech podaří najít vhodné výpočetní postupy, je dokonce možné v případě nutnosti i pro rozsáhlejší problémy provést výpočty na kalkulačním stroji. To se týká zejména již uvažovaného případu, kdy původní faktory jsou dichotomické a při výpočtu provedeme transformaci spočívající v odečtení hodnoty 0,5 od hodnot nezávisle proměnných (reformulovaný model).

VI. Příklad konstrukce a výpočtu regresního modelu

Využití uvedených pojmů ukážeme nyní na příkladě regresní analýzy jedné zajímavé uzavřené otázky, kterou Ústav pro výzkum veřejného mínění zkoumal v rámci výzkumu o čtenářích a knihovnách [12]. Otázka zněla: „Pokusil(a) jste se někdy v životě napsat nějakou báseň nebo povídku, anebo jiný li-

terární výtvor?“ Možné odpovědi byly pouze „ano“ nebo „ne“. Výpočet regresních vztahů provedeme pouze pro odpověď „ano“ ($h = 1$); vzhledem k dichotomické povaze otázky je v tomto případě výsledek odpovědi „ne“ doplňkem do 100 (%). Zkoumanou populaci (základní soubor) představovalo obyvatelstvo ČSSR starší 18 let, přičemž výzkum byl proveden na základě kvótního výběru (kvóty: kraje, velikost bydlíště, pohlaví, sociální skupina, věk respondentů). Výpočet a rozbor regresních vztahů byly provedeny z hlediska některých sociokulturních faktorů, o kterých lze předpokládat, že významně ovlivňují názorovou strukturu této problematiky. Tyto faktory a nezávisle proměnné jsou uvedeny v tab. 2.

Regresní metoda umožňuje zacházet s nezávisle proměnnými x_1, x_2, x_3, x_4 stejným způsobem, přestože charakter původních faktorů P, V, Z, B je z hlediska množství informace, kterou tyto faktory přinášejí, rozdílný. Dichotomizace faktorů byla určena na základě předběžných úvah vyplývajících z povahy jejich předpokládaného vlivu, i když je velmi obtížné (je-li to vůbec možné) stanovit hranici, kdy se mění charakter těchto vlivů. Poněvadž jsou faktory dichotomizovány, můžeme nadále pro regresní výpočty používat označení faktorů jako P, V, Z, B nebo jako nezávisle proměnných x_1-x_4 . Pro názornost se budeme spíše přidržovat označení P, V, Z, B. Je též třeba určit, kterým znakům faktorů přiřadíme hodnoty 0 a 1. Toto přiřazení je libovolné a nemá vliv na interpretaci výsledků (pro faktory ordinální a intervalové vyplývá toto přiřazení z přirozeného pořadí znaků). Dichotomizace a přiřazení hodnoty 0 a 1 jsou uvedeny v tab. 3.

Určité ověření vhodnosti volby faktorů, resp. nezávisle proměnných lze získat výpočtem korelačních koeficientů mezi těmito faktory. Vysoké hodnoty jejich korelačních koeficientů by totiž svědčily o tom, že některé proměnné přinášejí jen málo informace k vysvětlení vlivu na závisle proměnnou (odpověď

Tabulka 2

Faktor	Označení faktoru	Charakter faktoru	Nezávisle proměnná
Pohlaví	P	nominální	x_1
Věk	V	intervalový	x_2
Vzdělání	Z	pořadový	x_3
Velikost bydlíště	B	intervalový	x_4

Tabulka 3

Faktor	Znak	Hodnota faktoru (nezávisle proměnná)
P	muž	P = 0
	žena	P = 1
V	- 40 roků	V = 0
	+ 40 roků	V = 1
Z	vzdělání základní	Z = 0
	vzdělání ostatní	Z = 1
B	- 4999 obyvatel	B = 0
	+ 5000 obyvatel	B = 1

„ano“) a kromě toho by přinášely obtíže související s problémem multikolinearity [11]. V tabulce 4 jsou uvedeny (vhodné výpočetní postupy jsou např. v [13]) korelační koeficienty mezi P, V, Z, B, jejichž nízké hodnoty ukazují na vhodnost volby nezávisle proměnných.

Tabulka 4

Hodnoty korelačních koeficientů mezi faktory				
	P	V	Z	B
P	1,000	-0,082	-0,085	-0,212
V		1,000	-0,099	-0,027
Z			1,000	0,096
B				1,000

Hodnoty faktorů P, V, Z, B vytvářejí $n = 2^4 = 16$ různých subpopulací, které se

Tabulka 5

Subpopulace i	Kombinace faktorů				Závisle proměnná Y ₁ (%)	Počet respondentů N _i
	P	V	Z	B		
1.	0	0	0	0	14,9	88
2.	0	0	0	1	33,8	65
3.	0	0	1	0	31,2	62
4.	0	0	1	1	42,9	49
5.	0	1	0	0	14,7	111
6.	0	1	0	1	18,5	81
7.	0	1	1	0	29,0	69
8.	0	1	1	1	37,3	59
9.	1	0	0	0	20,4	113
10.	1	0	0	1	26,2	80
11.	1	0	1	0	42,9	70
12.	1	0	1	1	46,2	65
13.	1	1	0	0	14,0	152
14.	1	1	0	1	17,9	68
15.	1	1	1	0	60,0	25
16.	1	1	1	1	48,8	41

N = 1198

liší změnou aspoň jednoho faktoru. Tyto subpopulace jsou pro další postup systematicky seřazeny způsobem uvedeným v tab. 5.

V tab. 5 představuje např. 6. subpopulace ($i = 6$) skupinu respondentů — mužů ve věku od 40 let se základním vzděláním a bydlící v místech majících více než 5000 obyvatel. Dále jsou v tabulce uvedeny hodnoty Y_i vyjadřující relativní četnosti odpovědi „ano“ na položenou otázku v každé ze 16 subpopulací, vypočtené vhodným tříděním. V posledním sloupci tabulky 5 je počet respondentů v každém subvýběru; $N = 1198$ je celkový rozsah výběru.

Pro výpočet regresních vztahů závislosti Y na faktorech P, V, Z, B byly použity lineární modely I, II a III. Výpočty regresních koeficientů podle (4), predikčních hodnot podle (5) a další výpočty byly provedeny jako maticové operace na počítači IBM 7040 (Výpočtová laboratoř národohospodářského plánování v Praze). Pro ověření ekonomičnosti a rychlosti výpočtů byly regresní vztahy

řešeny jednak v původních nezávislých proměnných x_j , jednak v transformovaných proměnných $z_j = x_j - 0,5$ (reformulovaný model). Regresní koeficienty pro tento reformulovaný model mají tu důležitou vlastnost a výhodu, že výpočet pro model II nemění hodnoty regresních koeficientů pro modely nižších řádů (model I). Proto stačí uvést pro reformulovaný model jeden regresní vztah, který zahrnuje modely I–III. Při použití regresních modelů je třeba si uvědomit význam parametrů β . Např. z konstrukce modelu I podle vztahu (3) vyplývá, že rozdíly středních hodnot závisle proměnné $E[Y_9] - E[Y_1], \dots E[Y_{16}] - E[Y_8]$ musí být konstantní a rovny parametru β_1 . V následující tab. 6 jsou uvedeny hodnoty vypočtených regresních koeficientů s nezávisle proměnnými x_j a z_j pro modely I–III, přičemž v každém řádku jsou hodnoty příslušející určitému hlavnímu efektu nebo interakci (zkrácené na jedno desetinné místo).

Hodnoty regresních koeficientů charakterizují kvantitativně vliv nezávislých proměnných (faktorů) a jejich interakcí v modelech I–III. Předpokládáme-li např. model I a dosadíme hodnoty z tab. 6 do vztahu (2a), bude regresní rovnice (vyjadřující predikční hodnoty podle vztahu (5)) pro nezávisle proměnné $z_1 - z_4$

$$\hat{Y} = 31,2 + 6,8z_1 - 2,3z_2 + 22,2z_3 + 5,6z_4$$

nebo přímo pro faktory P, V, Z, B

$$\hat{Y} = 15,0 + 6,8 P - 2,3 V + 22,2 Z + 5,6 B$$

Předpokládáme-li model II a dosadíme do vztahu (2b), bude regresní rovnice pro nezávisle proměnné $z_1 - z_4$

$$\hat{Y} = 31,2 + 6,8z_1 - 2,3z_2 + 22,2z_3 + 5,6z_4 + 7,1z_1z_2 + 15,2z_1z_3 - 10,2z_1z_4 + 10,5z_2z_3 - 8,7z_2z_4 - 5,1z_3z_4$$

nebo opět pro faktory P, V, Z, B

$$\hat{Y} = 17,2 + 0,7 P - 6,7 V + 11,9 Z + 17,6 B + 7,1 PV + 15,2 PZ - 10,2 PB + 10,5 VZ - 8,7 VB - 5,1 ZB$$

Podobně lze napsat regresní vztah pro model III. Z uvedených výrazů lze kvantitativně hodnotit názorovou strukturu (tj. relativní četnost odpovědi „ano“) z hlediska vlivu faktorů P, V, Z, B a jejich interakcí. Regresní koeficienty (tab. 6) vyjadřují, o jakou hodnotu se změní relativní četnost, jestliže příslušný faktor nebo interakce se změní z hodnoty 0 na hodnotu 1. Posuzujeme-li pouze hlavní efekty (model I), vidíme, že největší vliv má faktor vzdělání (Z): 22,2 %. Tato hodnota znamená, že lidé s vyšším vzděláním než základním uvádějí o 22,2 % častěji než lidé se základním vzděláním, že se pokusili někdy napsat nějaký literární výtvar. Na druhém místě je vliv pohlaví (P), který zvyšuje frekvenci literárních pokusů žen o 6,8 % ve srovnání s muži. Na třetím místě je vliv velikosti bydliště (B: 5,6 %) a teprve na čtvrtém místě vliv věku (V: -2,3 %). Význam hlavního efektu např. pro pohlaví (P) lze snadno vidět, rozvedeme-li

Tabulka 6

Hlavní efekt – interakce	Reformulovaný model	Model		
		I	II	III
P	15	5	11	15
Obecná konstanta	31,2	15,0	17,2	16,5
P	6,8	6,8	0,7	2,5
V	- 2,3	- 2,3	- 6,7	- 3,2
Z	22,2	22,2	11,9	13,3
B	5,6	5,6	17,6	15,9
PV	7,1		7,1	- 0,1
PZ	15,2		15,2	12,3
PB	- 10,2		- 10,2	- 7,0
VZ	10,5		10,5	4,1
VB	- 8,7		- 8,7	- 9,0
ZB	- 5,1		- 5,1	- 1,1
PVZ	13,4			13,4
PVB	1,1			1,1
PZB	- 7,5			- 7,5
VZB	- 0,5			- 0,5

pro reformulovaný model výraz (4) pro řešení b. Poněvadž faktor P je jako nezávisle proměnná na prvním místě, je hlavní efekt P

$$b_1 = [(Y_9 + \dots + Y_{16}) - (Y_1 + \dots + Y_8)] = \frac{1}{8} [276,4 - 223,2] = 6,8 (\%)$$

Při interpretaci je třeba mít stále na zřeteli, jaké hodnoty jsme přiřadili znakům faktorů. Hodnota 31,2 (%) v regresní vztahu značí relativní četnost, jestliže všechny nezávisle proměnné mají hodnotu 0.

Hodnocení a interpretace regresních vztahů se stane složitější, jestliže uvažujeme model II, neboť hodnocení faktorů P, V, Z, B — posuzujeme-li je izolovaně — se vzhledem k modelu I mění. Je třeba si v této souvislosti uvědomit, že model I představuje z hlediska běžné prováděného třídění klasifikaci názorové struktury z hlediska jednoho faktoru. Vzhledem k tomu, že však na závisle proměnnou (názorovou strukturu) mohou mít značný vliv interakce dvou nebo více faktorů, mění se přitom i vliv jednotlivých (izolovaných) faktorů. To je zřejmé z tabulky 6, kdy se v modelu II (nezávisle proměnné $x_1 - x_4$) změnil velikost pořadí vlivů jednotlivých faktorů (nejvyšší vliv 17,6% má velikost bydliště — B, zatímco u vzdělání — Z — je tento vliv 11,9%). Je proto třeba pro odstranění nedorozumění přesně určit, co máme na mysli pod pojmem „vliv faktoru“ nebo „vliv kombinace faktorů“. Interakce v podstatě cha-

rakterizují efekt třídění vyšších stupňů a můžeme je pokládat za kvantitativní vyjádření kontextové analýzy.

Z tabulky 6 nebo z regresních vztahů z ní vyplývajících vidíme, že nejvyšší interakce 1. řádu je pro PZ, což značí, že kombinace pohlaví a vzdělání je velmi důležitá a zvyšuje relativní četnost o 15,2%. Naopak interakce PB snižuje relativní četnost o 10,2%. Z interakcí 2. řádu (model III) je nejvyšší vliv interakce PVZ (13,4 %). Význam a výpočet interakce lze ukázat např. pro interakci: vzdělání—velikost bydliště (ZB), která je překvapivě nízká a dokonce záporná. Interakce obou faktorů nastane, bude-li na třetím a současně na čtvrtém místě v kombinaci PVZB hodnota jedna nebo hodnota nula. Z tabulky 5 vyplývá, že to jsou hodnoty Y_1, Y_4, Y_5, Y_8 atd. Proto vliv interakce ZB je

$$b_{34} = \frac{1}{4} [(Y_1 + Y_4) - (Y_2 + Y_3)] + \frac{1}{4} [(Y_5 + Y_8) - (Y_6 + Y_7)] + \dots = \frac{1}{4} [57,8 - 65,0] + \frac{1}{4} [51,7 - 47,5] + \dots = -5,1 \%$$

Záporná hodnota interakce ZB do jisté míry koriguje vysoké vlivy obou faktorů působících izolovaně. Takto lze dále kvantitativně hodnotit vlivy ostatních faktorů a jejich interakcí.

Tabulka 7

Sub-populace i	Závisle proměnná Y_1	Model I		Model II		Model III	
		$\hat{Y}_1$	e_1	$\hat{Y}_1$	e_1	$\hat{Y}_1$	e_1
	%	%	%	%	%	%	%
1.	14,9	15,0	- 0,1	17,2	-2,3	16,4	-1,5
2.	33,8	20,6	+13,2	34,8	-1,0	32,3	+1,5
3.	31,2	37,3	-6,1	29,1	+2,1	29,7	+1,5
4.	42,9	42,8	+ 0,1	41,6	+1,3	44,4	-1,5
5.	14,7	12,7	+ 2,0	10,5	+4,2	13,2	+1,5
6.	18,5	18,3	+ 0,2	19,4	-0,9	20,0	-1,5
7.	29,0	35,0	- 6,0	32,9	-3,9	30,5	-1,5
8.	37,3	40,5	- 3,2	36,7	+0,6	35,8	+1,5
9.	20,4	21,8	- 1,4	18,0	+2,4	18,9	+1,5
10.	26,2	27,4	- 1,2	25,3	+0,9	27,7	-1,5
11.	42,9	44,0	- 1,1	45,1	-2,2	44,4	-1,5
12.	46,2	49,6	- 3,4	47,4	-1,2	44,7	+1,5
13.	14,0	19,5	- 5,5	18,3	-4,3	15,5	-1,5
14.	17,9	25,1	- 7,2	16,9	+1,0	16,4	+1,5
15.	60,0	41,7	+18,3	56,0	+4,0	58,5	+1,5
16.	48,8	47,3	+ 1,5	49,5	-0,7	50,3	-1,5

Získané výsledky lze též použít pro predikci závisle proměnné pro subpopulace charakterizované kombinacemi faktorů P, V, Z, B. Odhady predikčních hodnot $\hat{Y}$ snadno vypočítáme, dosadíme-li do regresního vztahu za faktory P, V, Z, B hodnoty 0 nebo 1. Např. pro 6. subpopulaci charakterizovanou hodnotami P = 0, V = 1, Z = 0, B = 1 dostaneme pro model I

$$\hat{Y}_6 = 15,0 - 2,3 + 5,6 = 18,3 (\%)$$

a pro model II

$$\hat{Y}_6 = 17,2 - 6,7 + 17,6 - 8,7 = 19,4 (\%)$$

Pokud budeme vztahovat predikci na jednotlivého člověka, můžeme chápat tuto predikční hodnotu jako pravděpodobnost určitého názoru: Tak např. pravděpodobnost, že muž starší generace se základním vzděláním a bydlící v místě s počtem obyvatel více než 5000 (6. subpopulace) řekne „ano“ na položenou otázku, bude 18,3 % (model I) nebo 19,4 % (model II).

V tabulce 7 jsou vypočteny (z nezaokrouhlených hodnot regresních koeficientů) podle vztahu (5) predikční hodnoty $\hat{Y}_i$ ($i = 1, 2, \dots, 16$) pro jednotlivé subpopulace a modely I, II, III. Dále jsou v této tabulce uvedeny hodnoty reziduálních odchylek e_i , které jsou odhadem ε_i v modelu (3) a charakterizují vliv faktorů, které nebyly do modelu zahrnuty. Z teorie regrese vyplývá, že součet těchto odchylek pro všechny subpopulace musí být (až na chyby zaokrouhlení) nulový. Vidíme, že hodnoty e_i se vcelku zmenšují, přecházíme-li od modelu I ke II a III (stejný rozdíl s různými znaménky u modelu III vyplývají z matematických vlastností modelu III). Mohli bychom zkonstruovat též model IV zahrnující interakci PVZB. V tomto případě by však počet regresních parametrů byl roven počtu subpopulací, tj. $p = 16$ a odchylky e_i by byly nulové. Hodnotíme-li celkově rozdíly e_i , vidíme, že u modelu II jsou tyto rozdíly z praktického hlediska dosti malé. U modelu I pozorujeme ještě některé rozdíly dosti vysoké (u 2. a 15. subpopulace).

VII. Verifikace a analýza modelu

Dosud uvedené poznatky nám umožňují jednak kvantitativně stavovit vliv sledovaných faktorů a jejich interakcí na závisle proměnnou, jednak predikovat hodnoty závisle proměnné pro dané kombinace nezávisle pro-

měnných vytvářejících určité subpopulace. V další fázi nás budou především zajímat dvě otázky: který model lze pokládat za vyhovující a které faktory, resp. interakce mají z hlediska statistické významnosti prokazatelný vliv na závisle proměnnou. Pokud se týče volby modelu, je třeba říci, že tento problém se neobjevuje pouze v regresní analýze; jakmile přistupujeme k hodnocení empirických výsledků např. na základě kontingenčních tabulek, již sám návrh stupně třídění a sledovaných faktorů vyjadřuje jistou představu (model), jak jsou faktory na sebe vázány, jež ovšem není explicitně formulována.

Uvedli jsme již (odst. II), že regresní model konstruujeme z pragmatického hlediska, především s ohledem na možnosti jeho technické realizovatelnosti. Proto jde o výběr z určité třídy modelů, ve většině případů lineárních (vzhledem k regresním populačním parametrům), charakterizovaných vztahem (3). Přitom na výběr vhodného („správného“?) modelu klademe jednak požadavek jeho relativní jednoduchosti a na druhé straně požadavek pokud možno maximální přesnosti (ve smyslu přiblížení se modelu k objektivní skutečnosti). Zřejmě jsou tyto požadavky navzájem protichůdné a účelem je tedy vhodný kompromis mezi nimi. Výběr modelu je podstatně jednodušší, pokud bezpečně víme, že kromě sledovaných nezávisle proměnných nepůsobí na závisle proměnnou žádné další vlivy; některé návrhy modelů včetně jejich analýzy jsou pro tento případ uvažovány v práci J. Warda [14]. Pro sociologické výzkumy terénního charakteru však bohužel tento případ nenastává.

Verifikaci a výběr vhodného modelu lze založit na velikostech reziduálních odchylek e . Chceme-li tyto odchylky, a tudíž i vhodnost modelu posoudit celkově (tedy nikoli individuální odchylky e_i), lze k tomu jen těžko přistoupit bez dalšího vnějšího kritéria. Za toto kritérium budeme považovat rozptyl závisle proměnné σ^2 , tj. v našem případě variabilitu názorové struktury uvnitř jednotlivých subpopulací. Budeme-li uvažovat pouze výběrové chyby pravděpodobnostního výběru, lze určit teoretický rozptyl σ_i^2 uvnitř každé subpopulace [13]. Hodnota σ_i^2 závisí na N_i a $E[Y_i]$ a je proto pro každou subpopulaci různá. Pokud se týká uvedených předpokladů (působení pouze výběrové chyby a pravděpodobnostní výběr), byly v Ústavu pro výzkum veřejného mínění vypočteny pro

některé případy výběrové rozptyly pro kvótní výběr a bylo zjištěno, že tyto rozptyly (vyjadřující výběrové i nevýběrové chyby) vyhovují dosti přesně zákonitostem prostého náhodného výběru [15]. Pro další úvahy budeme zatím aproximativně předpokládat, že pro všechny subpopulace je rozptyl stejný, a označíme jej σ^2 . Lineární regresní model (3) je též na tomto předpokladu založen (klasická regresní analýza), i když jej dosud nebylo nutné formulovat.

Je velmi důležité, že pro model vyjádřený vztahem (3) lze vždy provést rozklad součtu čtverců empirických hodnot [9]

$$\mathbf{Y}'\mathbf{Y} = S(\mathbf{b}) + S_1 \quad (6)$$

kde

$$S(\mathbf{b}) = \hat{\mathbf{Y}}'\hat{\mathbf{Y}} = \mathbf{b}'\mathbf{X}'\mathbf{Y} \quad (6a)$$

charakterizuje vliv všech regresních koeficientů v modelu a

$$S_1 = (\mathbf{Y} - \hat{\mathbf{Y}})'(\mathbf{Y} - \hat{\mathbf{Y}}) \quad (6b)$$

charakterizuje celkově reziduální odchylky (ve formě součtu čtverců). Označíme též ($\bar{Y}$ je prostý aritmetický průměr hodnot Y_i)

$$S_0 = (\mathbf{Y} - \bar{\mathbf{Y}})'(\mathbf{Y} - \bar{\mathbf{Y}}) \quad (6c)$$

Sílu závislosti $\mathbf{Y}$ na všech nezávisle proměnných a interakcích lze vyjádřit hodnotou mnohonásobného korelačního koeficientu

$$R^2 = 1 - \frac{S_1}{S_0} \quad (7)$$

který charakterizuje podíl vlivu $\mathbf{x}$ na $\mathbf{Y}$ z celkového součtu čtverců vyjádřeného výrazem (6c).

Jestliže můžeme nyní předpokládat, že závisle proměnná má Gaussovo rozdělení, mají i složky (6a) a (6b) nezávislá rozdělení χ^2 se stupni volnosti p a $n - p$ a odhady regresních koeficientů (4) jsou maximálně věrohodné a mají též Gaussovo rozdělení [9]. Přitom využíváme vlastnosti, že Y_i z různých subpopulací jsou statisticky nezávislé, což vyplývá z podmínek sociologického výzkumu. Tyto závěry umožňují použít metod analýzy rozptylu [16] k verifikaci modelu a vlivu nezávisle proměnných do modelu zahrnutých. Jestliže předpoklad o normalitě závisle proměnné splněn není, je konstrukci modelu (3) a jeho řešení (4) možno provést, ovšem bez možnosti hlubší analýzy, pokud nepoužijeme dalších speciálních metod. Jestliže kromě toho lze provést reformulaci modelu, můžeme

dále rozložit složku $S(\mathbf{b})$ ve vztahu (6) na dílčí složky charakterizující detailněji vlivy faktorů.

V případě, že tyto faktory jsou dichotomické nebo dichotomizované a provedeme transformaci $z_j = x_j - 0,5$, je možný úplný rozklad $S(\mathbf{b})$ na jednotlivé faktory a interakce vedoucí k faktoriální analýze (nikoli faktorové) typu 2^k [16]. Tento postup umožňuje využití aparátu, v současné době značně rozpracovaného, pro hodnocení empirických výsledků metodami analýzy rozptylu.

Ukážeme nyní některé tyto možnosti při analýze regresních vztahů týkajících se otázky, zda se respondent v životě pokusil o nějaký literární výtvar (odst. VI). Vyjdeme přitom z výpočtů rozptylů σ_i^2 pro všech 16 subpopulací (při výpočtech jsou $E[Y_i]$ nahrazeny hodnotami Y_i) uvedených v tab. 8; v tabulce jsou též vypočteny hodnoty $1,96 \cdot \sigma_i$ charakterizující s 95% pravděpodobností meze kolísání empirických hodnot Y_{i0} .

Tabulka 8

i	σ_i^2	$1,96 \sigma_i$	i	σ_i^2	$1,96 \sigma_i$
1.	14,41	7,45	9.	14,37	7,43
2.	34,42	11,51	10.	24,17	9,64
3.	34,62	11,52	11.	34,99	11,60
4.	49,99	13,86	12.	38,24	12,11
5.	11,30	6,59	13.	7,92	5,51
6.	18,61	8,45	14.	21,61	9,11
7.	29,84	10,70	15.	96,00	19,21
8.	39,64	12,35	16.	60,94	15,31

Z tabulky 8 vidíme, že rozptyly σ_i^2 se pro jednotlivé subpopulace dosti liší. Budeme pokračovat proto tak, že vypočteme určitou hypotetickou hodnotu σ^2 jako vážený průměr rozptylů σ_i^2 (váhy jsou počty respondentů N_i z tab. 5); výpočtem dostaneme $\sigma^2 = 26,148$. Dále vypočteme $\mathbf{Y}'\mathbf{Y} = 18\,544,23$ a $S_0 = 3000,37$. V tabulce 9 uvádíme pro modely I, II, III výpočty charakterizující rozklad vlivů na složky (6a) a (6b) včetně hodnoty R^2 .

Tabulka 9

	Model		
	I	II	III
$S(\mathbf{b})$	17 849,70	18 448,76	18 507,52
S_1	694,53	95,47	36,71
R^2	0,769	0,968	0,988

Tabulka 10

		Model			Stupně volnosti		
		I	II	III	I	II	III
a)	S_1/σ^2	26,56	3,65	1,40	11	5	1
	χ^2 (5 %)	19,7	11,1	3,8			
b)	$[S_r(b) - S_{r-1}(b)]/\sigma^2$		22,91	2,25			
	χ^2 (5 %)		12,6	9,5		6	4
c)	$S_r(b)$	682,64	705,55	707,80	5	11	15
	χ^2 (5 %)	11,1	19,7	25,0			

K interpretaci značně vysokých hodnot mnohonásobného korelačního koeficientu R^2 je třeba poznamenat, že jsou způsobeny nízkými počty stupňů volnosti $n - p$ vzhledem k tomu, že modely tvoří uzavřený systém nezávisle proměnných x , jimiž chceme vysvětlit závisle proměnnou Y . To však neznamená, že mimo tento systém neexistují další nezávisle proměnné mající podstatný vliv na Y , jejichž zahrnutí do modelu by hodnoty R^2 mohlo podstatně snížit.

Na základě hodnot v tabulce 9 lze dále provést: a) verifikaci (test významnosti) platnosti modelu I—III; b) zjištění příspěvků jednotlivých modelů k vysvětlení variability Y ($S_r(b)$ značí složku pro model typu r); c) verifikaci současného působení vlivu všech nezávisle proměnných včetně interakcí na Y (tato verifikace zřejmě nepřinese podstatně nové poznatky, neboť z předcházejících výsledků je zřejmé, že tento vliv bezpečně existuje). V tabulce 10 jsou shrnuty výsledky výpočtů sloužících pro uvedené účely. Jejich bližší zdůvodnění najde čtenář v literatuře [9] a [10]. V tabulce jsou současně uvedeny pro případy a)–c) kritické hodnoty χ^2 pro hladinu významnosti 5 %.

Z výsledků tabulky 10 je zcela zřejmé (na hladině významnosti 5 %): test a) zamítl model I a potvrdil model II, resp. III. Jinými slovy při analýze závisle proměnné (názorové struktury) je třeba uvažovat přinejmenším interakce 1. řádu (kombinace dvou faktorů). Test b) ukázal, že příspěvek modelu II k I je statisticky významný, zatímco příspěvek modelu III k II není významný. Z toho vyplývá, že interakce 2. řádu nejsou v souhrnu významné (důležité pro kontextovou analýzu). Test c) samozřejmě potvrdil vysoce významnou závislost Y na x . Na základě těchto výsledků můžeme udělat celkový závěr, že pro rozbor empirických hodnot na základě regresní analýzy je vhodný model II. Z toho vyplývá, že pro interpretaci je třeba uvažovat interakce dvou faktorů (nezávisle

proměnných) a naopak interakce tří nebo více faktorů můžeme zanedbat jako nedůležité.

Použijeme-li nyní reformulovaného modelu s nezávisle proměnnými z_j , lze rozložit, jak jsme již uvedli, $S(b)$ do složek charakterizujících všechny hlavní vlivy a interakce. Jestliže bychom zkonstruovali model IV ($p = n$), bude $S_1 = 0$, takže podle (6) je $S_4(b) = Y'Y$. V tabulce 11 jsou uvedeny hodnoty úplného rozkladu $Y'Y$ na 16 složek, z nichž každá charakterizuje vliv nezávisle proměnných a interakcí v modelech I—IV, resp. v jednom reformulovaném modelu obsahujícím všechny vlivy uzavřeného systému nezávisle proměnných. Z uvedeného výkladu vyplývá, že každá složka má rozdělení χ^2 o 1 stupni volnosti (poslední sloupec tabulky 11).

Tabulka 11

Hlavní efekt – interakce	Složka regrese $S(b)$	$S(b)/\sigma^2$
Obecná konstanta	15 544,10	594,47
P	182,95	7,00
V	20,92	0,80
Z	1 977,94	75,64
B	123,79	4,73
PV	50,06	1,91
PZ	231,80	8,86
PB	104,55	4,00
VZ	110,78	4,24
VB	76,13	2,91
ZB	25,76	0,99
PVZ	44,56	1,70
PVB	0,28	0,01
PZB	13,88	0,53
VZB	0,05	0,00
PVZB	36,68	1,40
$Y'Y$	= 18 544,23	

Kritická hodnota rozdělení χ^2 pro hladinu významnosti 5 % a 1 stupeň volnosti je $\chi^2 = 3,84$. Z toho je zřejmé, že jsou významné

následující faktory a jejich interakce: P, Z, B, PZ, PB, VZ. Vidíme např. nevýznamnost věku — V (regresní rovnice vyjadřují, že lidé starší generace se pokusili napsat nějaký literární výtvar pouze o 2,3 % méně často než lidé mladší generace) a též např. nevýznamnost interakce: vzdělání — velikost bydliště (ZB) apod.

VIII. Závěrečné poznámky

Jestliže se nyní vrátíme k formulaci regresního modelu, jehož obecné vyjádření je dáno vztahem (3), vidíme, že v jeho formulaci nejsou zahrnuty počty respondentů v jednotlivých subvýběrech N_i (hodnoty v posledním sloupci tab. 5). Okolnost, že počty N_i jsou v subvýběrech různé, má však (kromě jiných příčin) za následek, že hodnoty Y_i , které z hlediska regresní analýzy představovaly jednotky měření, jsou v subvýběrech určeny s různými přesnostmi, vyjádřenými rozptyly σ_i^2 (tab. 8).

Vyvstává nyní otázka, do jaké míry má zanedbání skutečnosti nestejných hodnot N_i a σ_i^2 v subpopulacích vliv na výpočet regresních vztahů a její analýzu. Z teorie regrese [9] je známo, že bez ohledu na okolnost, zda jsou rozptyly stejné, je vždy střední hodnota regresních koeficientů b vypočtených podle (4) rovna regresním populačním parametrům β , tj. $E[b] = \beta$ (nestranný odhad). To je zřejmě velmi příznivé; na druhé straně dochází ovšem k určitému zvýšení rozptylů odhadů b , které však v případě větších rozsahů subvýběrů není podstatné. Z toho vyplývá, že konstrukce regresního modelu (3) a řešení (4) jsou oprávněné. Pokud se týká hodnoty σ^2 (určené jako vážený průměr resp. jiným způsobem), je třeba mít na mysli, že tato hodnota je do jisté míry hypotetická — umělá, neboť skutečné rozptyly v subpopulacích jsou různé.

Řešení tohoto problému je reálné, ale spadá již do neklasické regresní analýzy. Podstata tohoto řešení spočívá v tom, že obě strany ve vztahu (3) přednásobíme zleva takovou inverzní maticí P^{-1} , v níž $P^2 = V$ je kovarianční matice proměnných Y_i [9]. Tímto postupem se model určený vztahem (3) převede na jiný model, jehož závisle proměnné mají stejné rozptyly. Vzhledem k tomu, že proměnné Y_i jsou vzájemně nezávislé, není tato transformace na model se stejnými rozptyly příliš složitá. Znamená to, že v modelu (3) místo závisle proměnných Y_i uvažujeme

Y_i/σ_i , přičemž též všechny hodnoty v každém řádku matice X jsou děleny směrodatnými odchylkami σ_i . Po provedení této transformace, algebraicky nebo maticově řešíme regresní rovnice i následnou analýzu v podstatě stejným způsobem jako v předcházejících odstavcích. Teoretická analýza tohoto problému a použití ve společenských vědách je předmětem práce [17]. Pro uvedený příklad byly příslušné transformace a výpočty regresní analýzy maticově provedeny, avšak vynechávají se rozsahu tohoto článku.

Shrneme-li nakonec celkový postup při formulaci, konstrukci a analýze regresních modelů (po operacionalizaci základních pojmů, získání empirických výsledků a předběžných výpočtech spočívajících především ve třídění), můžeme tento postup rozdělit do následujících bodů:

- formulace problému: stanovení (vektoru) závisle proměnné Y (obvykle názorová struktura) a faktorů $A, B, C, \dots$ (obvykle identifikační faktory), o nichž předpokládáme, že mají podstatný vliv na Y ; počet nezávislých faktorů není teoreticky omezen; pokud jsou dichotomizovány, jejich počet může být i z praktického hlediska poměrně velký;
- transformace faktorů (bez ohledu na jejich povahu) na nezávisle proměnné $x_1, x_2, \dots, x_k$, resp. jejich další transformace na proměnné $z_1, z_2, \dots, z_k$ umožňující reformulaci modelu; je vhodné určení korelačních koeficientů mezi nezávisle proměnnými; vytvoření subpopulací charakterizovaných hodnotami nezávisle proměnných;
- stanovení vhodného regresního modelu (lineárního vzhledem k regresním populačním parametrům) a určení řádu interakce, jejichž vliv je třeba do modelu zahrnout; stanovení a rozbor podmínek, pro které můžeme konstruovat vhodný regresní model;
- výpočet odhadů regresních parametrů — regresních koeficientů (prakticky vždy na samočinném počítači) algebraicky nebo maticově; sestavení regresních rovnic a výpočet odhadů predikčních hodnot závisle proměnné pro různé subpopulace; výpočet reziduálních odchylek;
- při další analýze modelu rozklad celkového součtu čtverců hodnot závisle proměnné do složky charakterizující reziduální chybu a vliv regrese, resp. pro reformulovaný model rozklad do dílčích složek vyjadřu-

- jících vlivy jednotlivých faktorů a interakcí;
- f) verifikace modelu, resp. výběr nejvhodnějšího modelu, pokud jich bylo alternativně navrženo více; verifikace (test) regresních parametrů (faktorů a interakcí) a zjištění vlivu regrese;
- g) jestliže regresní analýza splnila svůj účel, interpretace výsledků a závěry z nich; jinak návrat k některému z předcházejících bodů (např. přibrání nebo vynechání některých nezávislých proměnných, volba modelu vyššího stupně aj.).

Závěrem bychom chtěli podotknout, že regresní analýza a její využití v sociologických výzkumech není — pokud je známo — standardním metodologickým nástrojem pro hodnocení empirických výsledků. Pro její úspěšné použití je však třeba předem ověřit předpoklady, za kterých může být konstrukce určitého typu regresního modelu provedena. Domníváme se, že některé jednodušší varianty regresní analýzy mohou být využity při hodnocení některých problémů, které se v sociologických výzkumech vyskytují. Při výzkumu zásadnějších problémů, řešících otázky celospolečenského významu, by formulace a analýza i složitějších regresních modelů mohly přinést nové poznatky a objasnit některé zákonitosti společenských jevů z aspektů, jež neumožňují jiné metodologické přístupy.

Literatura

- [1] Maxwell A.: *Analysing Qualitative Data*, London 1961.
- [2] Mirkin B.: *O jednom přístupu k analýze prvotní sociologické informace*. Sociologický časopis, 1970, č. 6, s. 571.
- [3] Linhart J. — Šafář Z.: *Programování a třídění statistických výpočtů pomocí samočinných počítačů*, Sociologický časopis, 1967, č. 4, s. 435.
- [4] Cooley W. — Lohnes P.: *Multivariate Procedures for Behavioral Sciences*, New York 1962.
- [5] Suits D.: *Use of Dummy Variables in Regression Equations*, Journal of the Amer. Statist. Association, 1957, s. 548.
- [6] Feldstein M.: *A binary Variable Multiple Regression Method of Analysing Factors*, The Journal of the Royal Statist. Society, Ser. A, 1966, vol. 129, s. 61.
- [7] Harder T.: *Quantification of Attributes as a Bridge between Data and Theory*, referát na konferenci, „Metodologické problémy v sociologii“, Hrubá Skála 1967.
- [8] Lazarsfeld P.: *Conceptual Introduction to Latent Structure Analysis*, Math. Thinking in Social Sciences, Glencoe, Ill, 1954

- [9] Johnston J.: *Econometric Methods*, New York 1963.
- [10] Goldberger A.: *Economic Theory*, New York 1964.
- [11] Koloman G.: *Zistovanie multikolinearity pri regresnej analýze*, Ekonomicko-matematický obzor, 1970, č. 4, s. 369.
- [12] Beneš M.: *Rozbor výsledků některých otázek metodami regresní analýzy*, studie ÚVVM, Praha 1969.
- [13] Siegel S.: *Statistical Methods for the Behavioral Sciences*, New York, 1956
- [14] Ward J.: *Multiple Linear Regression Models*, in: Computer Application in the Behavioral Sciences, California 1962, s. 205.
- [15] Beneš M.: *Přesnost kvótního výběru*, studie ÚVVM, Praha 1968.
- [16] Scheffé H.: *The Analysis of Variance*, New York 1959.
- [17] Zellner A.: *Estimation of Parameters in Simulation Models of Social Systems*, in: Computer Methods in the Analysis of Large Scale Social Systems, Massachusetts 1968, s. 137.

Резюме

Бенеш М.: Проблематика регрессивного анализа в социологических исследованиях

В работе был характеризирован метод регрессивного анализа с точки зрения использования в области социологических исследований. В введении кратко приводились преимущества и недостатки современных стандартных приемов при оценке эмпирических результатов социологических исследований и были указаны доводы для применения регрессивного анализа, состоящие прежде всего в возможностях количественного определения размеров отдельных факторов и их одновременного взаимодействия (интеракции).

Цель регрессивного анализа заключается прежде всего в становлении функции зависимости исследуемой переменной от определенного количества независимых переменных. Имея в виду то, что в социологических исследованиях имеются в большинстве случаев факторы номинального или ординального характера, приведены возможности квантификации этих факторов для целей регрессивного анализа. На простом примере показан принцип конструкции линейной регрессивной модели, причем как выгоднейший способ конструкции избран метод, в котором единцей измерения зависимой переменной считалась релятивная частота (обычно структура мнения), являющаяся функцией независимых переменных (обычно идентификационных факторов, характеризующих опрашиваемых), образующих определенные субпопуляции. В случае, если независимые переменные — факторы являются дихотомическими, возможно осуществить формулировку регрессивной модели, значительно упрощающей исчисление регрессивных отношений и имеющей важные преимущества для более глубокого анализа изучаемой зависимости. Приведенные понятия объяснены на примере определения регрессивных отношений из области культурной про-

блематики. Для этой цели сформулировано несколько регрессивных моделей и исследованы факторы, влияющие на зависимую переменную.

Верификация и выбор модели и определение знаменательных факторов, включая их интеракции проведены методом дисперсионного анализа.

Для реформулированной модели возможно было сделать полное разложение элемента регрессии в отдельные компоненты, выражающие влияние отдельных факторов и интеракций, включенных в модель.

В заключении работы указаны некоторые проблемы и затруднения, возникающие при применении регрессивного анализа в социологических исследованиях, и приведены возможности для их решения.

Summary

Beneš M.: Problems of Regression Analysis in Sociological Research

In the present paper, the method of regression analysis is characterized from the viewpoint of its application in sociological research. In the introductory part, both the advantages and disadvantages of contemporary standard procedures in valuating the empirical results of sociological research are briefly mentioned and the reasons for applying the regression analysis, resting primarily in the possibilities of quantitatively determining the magnitude of the separate factors and their simultaneous action (interaction), are indicated.

The aim and purpose of regression analysis lies predominantly in determining the dependence function of the examined variable upon a certain number of independent variables. Due to the fact that, as a rule, sociolo-

gical research involves factors of a nominal or ordinal nature, the possibilities of quantifying these factors for the purposes of the regression analysis are mentioned. The principle of construing a linear regression model is shown on a simple example. Here the method considering the relative frequency (usually the opinion structure) to be the unit of measuring the dependent variable has been chosen as the most advantageous method of construction. This relative frequency is the function of independent variables (usually identification factors characterizing the respondents) forming certain sub-populations. In case the independent variables — factors are dichotomic, it is possible to reformulate the regression model. This reformulation considerably simplifies the calculation of regression relations and offers important advantages for a deeper analysis of the dependence under study. The mentioned concepts are elucidated on the example of determining the regression relations involved in cultural problems. For this purpose, several regression models have been formulated and factors influencing the dependent variable studied.

The verification and selection of the model as well as the determination of significant factors, inclusive of their interactions, are effected by means of the method of the analysis of variance. For the purposes of the reformulated model, it has been possible completely to decompose the components of the regression into separate components expressing the influence of the single factors and interactions included in the model. At the conclusion of the article, some problems and difficulties that arose in applying the regression analysis in sociological research are indicated and possibilities of their solution are discussed.

O strukture marksistskoj sociologičeskoj teorii (matěriály diskussii),

red. P. A. Račkov, D. M. Ugrinovič, A. K. Uledov, Izdatělstvo Moskovskogo universitěta, Moskva 1970, 91 s.

Sborník navazuje na širokou diskusi k problematice marxistické sociologické teorie, která probíhá v SSSR i v jiných socialistických zemích již řadu let. Konstatuje existenci názorové nejednotnosti v přístupu k tomuto tématu a pokouší se vyjasnit zásadní teoretické, metodologické a metodické otázky. Závěry předních sovětských sociologů, vyznačující se některými novými rysy, jsou neobyčejně aktuální. V našich podmínkách mohou být návodem k překonání tendenci k nesprávnému chápání základních principů vědy, typických pro nedávnou minulost, které v mnoha směrech přežívají dodnes.

Publikace shrnuje výsledky diskuse probíhající v roce 1968 na Moskevské státní universitě za aktivní účasti pracovníků MGU a zástupců mnoha jiných pedagogických a vědeckých pracovišť.

Podkladem diskuse jsou teze referátu D. M. Ugrinoviče, profesora této university, který rozčlenil obsah svého příspěvku *O strukture marxistické sociologické teorie* na tři vzájemně související okruhy.

V první kapitole autor charakterizuje současnou situaci v sovětské sociologii, která vychází z potřeb soudobé etapy vývoje socialistické společnosti. Klade důraz na dialektickou jednotu teorie a empirie, teorie a společenské praxe.

D. M. Ugrinovič dále poukazuje na některé problémy plynoucí z matematizace a kybernetizace sociologie, která představuje nesporný pokrok vědy. Nelze však souhlasit s pokusy absolutizovat strukturně funkcionální analýzu a vydávat ji za obecnou metodologii sociologického výzkumu. Polemizuje s nekritickým přijímáním této módní metody v sovětské literatuře, neboť tím je často zcela opomíjeno vývojové hledisko. Píše: „Zákony fungování sociálního systému jsou tímto způsobem stavěny do protikladu k zákonům jeho vývoje.“ (S. 7 — přel. J. P.) Charakteristickým rysem marxistické metodologie je jednota, vzájemná závislost strukturně funkcionálních a genetických, historických aspektů.

Ve vztahu k tomuto problému autor soudí, že zvláštností současně situace v sovětské sociologii je také nová etapa v rozvoji kritické analýzy buržoazní sociologie. Existuje prokazatelná tendence ke zvyšování úrovně této kritiky. I naše sociologie se musí důsledně vyrovnávat s východisky nemarxistické socio-

logie a všestranně odhalovat jejich pravou podstatu. V hodnocení vědeckého přínosu některých sociologických publikací z posledních několika let je třeba zaujmout nekompromisní stanovisko. Jednostranná orientace zejména na teoretické výboje představitelů amerického strukturního funkcionalismu vyústila většinou v apologetiku a nekritickou kompilaci těchto názorů a v odklon od principů marxismu-leninismu.

Ve druhé kapitole svého příspěvku se autor zamýšlí nad vztahem filosofie a sociologie. Charakterizuje dvě základní hlediska, která se v sovětské sociologii vykrystalizovala, a dospívá k názoru, že „historický materialismus je svým předmětem i obsahem jednotou obou aspektů analýzy lidské společnosti (filosofického i sociologického)“ (S. 9 — přel. J. P.) Historický materialismus je vědou filosofickou, neboť aplikuje základní filosofickou otázku na společnost. Současně je vědou sociologickou, neboť zkoumá společnost jako celostní systém a odhaluje obecné zákony jeho fungování a vývoje.

V poslední kapitole D. M. Ugrinovič přechází k problematice struktury marxistické sociologické teorie. Tato otázka je v současnosti častým námětem diskusí, ve kterých se dosud vyhranila přibližně tři stanoviska, autorem stručně charakterizovaná takto: 1. Marxistická sociologie se v podstatě kryje s historickým materialismem, který vystupuje jako bezprostřední metodologie sociologických výzkumů. 2. Marxistická sociologie je empirická věda zásadně odlišná od historického materialismu, který vystupuje jen jako její filosofická metodologie; názory na specifčnost předmětu jsou nejednotné, většinou se absolutizují jednotlivé momenty, a to buď aspekty strukturně funkcionální, nebo genetické. 3. Historický materialismus je obecnou sociologickou teorií plnící funkci obecné metodologie veškerého poznání společenských procesů a jevů. Součástí marxistické sociologie jsou speciální, dílčí sociologické teorie, které poskytují speciální metodologii poznání jednotlivých společenských jevů a procesů a jsou bezprostředním metodologickým základem konkrétních sociologických výzkumů. Tuto variantu rozvádí autor v dalším výkladu, který se soustřeďuje na problém vztahu mezi historickým materialismem a speciálními sociologickými teoriemi, a vymezuje jejich místo a roli v systému marxistické sociologie.

Rozdíl mezi obecnou sociologickou teorií a speciálními sociologickými teoriemi vidí autor především v různých úrovních generalizace. Historický materialismus umožňuje systémovou charakteristiku společností. Zabývá se

nejobecnější problematikou struktury, fungování a zákonitosti vývoje všech společensko-ekonomických formací. Formuluje základní metodologické poučky k interpretaci všech sociálních jevů jako prvků sociálního celku, sociálního systému, které se konkretizují ve výzkumu. Speciální sociologické teorie zkoumají každý sociální jev jako prvek zcela určitého sociálního systému, analyzují každý jev podrobněji a vyjasňují tak specifickou určitou etapu společenského života jako zvláštního typu sociální závislosti a vztahů určených vnitřními zákonitostmi daného sociálního jevu. „Každá speciální sociologická teorie studující jednotlivý sociální jev (nebo podsystém) jej zkoumá vždy v obecném sociálním kontextu, tj. sleduje, jak se v tomto podsystému realizují obecná strukturální spojení a závislosti sociálního celku.“ (S. 16 — přel. J. P.) Tyto teorie jsou přímo spjaty s konkrétním výzkumem. V tomto smyslu jsou zprostředkujícími články mezi historickým materialismem a empirickými sociologickými výzkumy. Speciální sociologické teorie vycházejí z potřeb rozvoje socialistické praxe a jsou podřízeny hlavním úkolům marxistické sociologie, vědeckému řízení socialistické společnosti jako celku, jako systému. Toto řízení vyžaduje nejen poznání nejobecnějších zákonitostí, ale i znalost specifických zákonů fungování jednotlivých sfér společenského života v rámci daného společenského systému. Sociologie vždy všestranně objasňuje genezi, místo a sociální funkce všech společenských jevů.

Proces diferenciací vědeckého poznání, vydělování řady speciálních sociologických disciplín z obecné sociologické teorie, historického materialismu, je podle autora procesem zákonitým, nevyhnutelným, progresivním, přičemž současně v rámci historického materialismu dochází k integraci sociologického poznání. Historický materialismus a speciální sociologické teorie se tak vzájemně pronikají a obohacují.

Teoretická koncepce D. M. Ugrinoviče je velmi podnětná, neboť ukazuje reálnou cestu k řešení závažné problematiky struktury marxistické sociologické teorie.

K materiálu D. M. Ugrinoviče se rozvinula široká diskuse. Její účastníci vyslovili zásadní souhlas se základními tezemi autora a pokusili se je v některých bodech doplnit nebo zpřesnit.

V. J. Elmejev se ve stati *Princip historismu v sociologii* podrobněji zabývá problémem vztahu strukturálně funkcionální analýzy a historického, vývojového přístupu ke zkoumání sociálních jevů v marxistické i v nemarxistické sociologii.

G. M. Andrejevová ve svém příspěvku *Marxistická sociologie a její úkoly* v podstatě souhlasí se základním schématem struktury marxistické sociologické teorie vypracovaným D. M. Ugrinovičem, některé dílčí problémy však pojímá odchylně. Soudí, že problematika koexistence filosoficko-historické a sociologické funkce historického materialismu je složitá, a klade otázku, zda je tato symbióza v tomto rámci možná. V této souvislosti autorka uva-

žuje o kritériu diferenciací mezi filosofickým a sociologickým pohledem na společenskou realitu. Dochází k závěru, že specifickou obou přístupů vyplývá z odlišné úrovně abstrakce, interpretace empirických faktů a z kvalitativně jiné povahy kategoriálního systému.

G. M. Andrejevová se domnívá, že není dostatečně vyjasněno kritérium sociologické analýzy společnosti jako specifického sociálního systému. Polemizuje se závěrem, že historický materialismus analyzuje jen nejobecnější elementy různých sociálních systémů. Podle autorky spočívá funkce obecné sociologické teorie ve všestranné charakteristice společenského systému, která zahrnuje jak chápání tohoto systému jako určitého celku, tak popis jeho strukturálních složek a objasnění vztahů nejen mezi každým elementem a systémem, ale současně také mezi elementy jako samostatnými podsystémy.

Autorka dále zastává názor, že speciální sociologické teorie jsou založeny na zobecnění empirických dat a v tomto smyslu jsou teoriemi střední úrovně neboli středního dosahu (Merton), které nacházejí své uplatnění i v marxistické sociologii (při existenci odlišného metodologického východiska).

P. A. Račkov v příspěvku *Místo speciálních sociologických teorií v poznání společnosti* soudí, že je třeba více objasnit otázku propojení speciálních sociologických teorií s příslušnými společenskými vědami. Problém speciálních sociologických teorií v rámci marxistické sociologie je především otázkou rozpracovávání metodologie jednotlivých společenských věd, neboť každá z nich v sobě zahrnuje jak sociologickou stránku, tak vnitřně specifickou stránku. Nejde proto o objevování nových vědních oborů, nýbrž o akcent na sociologické stránky každé marxistické vědy, které pak vystupují jako konkretizace historického materialismu aplikovaného na danou oblast společenského poznání, jako konkretizace vycházející z empirických sociologických výzkumů a směřující k obohacení konkrétních věd.

A. K. Uledov ve stati *O vzájemné spojitosti historického materialismu a konkrétních sociologických výzkumů* naznačuje problematiku vzájemného vztahu mezi jednotlivými komponentami struktury sociologické teorie. Rozlišuje dva typy spojitosti: a) mezi obecnou sociologickou teorií a sociologickými výzkumy, b) mezi speciálními sociologickými teoriemi a obecnou sociologickou teorií. Chybí zde konstatování neméně důležitého vztahu mezi speciálními sociologickými teoriemi a konkrétními sociologickými výzkumy.

V. Ž. Kelle ve svém příspěvku *O úrovních sociologické teorie* uvádí, že dílčí sociologické teorie se v protikladu k historickému materialismu jako filosoficko-sociologické teorii vymykají rámci filosofie, neboť jsou konkrétně vědecké, vysvětlující a nemají metodologický charakter. S touto tezí je těžké souhlasit, neboť speciální sociologické teorie mají svůj filosofický, teoretický i metodologický podtext, vyplývající z aplikace závěrů dialektického a historického materialismu na speci-

fické sféry společenské skutečnosti a z rozpracovávání všech aspektů tohoto nejobecnějšího teoretického východiska. Teoretickým a metodologickým podchycením problematiky jednotlivých oblastí společenského života se vytvářejí předpoklady pro konkrétní sociologické výzkumy.

Podle A. D. Šeršunova (*Historický materialismus jako obecná sociologická teorie*) je možné považovat vědecký komunismus za speciální sociologickou vědu, která zkoumá zákony fungování a vývoje komunistické formace jako celostního systému, tj. dílčí sociologické zákony. Tato formulace zřejmě nevycází z obsahu obecné a speciální sociologické teorie, ale opírá se o vývojové hledisko.

E. Ch. Stépanjan v příspěvku *Metodologický význam historického materialismu* vychází při zkoumání otázek vztahu mezi speciálními sociologickými teoriemi a ostatními společenskými vědami z obdobného stanoviska jako P. A. Račkov. Předkládá jinou variantu schématu struktury sociologie, která zahrnuje rozpracovávání speciálních sociologických teorií v rámci historického materialismu; rozšíření okruhu jevů a problémů zkoumaných tradičními vědami; ustavení nových odvětví společenských věd; komplexní sociální výzkum konkrétních jevů a problémů. Toto složitě schéma by zřejmě problematiku jednotlivých speciálních sociologických teorií nesjednotilo, ale spíše by ji roztříštilo.

L. I. Goldin ve stati *Sociologie a praxe* ukazuje na to, že široce realizované empirické výzkumy dosud plně neuspokojují potřeby praxe a bude třeba je všestranně dále podněcovat a zvědčovat. *Potřeby řízení společenských procesů* a úlohu sociologie analyzuje ve svém příspěvku M. J. Kovalzon. Aplikaci některých obecnějších teoretických premis se zabývají dva příspěvky z oblasti speciálních sociologických disciplín (N. V. Kudrjavcev, *Sociologická analýza právních jevů*; I. N. Jablov, *Sociologické zkoumání náboženství a religiozity*).

V závěru knihy D. M. Ugrinovič stručně shrnuje výsledky diskuse. Konstatuje principiální shodu v základních otázkách, avšak lituje, že diskuse byla ochuzena o vystoupení, ve kterých by se více uplatnily podstatné odchylné názory. Dále se vyjadřuje k některým námětům, které vyplynuly z diskuse, a znovu osvětluje stěžejní momenty svého přístupu k problematice.

*

Tuto rozsahem nevelkou, ale významnou marxistickou sociologickou publikaci, jejíž hlavní myšlenky byly v recenzi jen stručně naznačeny, je třeba přivítat. Autoři se důsledně opírají o závěry klasiků marxismu-leninismu. Celková koncepce sborníku vystihuje teoretickou i praktickou funkci sociologie. Zdá se, že tato charakteristika struktur marxistické sociologické teorie se značně přiblížila k vyjádření dialektiky vztahů mezi jejími jednotlivými komponentami, tj. mezi historickým materialismem jako obecnou sociologickou teorií, speciálními sociologickými teoriemi a také konkrétními sociologickými výzkumy, a že bude zřejmě nosnou variantou a pod-

kladem dalšího teoretického úsilí. Problémy, které zde byly prozatím pouze nastíněny, budou v sovětské sociologii, která se všestranně rozvíjí, patrně podrobněji rozváděny, jednotlivé pojmy zpřesňovány a některé terminologické nedůslednosti postupně odstraňovány.

Je třeba klást důraz na vědecké řešení řady teoretických otázek souvisejících s metodologií a metodikou, jimiž musí být podloženy empirické výzkumy. Úloha dialektického a historického materialismu v budování marxistické sociologické teorie je evidentní a nepopiratelná. Diskuse k problematice její struktury nekončí. V sovětské, polské i v naší odborné literatuře lze prokázat existenci řady koncepcí odlišných od závěrů recenzovaného sborníku. Názorová krystalizace pravděpodobně bude ještě pokračovat a vyústí zřejmě ve sjednocení teoretických východisek. Nad podněty plynoucími ze sovětské diskuse o sociologii se jistě zamyslí všichni pracovníci i studenti tohoto oboru i ostatních společenských věd. Problematika přesahuje rámec sociologie, a proto by měl být obsah recenzované práce zpřístupněn nejširší veřejnosti.

Jana Puršová

V. G. Něstěrov, *Trud i moral v sovětskom obščestve*

Mysl, Moskva 1969, 187 s.

Téma práce, pracovní morálky a jejich specifika v socialistické společnosti je v sovětské odborné literatuře jedno z nejčastějších a jeho zpracování má různou podobu — od přehledu získaných empirických dat až po filosoficky zaměřená díla. Někde uprostřed mezi těmito póly je recenzovaná práce, jejíž autor si vytkl za cíl především postihnout zvláštnosti obecných morálních zásad vztahujících se k práci, a to v konkrétní historické skutečnosti Sovětského svazu.

Problém vzájemného vztahu práce a morálky je v centru pozornosti širokého okruhu vědců různých oborů, spojených ovšem společným východiskem: pracovní činnost má rozhodující úlohu, nejen pokud jde o změnu přírody, ale také pokud jde o změnu člověka a forem jeho společenských vztahů. Autor klade důraz na zkoumání mechanismu objektivního vlivu socialistické práce, kterou chápe jako svébytnou školu života, formující morálku lidí.

První kapitola vymezuje práci v socialistické společnosti především jako protikladnou vůči práci v kapitalistickém zřízení, tedy jako činnost osvobozenou od jakéhokoli vykořisťování a diskriminace, s kvalitativně odlišnou organizací, plánovým plánováním, tvůrčí součinností a uvědomělou disciplínou. Při vysvětlení samotného pojmu práce vychází autor z Marxova pojetí. Charakter práce je dán jednak obsahem (co člověk dělá) a způsobem (jak to dělá, jakými nástroji), jednak společenskou formou vztahující se k určité konkrétní historické a sociální situaci. Socialistický charakter práce se svými typickými rysy svobody, harmonického prolnutí individuálních a společenských zájmů, které jsou zajištěny společenským vlastnictvím výro-

ních prostředků, má nové morální ocenění. Pracovní vztahy jsou vztahy soudružství a vzájemné pomoci, hluboký zájem je spojen nejen s vlastní prací, ale i s růstem produktivity práce celé společnosti. Své závěry dokazuje V. G. Něstěrov výsledky ankety, která zahrnuje 2665 pracujících do 30 let. Většina respondentů kladla na první místo společenský význam práce, který teprve spojovala s výdělkem. Samotný výdělek bez společenského užitku nebyl uváděn jako rozhodující. Přesto nelze považovat formování nové pracovní morálky za samočinný, hladký proces. Naopak, konečného cíle se dosahuje překonáváním rozporů. Výše charakterizované morální hodnocení práce je hodnocením oficiálním, ale nemusí ve stejné míře odrážet pocity jednotlivců, u kterých je výchova k novému vztahu k práci narušována nedostatky v řízení a špatnou organizací práce.

Socialistický vztah k práci není formován pouze širšími společenskými podmínkami, ale konkrétními rysy určitého závodu, povolání, úkolu. 600 respondentů z průmyslových závodů v Gorkém odpovídalo na otázku, zda je zajímavá práce, kterou vykonávají. Kladnou odpověď dalo 98 % pracovníků na automatické lince, u mechanizované práce to bylo 69 %, u ručního obrábění 44 %. Správné chápání společenského významu vykonávané práce vzrostlo tím, že volba povolání se stala volnější, nezávisí na finančních prostředcích, ale je volbou míry společenského závazku, ve kterém by se maximálně uplatnily schopnosti. Podle průzkumu dávají dotazovaní přednost tvůrčímu charakteru práce (45 %) a jejímu významu pro národní hospodářství (25 %); vysoký výdělek je zastoupen jen minimálně (2 %). Vyšší prestiž mají povolání předpokládající vyšší vzdělání. Mezi skupinami profesí vyžadujících vyšší kvalifikaci byli nejvýše oceněni pracovníci v dopravě a spojích, zejména v oblasti služeb. Z dělnických oborů dosahuje nejvyšší prestiže práce v chemickém průmyslu, nejnižší v lesním hospodářství. V podstatě to jsou výsledky obdobné těm, které byly zjištěny při výzkumech u nás, v Polsku i v západních zemích. V současné

fázi technického rozvoje však existují také práce nazvané autorem „těžké, nezajímavé, ale nutné“. Jsou nejméně oblíbeny a nábor pracovních sil je zde nutno podporovat záměrnou propagací jejich významu, apelem na novou morálku i hmotnou zainteresovaností. Velký zájem o inženýrsko-technické obory je podle některých sovětských autorů projevem odideologizování, politické indiferentnosti části mládeže. Něstěrov tyto názory odmítá a skutečný důvod zájmu spatřuje v přitažlivosti tvořivé práce a ve vysokém společenském užitku těchto povolání. Profesionální diferenciace nepovažuje za sociální diferenciaci ve vlastním slova smyslu, protože není podložena rozností vlastnického vztahu k výrobním prostředkům.

Druhá kapitola řeší problematiku vztahu morálky a socialistické organizace práce. Významné místo tu má kolektivismus, odvozený ze socialistických výrobních vztahů. Léta práce v kolektivu jsou léty výchovy k solidaritě, uvědomělosti, pocitu zodpovědnosti za společné dílo. Disciplína v plnění pracovních úkolů se však nevytváří automaticky. Proto se v Sovětském svazu věnuje značná pozornost výzkumům abscence a fluktuace, které disciplínu narušují. Zajímavé zjištění v tomto směru přineslo šetření 957 pracovníků ze závodů v Gorkém, kteří se v roce 1966 provinili proti pracovní kázní. Nejčastěji šlo o svévolnou absenci (73,9 %), dále podnapilost (34,6 %), prostoje z viny pracovníka (16 %), opuštění pracovní směny (7,7 %). Podstatnou část sledovaných osob tvořili zkušení pracovníci, zaměstní déle než 10 let a s vysokým stupněm kvalifikačního zařazení (37 % III. a 42 % IV. nebo vyšší kvalifikační třídy). Věkové kategorie byly následující: do 25 let: 8,1 %; 26–30 let: 22,3 %; 31–40 let: 43,2 %; starší: 26,4 %. Další výzkumy potvrdily hlavní zjištěné skutečnosti a specifikovaly poměrně nízkou úroveň obecného vzdělání a kulturních nároků provinilců, jak ukazuje tabulka 1.

Zkoumán byl také subjektivní názor pracovníků — disciplinovaných i těch, kteří pracovní kázeň narušují — na opatření posilující disciplínu (co považují za nejúčinnější).

Tabulka 1

	Závod A	Závod B	Celkem
<i>Vzdělání</i>			
— do 7. třídy	72,8	64,0	65,0
— 8 tříd a více	27,8	36,0	35,0
<i>Účast na veřejné práci</i>			
— trvalá funkce	—	—	—
— občasné úkoly	4,5	0,4	1,0
— neúčastní se	95,5	99,6	99,0
<i>Účast na amatérské umělecké činnosti</i>	—	2,7	2,4
<i>Pravidelně čtou noviny a časopisy</i>	40,0	21,0	24,0
<i>Sportují</i>	2,3	1,5	1,7

Tabulka 2

Formy	Závod A		Závod B	
	ukáznění	neukáznění	ukáznění	neukáznění
Odsouzení na schůzi pracujících	11,2	18,3	15,0	12,5
Předání soudružskému soudu	14,6	11,1	10,5	10,7
Kritika na nástěnce, v závodním rozhlasu	7,3	7,0	7,5	14,0
Rozhovor s vedoucím	11,2	21,5	11,0	20,8
Administrativní postih	4,6	5,6	4,0	9,0
Odnětí prémie	14,6	15,5	13,2	6,1
Snížení dovolené	7,0	2,8	7,2	8,0
Odnětí rekreačního poukazu	6,0	8,4	5,0	7,2
Převedení na méně placenou práci	14,6	5,6	19,0	8,1

Maximální efektivnost rozhovoru s vedoucím, jak ji tabulka 2 ukazuje, je podle V. G. Něstěrova důkazem rostoucího vlivu stimulů morálních proti materiálním, což je pro socialistickou organizaci práce charakteristické.

Třetí kapitola knihy je věnována jevu, kterému se v SSSR přikládá velký význam — pracovnímu soutěžení a jeho morálně výchovné funkci. Současná etapa má podobu soutěže za komunistický vztah k práci. Při ní se mají rozvíjet a upevňovat morální rysy, které se už zformovaly na základě osvobození práce. Představu o obsahu hesla *Komunistický život* zkoumali v Institutu veřejného mínění *Komsomolské Pravdy* B. A. Grušin a V. V. Citin. Respondenti byli ze tří skupin: I. jednotlivci, kteří se nezúčastní soutěže (834); II. kolektivy soutěžící o titul brigáda komunistické práce (461); III. kolektivy komunistické práce, které získaly titul (367) a) v letech 1958—1959, b) v letech 1960—1961.

Na otázku: „Co pro vás znamená komunistický život?“ odpověděli v % uvedených v tab. 3.

Podle autorů odrážejí výsledky typické obecné představy, vytvořené především na základě zkušeností z pracovního procesu. Obsah pojmu komunistická práce byl určován nepřesněji — jako vysoká technická úroveň, činnost vyžadující vyšší vzdělání, tvůrčí spojení s vědou atd. Naproti tomu při konkretizaci zásad vyšší morálky se respondenti uchýlili často buď ke zcela elementárním etickým normám (neopíjet se apod.), nebo k všeobecným prohlášením (upevnit družbu, žít podle zásady jeden za všechny, všichni za jednoho a jiné). Ukázalo se, že v praxi zbyla z hesla „Nové, vyšší formy práce + vyšší morálka +

+ nové, vyšší formy života“, které stálo v záhlaví hnutí brigád komunistické práce, jenom jeho první část. Podobnou zkušenost získali výzkumníci i v našich podmínkách, při výzkumech brigád socialistické práce. Tím je ochuzena morální funkce pracovní soutěže, protože teprve komplex všech stránek působí optimálně ve výchově ke komunistickému vztahu k práci.

Etickou stránku má také stírání existujících rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, jak dovozuje Něstěrov v další kapitole. Samozřejmě, že existují ještě práce nudné, únavné, fyzicky namáhavé. Jejich negativní rysy jsou však alespoň částečně paralyzovány vědomím nutnosti, potřebnosti vykonání, vědomím soudržnosti s celkovou společenskou výrobou. U mladých lidí se však účta a vážnost k fyzické práci musí systematicky pěstovat v rodině, škole, literatuře i filmu. Neznalost konkurence a fakt, že neexistují obavy z nezaměstnanosti, vede část mládeže k tomu, že prosazuje svá práva dříve, než projeví ochotu přijmout povinnosti odpovídající jejímu postavení. Odstraňování namáhavosti práce, intelektualizace fyzických zaměstnání probíhá pod vlivem vědeckotechnické revoluce zcela zřetelně. Hlavními momenty tohoto procesu jsou:

- rušení některých povolání spojených s těžkou fyzickou prací,
- omezování povolání s nízkou produktivitou práce,
- kvalitativní změna obsahu některých dalších povolání,
- vznik nových povolání, zejména ve spojitosti s kybernetikou.

Tabulka 3

	Změna vztahů mezi lidmi	Růst kultury	Zdokonalení způsobu života	Posílení společenské činnosti
I.	51,4	24,3	14,2	0,8
II.	56,4	18,4	17,7	1,08
III. (celkem)	73,2	66,2	24,0	28,3
Průmysl	72,8	66,0	25,1	26,6
Kolchozní sektor	80,0	60,0	8,0	52,0
Kolektivy a)	79,6	65,4	19,8	31,4
Kolektivy b)	66,4	67,0	28,4	25,0

Technický pokrok nemusí být přitom spojován s krizí morálních hodnot, tedy s nebezpečím, na které často upozorňují západní sociologové. Pracovní proces probíhá v širších společenských souvislostech a na jejich charakteru záleží, jakým směrem se morální normy budou rozvíjet. Při výstavbě komunistické společnosti nehrozí nekvalifikovaným pracovníkům nezaměstnanost, ale mají podmínky ke zvýšení kvalifikace v zájmu společnosti i svém vlastním. Intelektualizace fyzické práce se stává morální potřebou.

Poslední kapitola má název *Práce a štěstí* a autor se v ní zamýšlí nad úlohou práce v tomto specificky lidském pocitu. Štěstí má pro něho své konkrétní historické a sociální rysy. Má-li práce přinášet pocity naplnění, spokojenosti, má-li být skutečnou „hrou fyzických a intelektuálních sil člověka“, jak o tom hovoří Marx, pak nesmí být spojena s vykořisťováním. Štěstí sovětského člověka je žít a pracovat pro blaho společnosti. Společnost má ovšem povinnost zvyšovat přitažlivost práce,

zbavovat ji namáhavosti a únavnosti. Svobodná práce, realizovaná ve společnosti budující komunismus, neodstraňuje najednou a automaticky přežitky minulosti, ale má předpoklady k jejich překonání a k rozvinutí pracovní morálky na kvalitativně novém stupni.

Kniha V. G. Něstěrova představuje typický směr v sovětské sociologii, zabývající se otázkami práce a pracovní morálky. Na rozdíl od prací jiných autorů, například u nás známých A. G. Zdravomyslova a V. A. Jadova¹, kteří více pracují s konkrétními fakty, je recenzované dílo orientováno spíše na obecnou problematiku vztahu práce a morálky. Pro československou situaci je řada zachycených rysů pracovní kázně a vztahu k práci spíše perspektivou než současnou realitou. Přesto je srovnání výsledků podobných výzkumů v ČSSR a z nich vyplývajících závěrů s fakty obsaženými v díle *Práce a morálka* nejen zajímavé, ale i poučné.

Jitka Havlová

¹ A. G. Zdravomyslov, V. A. Jadov, V. P. Rožin, *Человек и его работа*, Москва 1967.

Varna a sociologie vojenství

VII. světový sociologický kongres ve Varně byl po Evianu (1966) a Londýně (1967) třetí příležitostí k mezinárodnímu setkání sociologů zabývajících se problematikou vojenských institucí a ozbrojeného násilí. Není nejlepším vysvědčením pro sociologii vojenství, jestliže se ústřední téma kongresu *Současné a budoucí společnosti; společenské plánování a předvídání* promítlo do jednání výzkumného výboru *Ozbrojené síly a společnost* jen okrajově. Sociologie vojenství je zatím příliš zaneprázdněna problémy současnosti. Odvážnějším výhledem do budoucna brání ne zcela vyhraněný předmět této sociologické disciplíny i nedostatek nosné teoretické koncepce, což se zvláště projevuje u některých autorů z kapitalistických států. I v jednání výzkumného výboru, vedeného od r. 1966 prof. M. Janowitzem (USA), bylo možno sledovat nekoncepčnost (do oblasti sociologie vojenství patří „všechno“, od výzkumu postojů obyvatelstva k vojenské službě přes politologicko-historické studie o průběhu vojenských intervencí až po vojenské aspekty mezinárodních vztahů).

Vojenství jako politikum; společenská prestiž a socializace vojáka

Patří k pozitivním stránkám účasti marxistických sociologů, že ve vědecké polemice zaujali principiální třídní, angažované stanovisko a že proti nesourodé směsici různých teoretických východisek byli s to postavit integrující hledisko dialektikomaterialistického pojetí role ozbrojeného násilí v dějinách.

Jedním z příspěvků tohoto typu je studie J. T. Geseka (PLR) *Sociologické aspekty války a politiky*. Autor se odvolává na známou Clausewitzovu tezi o souvislosti války a politiky a podrobuje kritice historicky překonané i soudobé sociologické koncepce, které se snaží dokázat, že za podmínek zbrani hromadného ničení je politika podřízena válce. Uznání priority politiky ve vztahu k válce však nevylučuje různé projevy relativní autonomie ozbrojeného násilí. Naopak, myšlenka o závislosti války a politiky by podle J. T. Geseka měla vést k systematickému výzkumu celé řady oblastí, neboť není možno zanedbávat: a) růst vlivu soudobé vojenské techniky na utváření politiky, b) vliv účasti představitelů ozbrojených sil při přijímání důležitých rozhodnutí, c) roli stále více převládajících vojenských skupin v sociální struktuře USA.

Politické aspekty soudobého vojenství zdůrazňují i P. A. Žilin a S. S. Tuškevič (SSSR) v práci *Politické cíle války a jejich vliv na*

sociální chování vojáků. Autoři nepopírají významnou roli psychologických, národních a jiných faktorů při utváření norem ovládajících život vojáka, avšak na základě empirických poznatků z II. světové války dospívají k závěru:

„Politické cíle války mají rozhodující vliv na sociální chování vojáků. Tvoří nejstabilnější element v systému sociální regulace jejich činnosti na bojišti, projevují se jak v ideologii, tak i v psychologii důstojníků a mužstva a prolínají do souhrnné totality motivů, které podmiňují jejich chování v různých specifických procesech vojenské činnosti.“

P. A. Žilin a S. S. Tuškevič dokazují na příkladech hitlerovského Německa i americké armády, že jakékoli ozbrojené síly sledující protisociální cíle jsou dříve či později odsouzeny k zániku. Změní-li se sociálně politické podmínky, změní se i chování důstojníků a mužstva (viz pokrokové a humanitní chování americké armády za II. světové války v konfrontaci se surovým a barbarickým chováním téže armády ve Vietnamu a Kambodži). Sověští autoři vyzdvihují významnou myšlenku, že máme-li předvídat charakter a zaměření chování důstojníků a vojáků, je třeba zkoumat třídní obsah politiky a cíle, které sleduje, a sledovat i stupeň souladu tohoto chování s všeobecnými tendencemi historického procesu, s jeho historickou nezbytností.

Předpoklady k chování vojsk na bojišti se vytvářejí dlouhou dobu před vznikem konfliktu v rámci zcela konkrétní společensko-ekonomické formace a sociálně politického systému.

Přednosti socialistického branného systému vyzdvihuje E. Olczyk (PLR) v příspěvku *Výchovná funkce socialistických ozbrojených sil*. Polské empirické výzkumy koncipované na základě jednoty tří komponentů (politické a ideologické angažovanosti při výstavbě socialismu, vztahu k pokrokovým tradicím polského národa a identifikace a solidarity s vlastním národem a zemí) potvrzují jednotu zájmů armády i společnosti při výchově socialistického člověka. Podle zjištěných výsledků byl v řadách polské mládeže zaznamenán vysoký stupeň zájmu o ideologické a politické otázky. Tato obecná orientace mladé generace se příznivě promítá i do postojů k vojenské službě (99,1 % chlapců a 99,9 % dívek pokládá splnění vojenské služby za nezbytné a nutné). Pouze menší procento vojáků (7–13 %), zvláště vojáci s vyšším vzděláním, pocítují vojenskou službu jako dočasnou omezení osobní svobody nebo odlou-

čení od rodiny. Pro většinu příslušníků polské lidové armády však plní vojenská služba významnou výchovnou a vzdělávací funkci jako důležitá etapa v socializaci jedince ve společnosti.

K obdobným závěrům směřují i poznatky V. Konopleva (SSSR) v práci *Sociální orientace sovětské mládeže ve vztahu k vojenské službě*. Sovětské výzkumy z r. 1969 potvrzují, že

„široké lidové masy chtějí sloužit v armádě a bojovat jen v tom případě, jde-li o spravedlivou, pokrokovou válku, chápou-li smysl války a sdílejí jej“.

V. Konoplev připisuje velký význam sociologickému výzkumu sociální základny a socializace vojáků. Autorem předložené empirické údaje dokazují, že šíře sociální základny závisí nejen na rozvoji socialistické výstavby, ale i na tom, že sovětská mládež správně chápe sociální roli, kterou důstojníci plní a jejíž cíle, hodnoty a smysl jsou totožné se zájmy společnosti (99,1 % branců považuje vojenskou službu v sovětských ozbrojených silách za společensky nezbytnou a užitečnou, 73 % studentů projevuje přání dostat se do vojenských učilišť a stát se důstojníky). V. Konoplev dodává, že mladí lidé, kteří si zvolili důstojnické povolání, „nepreferují ty stránky, které přinášejí určitý materiální užitek. Jejich vztah k důstojnickému povolání je založen na pochopení jeho sociálního významu a na pochopení nutnosti obrany socialistické vlasti“.

I pojetí socializace vojáků z povolání odpovídá zájmům socialistické společnosti a je v ostrém kontrastu s buržoazními brannými systémy. V sovětské společnosti patří k hlavním formám socializace: a) neustálé posilování styků důstojníků s masami vojáků a civilním obyvatelstvem, b) aktivní účast důstojníků na činnosti stranických a komsomolských organizací, c) účast na činnosti orgánů státní moci a d) studium na sovětských středních a vysokých vojenských školách. Tyto základní formy socializace přispívají ke zvyšování společensko-politické aktivity důstojníků a pozitivně ovlivňují plnění funkčních povinností, což vede k vysokým ukazatelům v bojové a politické přípravě.

Revoluční principy socialistického branného systému, tak jak byly formulovány v díle K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina, zdů-

razňují i jugoslávští autoři S. Popovič (*Role ozbrojených sil v systému národní obrany*) a M. Ibrahimpašić (*Vojenské povolání ve společenské samosprávě*). Oba příspěvky jsou věnovány objasnění zásad jugoslávského systému „všelidové obrany“, který pozůstává z operativní armády a jednotek teritoriální obrany. M. Ibrahimpašić předkládá zajímavou sociologickou charakteristiku buržoazního důstojnického sboru, který se vyznačuje uzavřeností vůči společnosti, monopolní sociální pozicí, elitním sociálním statusem, těsným sepeřím s buržoazní státní mocí, elitářským vojenskoprofesionálním morálním kodexem, vojenskoprofesionálním nacionalismem a fetišizací autority. V socialistické společnosti pak dochází k postupné negaci rysů, které odedávna činily z důstojnického sboru uzavřenou, exkluzivní sociální kastu, a důstojnický sbor (což autoři dokumentují především zkušenostmi z jednotek teritoriální obrany) se „otevřívá vůči společnosti“. Bohužel, příspěvky jugoslávských sociologů se málo opírají o empirický výzkum a více spoléhají na deduktivní metodu a explanci oficiálních dokumentů. Nelze přehlédnout, že jugoslávská zkušenost je na některých místech předkládána s akcentem, který vzbuzuje zdání, jako by šlo o první důslednou realizaci myšlenek K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina. Při nejmenším diskusní je i manipulace s abstraktními kategoriemi („centralizovaný byrokratický aparát“, „etatismus“, „odcizení“ „malé země a velmoci“) bez ohledu na konkrétní politický kontext soudobého světa.

Jako již tradičně, i ve Varně se věnovali polští sociologové i některým otázkám rekrutace vojáků z povolání.

H. Teodorczyk (*Některé problémy rekrutace a výběru poddůstojníků z povolání*) se zabývá vývojovými etapami polského poddůstojnického sboru a pomocí koeficientů fluktuace, přílivu, odlivu a skutečného přírůstku hodnotí celkový trend jeho rozvoje i zvláštnosti přirozené, negativní a pozitivní selekce.

J. Graczyk (*Vybrané problémy rekrutace a selekce v polských lidových ozbrojených silách*) se zabývá historickým vývojem polského důstojnického sboru. Hlavním cílem studie je však posouzení efektivnosti a prognostické hodnoty výběrových procedur uplatňovaných při vstupu do vojenských učilišť ve vztahu k předpokládanému prospěchu na vojenském učilišti (viz tab. č. 1).

Tabulka 1: Vztah korelačního koeficientu proměnných faktorů uplatňovaných při výběru posluchačů vojenských učilišť k externímu kritériu (k prospěchu v jednotlivých letech studia)

Skupina	A			B		C
	po I. roce	po II. roce	po III. roce	po I. roce	po II. roce	po I. roce
Přijímací zkoušky	0,433	0,348	0,203	0,456	0,423	0,407
Školní vysvědčení	0,551	0,450	0,264	0,457	0,539	0,435
Mentální úroveň	0,284	0,110	0,252	0,148	0,253	-0,096
Dotazník						
o prostředí	-0,244	-0,267	-0,136	-0,313	-0,383	-0,199

Závěry, potvrzené i empirickými výzkumy na VPA F. E. Dzeržinského ve Varšavě, naznačují, že přijímací zkoušky nejsou vždy nejhodnější formou výběru kandidátů a že je nezbytné kombinovat větší počet kritérií současně, aby bylo možno dospět ke spolehlivým prognózám o úspěšnosti studia.

Pokud se týká situace v kapitalistických státech, nepřineslo jednání ve Varně nové pohledy na problematiku prestiže vojenské služby. Zdá se, že i nadále, alespoň ve většině vyspělých kapitalistických států, existuje dilema, které svého času výstižně charakterizoval M. Janowitz:

„Je velmi obtížné vysvětlit, proč armáda, která je organizací založenou na funkci násilí, která klade vysoký důraz na mužnost a bojovnost a která se vyznačuje mnoha prvky osobní nejistoty, by se měla stát útočištěm osob snažících se uniknout tvrdé skutečnosti občanského života.“ (Janowitz M.: *Sociology and the Military Establishment*, New York, Russell Sage Foundation, II. vyd., 1965, s. 53).

Výsledky empirických výzkumů z této oblasti jsou velmi relativní, obtížné srovnatelné a zpravidla neopravňují k dalekosáhlejším generalizacím.

Statistické údaje o západoněmeckém bundeswehru, které shromáždil a bez komentáře předložil K. Roghmann (USA) v bulletinu *Ozbrojené síly a společnost v Západním Německu: Program a skutečnost 1955–1970*, sice naznačují, že v poválečném období došlo v NSR k určitému poklesu militantních postojů, současně však potvrzují, že zvláště od konce 50. let zde dochází k intenzifikaci postojů stavějících se pozitivně k povinné vojenské službě. Postupná identifikace západoněmeckého obyvatelstva s existencí bundeswehru je skutečností, přičemž mezi členy jednotlivých politických stran není významnějších rozdílů (CDU/CSU: 84 %, FDP: 79 % a SPD: 76 %), a to přesto, že bundeswehr je nesporným nástrojem kapitalistické třídní moci (podle údajů uvedených v již citované studii V. Konopleva pochází 57,2 % západoněmeckých generálů z rodin privilegované inteligence a vysokých funkcionářů, 18,2 % z důstojnických rodin, 14,9 % z rodin továrníků, 7,9 % je statkářského původu a pouze 2,6 % pochází z rodin úředníků, řemeslníků a ostatních profesí).

Vojenská organizace

Jednou z klíčových oblastí soudobé sociologie vojenství je výzkum vojenské organizace. Ve světovém měřítku se sociologie dostávala k systematické analýze tohoto problému jen s obtížemi a za cenu překonávání mnoha krajních přístupů. Jednání ve Varně potvrdilo dosud přetrvávající silný vliv strukturálně funkcionální teorie. Současně však upozornilo i na začínající dialog a diferenační proces, který se projevuje v přístupu k řešení této otázky.

Do diskuse vstoupili i českoslovenští delegáti (J. Hrabě, O. Podzemský: *B. Engels a jeho přínos k sociologické teorii ozbrojeného násilí*), kteří podali teoretický výklad materialistického pojetí válek a armád.

O překonání jednostrannosti při sociologické analýze vojenské organizace se pokusil J. van Doorn (Holandsko) v příspěvku *Ozbrojené síly a bojiště: za teorii vojenského systému*. Autor doporučuje, aby při definování armády byly respektovány některé základní principy, jejichž přehlížení (stejně jako oddělování sociologie armády od sociologie války) vede ke značným simplifikacím: 1. specifickým fyzického násilí (které napomáhá k určení stupně racionality a instrumentality vojenských institucí), 2. komplementární charakter armády (lze ji pochopit jen za přítomnosti více či méně podobné protinstitute), 3. odpovídající analytický rámec vojenské instituce (relativní autonomie a funkční racionalita vojenského systému, specifikum boje s typickými vzorci násilí a ekologické souvislosti politického systému vtiskují vojenské aktivitě „význam“) a 4. racionalita vojenských institucí. Úvahy J. van Doorna směřují k zdůraznění cílového stavu armády, k funkčnímu zdůvodnění „strojového modelu“ armádní instituce. Autor si však současně uvědomuje, že v tomto „uzavřeném modelu“ vojenské organizace

„je vysoký stupeň neadaptability cenou, kterou se platí za vnitřní stabilitu“.

Stanovisko J. van Doorna (navrhuje zkoumat vojenský systém jako jednotu politického, profesionálního a organizačního subsystému) je výzvou k dialogu s těmi sociology, kteří se snaží akcentovat civilizační, industriální charakter soudobého vojenství.

Vnitřní konflikty vojenské organizace vztahují sociologové z kapitalistických států především k rozporům mezi byrokratickým řízením a potřebou kooperace, mezi charismatickou a funkční autoritou, mezi centralismem a iniciativou. I ve Varně byla takto orientována řada příspěvků, přičemž základní tendenci lze charakterizovat takto: soudobé vojenské organizace se sice stále vzdalují klasickému ideálnímu modelu weberovské byrokracie, nicméně přesto trvale produkují vysoce autoritativní systémy řízení.

A. R. Luckham (Ghana) se tímto problémem zabýval ve studii *Autorita a konflikt v nigerijské armádě. 1966 na pozadí vojenského převratu v Nigerii* a na příkladu nigerijských ozbrojených sil, silně ovlivněných britskou autoritativní tradicí.

D. Segal (USA) se obdobnou otázkou zabýval v práci *Diferenciace civilistů a vojáků v nových industriálních státech*. Na základě empirických výzkumů prováděných v americkém letectvu (které by pro svou technickou vyspělost mělo být exemplárním příkladem konvergence civilních a vojenských organizačních struktur) dokazuje, že soudobá vojenská organizace se svým typem životní kariéry spíše produkuje „byrokratické manažery“ než „manažery-specialisty“.

Zajímavý pohled do zákulisí ozbrojených sil OSN na Kypru přináší na základě zúčastněného pozorování C. C. Moskos, Jr. (USA) ve studii *Konflikt v mírových organizacích, ozbrojené síly OSN na Kypru*. Autor bohužel nehledá kauzální závislosti a třídní determi-

Tabulka 2: Politická identifikace vojáků bundeswehru, rok 1960

Otázka: Která politická strana se nejvíce přibližuje vašemu názoru? (Údaje v %)

	CDU/ /CSU	FDP	SPD	Ostatní strany	Bez odpovědi	Celkem	N
Branec	47,5	6,4	24,0	3,7	18,0	99,6	1302
Desátník	55,7	3,6	24,1	1,9	14,4	99,7	1509
Četař	74,2	3,2	13,1	3,5	5,6	99,6	595
Ml. poddůstojník	76,9	4,3	11,6	3,3	3,5	99,6	309
Důstojník kand.	73,5	11,4	7,3	2,7	4,7	99,6	612
Důstojník	74,6	11,5	4,8	3,9	4,8	99,6	108
Obyv./1964	34,0	6,0	34,0	2,0	24,0	100,0	—

nanty sociálních rozporů v soudobé vojenské organizaci (omezuje se na pozitivistickou typologii konfliktů), nicméně i tak je jeho práce určitým příspěvkem k obecné sociologické teorii vojenské organizace kapitalistického státu.

K neméně významným problémům patří v nemarxistické sociologii problematika vojenského konzervatismu. Nelze tvrdit, že by příspěvek B. Abrahamssona (Švédsko) *Tradiční a moderní elementy vojenského konzervatismu* podstatněji posunul poznání v této oblasti. Autor váže zdroje vojenského konzervatismu: a) k feudálnímu dědictví ozbrojených sil, b) k historické roli ozbrojených sil jako strážců statu quo a c) k tradičním vazbám armád k vládnoucímu politickému systému. Přináší i některé zajímavé empirické údaje o švédské, americké i západoněmecké armádě, které dokazují konzervativní orientaci buržoazních vojenských institucí a v německém případě i negativní vliv adaptace a socializace ve vojenském prostředí na tuto orientaci (viz tab. č. 2).

Autor přejímá subjektivistické názory běžně tradované v nemarxistické sociologické literatuře, zejména myšlenku, že vojenské zaujetí pro konflikt a násilí je zakořeněno v permanentní biologické a psychologické přirozenosti člověka (mnohé hodnoty a postoje, které jsou součástí tohoto konzervativního syndromu, prý usnadňují a podporují adaptaci vojenské profesionální roli). Formalistický přístup k řešení vojenského konzervatismu i autorem použité antisovětské argumenty (publikované r. 1967 L. Garthoffem), pomocí kterých se snaží „dokázat“ kontinuitu mezi carskou a sovětskou armádou, vyvolaly ostrou odezvu nejen u sovětské delegace, ale i u delegátů z ostatních socialistických zemí.

Do kontrastu k příspěvkům řady sociologů z kapitalistických států je možno postavit studii F. de Benedettiho (Itálie) *Role a chování italské armády*. Autor prokázal efektivnost takového sociologického výzkumu, v němž dochází k aplikaci obecných sociologických kategorií a pojmů na konkrétní jevy společenské reality a v němž se věda nezříká své společenské angažovanosti. F. de Benedetti dospívá na základě empirických faktů k závěru, že italská armáda je velkou byrokratickou organizací s neobvykle velkým počtem

důstojníků s vysokými hodnotami, která zaměstnává lidi neracionálním způsobem. Totalitní charakter hierarchické struktury, úplná uzavřenost komunikačních kanálů (za kterou se skrývá zuřivý boj mezi stranami, politickými a vojenskými skupinami) zakrývá protilidový charakter italských ozbrojených sil: „Naše vojenská organizace je na míle vzdálena demokratickému duchu, po kterém volá ústava. Vojenská hierarchie je archaická a formální a absolutní autorita má volné pole na různých úrovních velení a úřední odpovědnosti. Vojenský personál nemá žádnou obranu a má jen obtížnou a nerovnou volbu — otrocky sloužit svým velitelům, nebo zůstat izolován. Tak se naše armáda mění z elementu stability a síly (jakým by měla být) v nebezpečný zdroj nestability a slabosti,“ dodává autor k své výstižné charakteristice buržoazní vojenské instituce.

Sociologie vojenského povolání

Příspěvek F. de Benedettiho nastavuje zrcadlo i tradičnímu modelu apolitického vojenského profesionála, jak je po dlouhou dobu prezentován v nemarxistické sociologické literatuře (viz zejména práce S. P. Huntingtona a M. Janowitze). Teoretická abstrakce, snaha vymanit sociologii ze zajetí třídních a skupinových zájmů kapitalistické společnosti nejednou přivedla sociology z kapitalistických států k teoretickým dilematům, před jejichž řešením utíkají k sociologickému formalismu a scientismu. Proto patří k pozitivům VII. kongresu, že zde byly vedle již uvedených příspěvků předloženy i takové práce, které respektují sepětí sociální skupiny vojáků z povolání s třídní strukturou společnosti a které využívají historicko-genetické metody. K nim patří i studie S. F. Scotta (USA) *Francouzská revoluce a profesionalizace francouzského důstojnického sboru, 1789–1793*, v které autor využívá bohatého autentického statistického materiálu k objasnění klíčového období budování důstojnického sboru po Velké francouzské revoluci. zejména: a) nových standardů přijímání a povyšování důstojníků, b) kvalitativně nového pojetí efektivnosti důstojnického sboru, c) revolučních změn v sociálním původu a d) nových typů vojenské životní dráhy.

K metodologicky zajímavým příspěvkům patří i práce G. Harriese-Jenkinse (Anglie) *Disfunkční důsledky vojenské profesionalizace*. Autor se snaží v rovině strukturálně-funkcionální analýzy postřehnout dynamiku vnitřních konfliktů u technického personálu britského letectva, zejména konfliktu mezi pozicemi získanými výkonem a askriptivními pozicemi (achievement professionals a ascriptive professionals). G. Harries-Jenkins svérázným způsobem dokresluje již přes deset let tradovaný sociologický portrét vnitřních konfliktů vojenského povolání v „industrializované“ vojenské organizaci. Britské zkušenosti (stejně jako tomu bylo v případě amerického letectva) naznačují, že přes pokročilou technizaci se v těchto druhých vojsk vytváří taková soustava sociálních vztahů, které spíše vyhovují profesionálům spjatým se statusem a méně profesionálům orientovaným na výkon.

K problematickým a nepřesvědčivým příspěvkům, které byly pro zjevnou apologetiku buržoazního vojenského systému podrobeny kvalifikované kritice ze strany sovětských delegátů, patří informativní sdělení L. I. Radwaye (USA) *Současné trendy na amerických vysokých válečných školách*. Nedostatek indikátorů, pomocí kterých by bylo možno verifikovat teze o „demokratizaci“ a „humanizaci“ amerického vojenského školství, činí z tohoto příspěvku více okrajovou než meritorní záležitost.

Vojenské intervence a vojenské režimy

Největší příležitost pro konfrontaci marxistické a nemarxistické sociologické koncepce poskytla diskuse o násilných intervencích ozbrojených sil v politice a o vojenských režimech. Zejména zde bylo řadou účastníků z Afriky a Latinské Ameriky zvýrazněno, že sociologická analýza nezbytně sklouzává k formalismu, pokud nevychází z třídní podstaty soudobé epochy jako epochy světové antiimperialistické revoluce a pokud se neopírá o třídní hledisko při posuzování sociálních skupin, které se angažují v národně osvobozeneckém, protikoloniálním a revolučním boji. Tento obecný požadavek by však na druhé straně neměl překrývat značnou variabilitu forem tohoto dějinného procesu ani specifickou roli armád, které často jako nejsilnější politické skupiny mohou na pozadí dané sociální struktury (vnitřní i mezinárodní) plnit buď roli revoluční avantgardy, nebo roli konzervativního strážce daného systému, nebo mohou být i zálohou neokolonialismu.

Významným ukazatelem charakteru vojenských intervencí v politice a vojenských režimů mohou být třídně politické, ekonomické a sociální přeměny, ke kterým dochází po uchopení moci armádou. To ovšem neznamená, že tyto faktory jsou vždy absolutně průkazné. Dokazuje to i obsáhlá studie P. C. Schmittera (USA) *Vojenské intervence, politické soutěžení a veřejná politika v Latinské Americe, 1950–1967*. Za základ své hypotézy považuje autor otázku „jaké, jest-

liže vůbec nějaké, změny v politice lze pravděpodobně přisuzovat vojenským vládám nebo vojenským elitám, které vznikly z politického soutěžení v Latinské Americe od r. 1950?“. Pracuje s velkým množstvím indikátorů (poměr státních zdrojů a národního důchodu, angažovanost režimů v investiční oblasti, struktura daňového systému, výdaje na sociální zabezpečení atd.), které uvádí do korelace s poněkud subjektivisticky definovanými šesti typy politických režimů ve 20 latinskoamerických zemích od r. 1950 do r. 1967. Bezesporu neobyčejně náročná metoda výzkumu však nakonec vede k velmi vágním závěrům tohoto typu:

„Formování politiky v Latinské Americe je nestálý, ale nikoli nezbytně nepředpověditelný proces, který je mnohem zranitelnější vnějšími vlivy a mnohem citlivější vůči střetům v mezinárodní politice, než je tomu u stabilnějších, byrokratizovaných a snad více dehumanizovaných typů politiky rozvinutého světa.“

Jednání ve Varně naznačilo, že sociologický výzkum vojenských intervencí a vojenských režimů nezbytně vyžaduje, aby se sociologie vymanila z těsného rámce strukturálně funkcionálních schémát, aby podle potřeby překročila i své vlastní hranice a pojala zkoumaný objekt jako „politikum“. Tento požadavek je nezbytně realizovat jak v rovině gnoseologické (analýzou třídních a skupinových zájmů jako základních determinant vojenské aktivity), tak i v rovině metodologické (schopností eliminovat všechny rušivé vlivy, zvláště projevy antikomunismu, které usilují o záměrnou, třídní mystifikaci). Tyto myšlenky se v různé podobě objevují u celé řady autorů.

J. J. Wiatr (PLR) v příspěvku *Vojenský režim v Polsku, 1926–1939 v komparativní perspektivě* přináší kvalifikovanou politologickou analýzu vojenského puče maršála Piłsudského. Obecnější platnost má pak především autorova myšlenka o nezbytnosti rozlišovat vojenskou formu státního převratu od jeho politického obsahu (v této souvislosti J. J. Wiatr právem odmítá názory S. P. Huntingtona, podle nichž je nejlepší zárukou proti vojenské intervenci vojenský professionalismismus) a pokus o obecnou typologii hlavních dilemat vojenských režimů: mobilizace ozbrojených sil ke konfrontaci s civilní autoritou, politická izolace civilní vlády, volba forem aktu uchopení moci, role obyvatelstva v průběhu převratu, legalizace vojenské moci, realizace moci a zachování kontinuity moci.

Empirické poznatky ukazují, že ozbrojené síly se nezdíká derou k moci pod heslem „znovunastolení pořádku“.

P. Abrams (Anglie) se touto otázkou zabývá ve stati *Vojenské režimy a znovunastolení pořádku*, ve které se opírá především o zkušenosti z římské a anglické historie. Podle autora se vojáci běžně prezentují jako „neteoretická“, „nepolitická síla“, jako „záruka veřejného pořádku a národní bezpečnosti“. Přitom běžně používají řady obecných symbolů, aniž by se pokusili dát těmto symbolům širší nebo specifický smysl. Bylo

tomu tak odedávna a je tomu tak i dnes, kdy podle P. Abramse se zejména v Latinské Americe jako symbolu ospravedlnění intervencí používá přízemní teorie antikomunismu. Autor dodává:

„Vojenské režimy mohou být považovány za funkční jen tehdy, mohou-li pro sebe jako pro vojenské režimy získat legitimitu... Někteří politikové ovšem, zvláště pravivcovi, zdá se, si pěstují zvláštní slepotu vůči politice konfliktu a rozlišování mezi politickou a vojenskou vládou: hrozba socialismu, hrozba komunismu, hrozba anarchie, hrozba černochů ... to vše má ve své době plnit roli přechodu od vlády k vojenskému režimu.“

Politologickým rozбором legitimacy vojenské moci se zabývá i D. Canton (Argentina) v práci *Vojenské režimy v Argentině; politické plány a ústup z mocenských pozic*.

K pozoruhodným příspěvkům patří i vystoupení L. de Rizové (Uruguay) *Armáda a politika v Uruguayi*. Autorce se uruguajská armáda jeví stále více jako poručenská síla v politickém systému země. K tomuto obratu došlo v polovině 50. let v souvislosti s neokolonialistickou politikou „vnitřní bezpečnosti“, prosazovanou později intenzivně administrativou J. F. Kennedyho. L. de Rizová podává kvalifikovaný historicko-sociologický výklad změn v roli a funkcích armády, opírající se o soubor statistických údajů o sociální struktuře, vojenských výdajích a dalších ukazatelích latinskoamerických zemí i samotné Uruguaye.

Stejný tón zaznívá i v pracích řeckých sociologů působících v emigraci G. Catephorese (Anglie) *Řecko — institucionalizace obranné společnosti* a J. Siotise (Svýcarsko) *Několik poznámek o armádě v řecké politice*. Oba autoři dospívají k přesvědčení, že ohnisko sil, které dovedly řecký lid k tragédii v r. 1967, kdy došlo k likvidaci demokratického politického systému a nastolení vojenské diktatury, není v Řecku, ale v atlantické alianci. Antikomunistické zájmy Severoatlantického paktu jsou neobyčejně tíživé pro řecký lid nejen tím, že přinášejí břemeno vojenských výdajů, ale především svou dusnou atmosférou nesvobody. G. Catephores, stejně jako již citovaný P. Abrams, dochází k závěru, že i v řeckém případě byla východím dogmatem koncepce „nepřítele“ a „potřeba obrany proti tomuto nepříteli“:

„Původně to býval nepřítel národa, cizí dobytci. Tato koncepce byla upravena podle potřeb studené války a rozšířena o vnitřního nepřítele. Proto z komunismu udělali nepřítele národa a v některých případech dokonce vylučného nepřítele národa.“

V Řecku, kde antikomunismus rychle ztrácel u obyvatelstva kredit, musely ozbrojené síly vytvořit takovéto dogma v nejabstraktnější formě, jako „obranu národa proti jakékoli hrozbě“.

Podrobnou analýzu cesty řeckých plukovníků k moci předkládá J. Siotis. Řecký případ má jisté specifikum, neboť politická aktivita ozbrojených sil nikdy neohrožovala politicko-mocenskou strukturu, protože důstojníci jako součást buržoazie stejně parti-

cipovali díky svému sociálnímu statusu na společenském zivotě. J. Siotis uvádí, že ačkoli většina důstojníků pocházela z rolnických a maloburžoazních vrstev a bylo by tedy možno očekávat jisté národní uvědomění a reformační postoje, byl to právě jejich antikomunismus, který v tom zabránil a který znemožnil jakékoli snahy o změnu strnulého sociálně ekonomického systému. Ideologickou základnu dnešního vojenského režimu v Řecku tvoří koncepce „národa“, koncepce „sounáležitosti k Západu“, koncepce „totalitního státu“, pomocí kterého plukovníci „zachraňují řecký národ před řeckým lidem“, a koncepce „řeckého křesťanství“. Institucionalizace vojenského režimu je charakterizována systematickým rozmísťováním důstojníků na všechna odpovědná místa, vojenskou kontrolou univerzit a zřízením funkce arcibiskupa ozbrojených sil v hodnosti generálmajora. Armáda tak získává pod kontrolu veškerý život země (angažuje se při řešení konfliktů fotbalových mužstev i při obsazování rolí v Národním divadle). J. Siotis, zdá se, právem odmítá zjednodušující přístupy, které se snaží vysvětlit řeckou tragédii pouze řeckou buržoazií. I když cesta vojáků k moci byla dlážděna řeckými buržoazními vládci, kteří také nesou odpovědnost za tento vývoj, nelze události vysvětlit jen zájmy buržoazie. Další příčiny je třeba hledat v mezinárodním vojenském seskupení NATO i v řecké armádě samé.

Neméně instruktivní je i studie A. Akiwo-wa (Nigérie) *Fungování vojenského režimu v Nigérii, 1966–1970*. Metodologicky se autor především opírá o výzkum vzájemných vztahů mezi sociální strukturou a politickými institucemi a o výzkum legitimacy moci, kterou chápe jako schopnost systému vytvářet a udržovat přesvědčení, že dané politické instituce jsou také pro společnost nejvhodnější. Nigerijský příklad je jedním z nemnohých, kdy ozbrojené síly sehrály pokrokovou, integrující roli v životě země, která se vymanila z koloniálního útoku. Současný nigerijský režim autor charakterizuje jako spojení charismatické a racionálně právní autority.

Stručný přehled o problematice vojenských intervencí a vojenských režimů ukazuje, že sociologický výzkum se zde trvale překrývá s oblastmi, které jsou doménou sociologie politiky a sociologie mezinárodních vztahů. Zevrubně poznání převratných událostí v zemích třetího světa nezbytně vyžaduje interdisciplinární přístup. Rada autorů, včetně těch, kteří pracují na univerzitách a ve výzkumných ústavech kapitalistických států, se zde nutně přibližuje pozicím, které zvyšují třídní, sociálně ekonomické a politické zájmy různých sociálních skupin a vrstev. To, co zatím v této oblasti zůstává problémem, je generalizace, systematizace a typologie zkoumaných jevů. Zdá se, že ani kategoriální výzbroj, ani pojmový aparát není dosud tak precizován, aby mohl bez obtíží sloužit výzkumu tak pestré škály otázek, jakými se vojenská aktivita v rozvojových zemích v této etapě vyznačuje.

S obdobnými problémy se sociologie setkává i v oblasti vztahů mezi armádou a společností. V nemarxistické sociologické literatuře se často projevuje tendence pokládat jakékoli uspořádání vztahů mezi armádou a společností za čistý „sociální“ (nikoli třídní) výtvar, za produkt jakési abstraktní evoluce lidského rodu. Pokud se předmětem výzkumu stává kapitalistická forma těchto vztahů, pak bývá apriorně pokládána za přirozené a neměnné řešení problému. Třídní pozadí vztahů mezi armádou a společností bývá často překryto obecnou teorií systému a i kategorie sociální změny je zpravidla redukována na deviaci kmitající kolem ekvilibria daného systému.

Na neuspokojivý stav v této oblasti sociologie vojenství upozornil i A. R. Luckham (Ghana) ve studii *Vojskové organizace a jejich prostředí: komparativní typologie vztahů armády a společnosti*. Autor se odvolává na klíčové práce W. Gutteridge, M. Janowitz, S. P. Huntingtona, L. Pye, S. E. Finera a dalších autorů, kteří přispěli k výzkumu vztahů mezi armádou a společností, avšak upozorňuje, že žádná z hypotéz těchto autorů zpravidla neobstojí ve světle faktů pro přílišnou variabilitu proměnných, které jsou zaváděny do výzkumu sledovaného problému. A. R. Luckham se sice pokouší o jistou syntézu dosud velmi diferencovaných přístupů, avšak ani jemu se nedaří to hlavní: vyvést sociologický výzkum ze začarovaného kruhu abstraktní typologie, na které před léty ztroskotali M. D. Feld i S. P. Huntington. Místo pěti ideálních typů vztahů mezi armádou a společností, jak je formuloval S. P. Huntington, dospívá autor k jedenácti typům tím, že původní Huntingonův postup rozšiřuje o další proměnnou.

A. R. Luckham pokládá za hlavní indikátory vztahů mezi armádou a společností: a) sílu civilních institucí (měřenou veřejnou podporou, kterou jsou politické struktury schopny si zabezpečit, a efektivností politické struktury); b) sílu vojenských institucí (měřenou jejich velikostí, podílem na národním produktu a státním rozpočtu, palebnou silou, organizační efektivností a politickými zdroji ozbrojených sil); c) rozhraní mezi armádou a společností, které může být integrální, prolomené nebo prostupné. Pomocí těchto metodologických kombinací se i A. R. Luckhamovi „daří“ dokázat (stejně jako některým jeho předchůdcům), že do té či oné kategorie spadají zcela nesrovnatelné typy společností (socialistické, kapitalistické nebo rozvojové).

Uspokojivou odpověď na otázku vztahů armády a společnosti nedává ani již zmíněná práce D. Segala (USA). D. Segal je veden zřejmou snahou vyvrátit myšlenky C. W. Millse, který v polovině 50. let podrobil analýze sociální strukturu amerického mocenského systému a odhalil příznak militarismu vzrůstající se nad Spojenými státy v podobě „vojensko-průmyslového komplexu“. Po M. Janowitzovi a S. P. Huntingtonovi je tedy D. Segal dalším z amerických sociologů, kteří

pokládají za nezbytné zpochybnit názory americké humanistické, angažované sociologie. Pomocí empirických výzkumů americké letecké generality a obecné sociologické teorie organizace dospívá D. Segal k závěru, že „model mocenské elity předpokládá izomorfni organizaci v obou oblastech (myšleno ve vojenské i civilní oblasti — poznámka autora). Izomorfismus umožňuje snadnou změnu personálu. Pokračující diferenciace obou struktur v podobě uchování bojových zkušeností jako prvotního kritéria pro služební vojenský postup i v podobě vzniku nových civilních organizací nebyrokratického typu ztěžuje utváření vojensko-průmyslového komplexu v strukturované podobě.“ Toto zjištění je pro autora dostatečným důkazem, aby se připojil k odmítavému postoji M. Janowitz nejen proto, že „Millsův model je přehnaně zjednodušující, ale protože je špatný“. Podle D. Segala (posuzováno z pozic obecné sociologické teorie organizace) neexistují tedy v USA takové strukturální podobnosti, jež by nezbytně musely vést k formování mocenské elity. Autor sice připouští jistou možnost takových jevů v mimoinstitucionální sféře, avšak i zde prý rozdíl v rekrutaci a životní dráze vojáků a civilních manažerů působí proti vytváření homogenních vazeb mezi oběma skupinami. Segalův postup je ukázkou, k jakým mystifikacím mohou vést kategorické soudy tehdy, jestliže je formální teorie společenské organizace mechanicky aplikována na společenské jevy, které samy svou podstatou i dimenzí daleko přesahují pouhý organizační rámec.

A tak i v oblasti vztahů mezi armádou a společností patřily ve Varně k nejpozoruhodnějším ty příspěvky, které se zabývaly konkrétní sociologickou analýzou rolí a funkcí ozbrojených sil ve společnosti a o kterých jsme se zmínili v předchozí části. Za všechny je možno uvést již citovanou studii F. de Benedettiho, která odhaluje protilidový charakter italských ozbrojených sil i italských mocenských institucí rozhodujících o osudu země: „Koncem II. světové války, kdy bylo nezbytné zcela reorganizovat italskou vojenskou strukturu a porovnat ji se zkušenostmi partyzánských organizací, bylo rozhodnuto zachovat onen typ armády, který byl v II. světové válce poražen. K tomu mohla vést celá řada důvodů (některé nejsou zcela jasné), avšak mnoho lidí se domnívá, že znovuoživení tradiční armády a zastaralé zbraně, kterými ji spojenci vybavili, sloužilo více k uspokojování potřeb udržení pořádku v zemi než potřebám vnější obrany.“

Je obtížné podat na omezeném prostoru výstižnou charakteristiku jedné výzkumné výboru *Ozbrojené síly a společnost* i přesto, že autor této informace provedl jistý výběr problémů a neuvádí některé další příspěvky buď proto, že se zabývají okrajovými a netypickými otázkami, nebo proto, že není k dispozici jejich autentické znění. Velká diferenciace zájmů, teoretických a metodologických východisek, která se ve Varně projevovala, má jistý pozitivní moment v tom,

že nabádá k dialogu, který za jistých okolností může vést ke konsolidaci vojenskoso sociologického výzkumu. Současně však potvrzuje, že sociologie vojenství zatím netvoří ucelený teoretický systém. Je možno souhlasit s J. van Doornem, že „přes pozoruhodný pokrok v posledním desetiletí nemá sociologie vojenství ještě jasné ohnisko. Jako u mnoha dalších odvětví sociologie je předmět výzkumu skryt za širokým okruhem jevů bez náležité systematické teoretické koherence.“

Doornova myšlenka o nezbytnosti překonat izolaci výzkumu armády od výzkumu války a překonat i metodologickou izolaci sociologie vojenství od sociologie míru a sociologie mezinárodních vztahů je podnětná. Zdá se však, že na cestě k realizaci bude třeba překonat řadu obtíží teoretického, institucionálního i funkcionálního charakteru.

Při jejich řešení může významnou roli sehrát především marxistická sociologie vojenství, jejíž základní vědeckou devizou je materialistické pojetí dějin, společnosti i ozbrojeného násilí. Marxistická sociologie vojenství tím, že akcentuje sociálně ekonomické a třídní determinanty ozbrojeného násilí, nejenže neuzavírá, ale naopak otevírá cestu i k pochopení relativně autonomní role vojenských institucí v daném sociálně politickém systému. K zvýšení efektivnosti vojenskoso sociologického výzkumu však bude nezbytné usilovat i o seriózní systematizaci dosavadních poznatků a vytvoření odpovídajícího kategoriálního a pojmového aparátu.

Důležitou podmínkou je i budování odpovídající institucionální základny. V kapitalistických státech již po řadu let pracují profesionální vojenskoso sociologické výzkumné instituce. Mnohá sociologická pracoviště se stávají přímými filiálkami armády. Tento jev, který ještě v 50. letech byl předmětem ostré kritiky, je dnes běžnou formou existence vojenské sociologie. Symposium vojenských sociologů uspořádané r. 1970 orgány NATO dokazuje, že dochází i k pokusům o integraci vojenskoso sociologického výzkumu v mezinárodním měřítku. Dnes se na vojenském sociologickém výzkumu podílejí nejen tradiční sociologické „velmoci“, ale i další země, jako Holandsko, Švédsko, Itálie a další. Významným prvkem v rozvoji sociologie vojenství je iniciativa sociologů z rozvojových zemí, kteří často přicházejí s progresivními a angažovanými prvky. Odpovídající institucionální podmínky pro rozvoj marxisticko-leninské sociologie vojenství jsou dnes vytvořeny prakticky ve všech evropských socialistických zemích. To zlepšuje podmínky pro integraci a kooperaci výzkumu v mezinárodním měřítku a povede i k posílení vlivu marxistických sociologů v příslušných orgánech Mezinárodní sociologické asociace. Ve Varně se delegáti ze socialistických zemí především postavili za požadavek, aby se zlepšila kolektivnost v činnosti výzkumného výboru *Ozbrojené síly a společnost*, aby byla posi-

lena koordinující role tohoto orgánu a aby se tato instituce, která dosud připomíná neorganizovanou pospolitost, změnila ve více formalizovanou strukturu (zřízením příslušných oddělení a sekcí), která by lépe vyhovovala potřebám specializace a koordinace výzkumu v mezinárodním měřítku.

Důležitou otázkou je posouzení funkce sociologie vojenství. Československá delegace poukázala jak na londýnské konferenci pracovní skupiny *Ozbrojené síly a společnost* v roce 1967, tak i ve Varně na neudržitelnost mýtu vědecké neutrality, scientismu a weberovských imaginací o „sociologii osvobozené od hodnot“, které dosud přžívají v nemarxistické sociologii vojenství. VII. světový kongres znovu potvrdil, že řešení dilemat soudobé sociologie vojenství nespočívá ve společenské izolaci vědy, ale v jejím spojení se zájmy těch společenských sil, které reprezentují pokrok lidské společnosti a její mírový rozvoj. J. T. Gesek (PLR) ve svém příspěvku zdůraznil, že za podmínek nebezpečí, které ohrožuje mnoho národů, a dokonce celé lidstvo, mohou významnou roli při upevňování světového míru sehrát představitelé humanitních, společenských věd, zvláště sociologové. K tomu navrhuje:

- „1. Sjednotit úsilí sociologů zkoumajících sociální a politické problémy válek a armád, zobecňovat vědecky verifikované výsledky výzkumu o příčinách a následcích válek, zvláště současných.
2. Přispět k dosažení pokud možno nejvyšší hodnoty diagnostických výsledků výzkumu (problémů „mechanismu“ geneze síly, role armád ve společnosti apod.).
3. Vytvořit příznivé podmínky pro praktické posouzení verifikace, metodologie a metod výzkumu různých aspektů válek.
4. Přispět k integraci výzkumu sociologických a politických problémů války a míru prováděných specialisty z různých vědních oborů.“

Je povzbudivé, jestliže se i v kapitalistických státech někteří sociologové přiklání k myšlence, že není nadále ušnosné udržovat profesionální exkluzivitu sociologie vojenství za cenu lhostejnosti k osudům lidstva.

Josef Hrabě

Operativní výzkum československé televize

Československá televize zahájila nový kontinuitní operativní výzkum v říjnu 1970. V experimentální podobě je však znám již od 2. čtvrtletí 1970¹. Výzkum se opírá o panelový soubor 500 respondentů z Čech a Moravy. Bezprostředním cílem operativního výzkumu je zjišťování stupně obliby a sledovanosti pořadů 1. a 2. programu televize. Panel je koncipován jako reprezentativní vzorek. Kontrolovanými znaky jsou věk, pohlaví, vzdělání a typ obce bydliště respondentů. Funkce panelu je omezena vždy na tři měsíce. Po uplynutí této doby jsou všichni členové panelu nahrazeni

z oddělení sociologických výzkumů studijního odboru Československé televize. Oponenty projektu byli František Zich a Jiří Hudeček.

¹ Projekt výzkumu byl připraven Eduardem Součkem, pracovníkem katedry statistiky Vysoké školy ekonomické, ve spolupráci s Jitkou Beránkovou

novými respondenty ve stejném počtu a struktuře. Tím je zachována srovnatelnost výsledků. Toto jsou hlavní atributy nového operativního výzkumu. Nyní podrobněji k některým bodům.

1. Reprezentativnost panelu

Obecným principem sestavení panelu respondentů je požadavek, aby panel svou strukturou zajišťoval reprezentativní účast všech kategorií populace, jejichž diferencující vliv na postoj k televiznímu programu je prokázán. Písrné chápání reprezentativnosti má ovšem v sociologickém výzkumu logické opodstatnění pouze tam, kde hlavní hypotézy výzkumu je možno ověřit jen při znalosti celkových globálních výsledků za populaci. Jestliže je větší zájem o srovnávání jednotlivých částí populace, může se snaha o reprezentativní zastoupení všech podskupin ve vzorku stát překážkou srovnání, a to zejména tehdy, když mezi velikostí podskupin jsou podstatné rozdíly. V menších vzorcích je zpravidla jakákoli vnitřní analýza znemožněna rychlým zvětšováním výběrové chyby při hlubším třídění. Otázku reprezentativnosti nelze proto zpravidla odtrhnout od záměrů analýzy a od predikce úlohy, kterou mají ve výzkumu plnit globální výsledky².

Při úvahách o struktuře panelu a jejím vztahu k cílům operativního televizního výzkumu byl kladen hlavní důraz na snadnou srovnatelnost ohlasu a sledovanosti u různých socioekonomických kategorií populace ČR. Tomuto záměru nejlépe odpovídá rozvržení panelu do několika stejně početných skupin zastupujících různé kategorie ekonomicky aktivních a neaktivních složek populace. Operacionalizace jednotlivých variant takové klasifikace se neobešla bez rozboru korelací mezi sledovaností a postoji k programům na jedné straně a identifikačními znaky, které souvisí s pracovní profesí aktivních osob, na straně druhé. Hlavní problém byl v tom, že většina tradičně zjišťovaných identifikačních znaků málo vypovídá o volném čase, režimu pracovního dne a stylu života jedince. Proto byla pro ekonomicky aktivní složku obyvatelstva navržena třidimenzionální klasifikace, která bere v úvahu typ odvětví, druh vykonávané profese a jako pomocný znak vzdělání. Touto klasifikací jsou do panelu kvótní procedurou zařazovány čtyři různé (stejně početné) tzv. profesionální skupiny osob. Zbytek panelu (pátou skupinu) tvoří osoby ekonomicky neaktivní, zastoupené důchodci a ženami v domácnosti. Panel zahrnuje studující mládež, její divácké reakce budou zjišťovány pouze jednorázovými sondami.

Zásady reprezentativnosti jsou v panelu uplatněny u čtyř demografických znaků:

a) věku — v rozdělení do skupin: 15—24, 25 až 39, 40—59 a 60 a více let;

- b) pohlaví — muži, ženy;
- c) vzdělání — v rozdělení: základní, střední, vyšší odborné a vysokoškolské;
- d) typu obce bydliště — město, venkov.

Panel je tedy v zásadě koncipován jako kvótní vzorek, respektující — až na socioekonomické znaky — skutečné zastoupení hlavních skupin populace. Je nepochybné, že použitý postup v určité míře zkresluje průměrné výsledky při zpracování panelu jako celku. Tento nedostatek je však podle našeho názoru více než vyvážen těmito výhodami:

- Hlavní smysl operativního výzkumu je ve sledování rozdílu v reakcích různých diváckých skupin a hledání jejich příčin. Zjištění globálního údaje za populaci má až druhořadý význam.
- Fluktuace a „úmrtí“ členů panelu je s to podstatně ovlivnit reprezentativnost výsledků u malých podskupin panelu, nebude však mít velký vliv na výsledky týkající se profesionální skupiny, protože skupinové vzorky jsou dostatečně velké, a tedy stabilní. Tímto postupem je proto současně zjednodušeno udržování potřebné stálosti panelu.
- Z výsledků týkajících se profesionálních skupin lze poměrně snadno rekonstruovat globální výsledek. V perspektivním programu operativního výzkumu se počítá s tím, že ihned po získání podrobnějších údajů o socioekonomických charakteristikách populace ČR ze sčítání k 1. 12. 1970 budou pro každou profesionální skupinu určeny „váhy“, které budou sloužit pro odvození přesných celkových dat.

Procedura použitá pro sestavení panelu respondentů operativního výzkumu je kombinací náhodného a kvótního výběru. V první fázi je náhodným výběrem ze seznamů adres majitelů televizní koncese získán rozsáhlý vzorek, který slouží pro potřeby písemného náboru respondentů. Televiznímu koncesionáři jsou spolu se sdělením podmínek spolupráce zaslány pro všechny členy domácnosti (nad 15 let věku) dotazníky. Ti, kteří souhlasí s podmínkami a jsou ochotni stát se po dobu tří měsíců členy panelu, zašlou vyplněné dotazníky zpět ke zpracování.

Ve druhé fázi je soubor získaných dotazníků použit pro kvótní naplnění panelu. Jsou přitom respektovány tyto principy:

1. každá domácnost může být v panelu zastoupena pouze jedním členem;
2. jsou vybrány pouze osoby, které kombinací svých identifikačních znaků vyhovují předem určeným kritériím z hlediska věku, pohlaví, vzdělání, typu obce bydliště a profesionální skupiny.

² Realizace reprezentativního vzorku — písrné vzato — předpokládá, že bude uskutečněn náhodný výběr osob. Tato cesta je v praxi sociologických výzkumů z několika důvodů zřízena:

1. Náhodný výběr předpokládá, že osoby, které byly vybrány do vzorku, budou skutečně prošetřeny. Každé odmítnutí zúčastnit se výzkumu je porušením reprezentativnosti.

2. Náhodný výběr se technicky opírá o existenci tzv. opory výběru. Televizní výzkumy mají tu výhodu, že mohou použít seznamy majitelů televizní koncese, tj. v podstatě evidenci domácností vlastních televizorů. Avšak ani tato evidence neumožňuje zajistit skutečně náhodný výběr jedince.

Technické obtíže spojené se sestavením pětisetletného panelu z několika tisíců dotazníků umožňuje řešit samočinný počítač.

Metodické řešení náhodného výběru adres koncesionářů je podřízeno zejména organizačním potřebám: urychlení styku s panelem, zajištění kontroly sběru dat, zjednodušení výběrové procedury. Výběrové schéma dává možnost zjistit účast všech typů obcí a současně koncentrovat členy panelu do únosného počtu územních jednotek. Pro potřeby výběru byly všechny obce CSR rozděleny do 5 velikostních skupin: obce do 2000 obyvatel, obce s 2000 až 9999 obyvateli, obce s 10 000 až 49 999 obyvateli, obce s 50 000 až 99 999 obyvateli a velkoměsta nad 100 000 obyvatel. Výběrovými jednotkami jsou postupně okresy, obce, poštovní okrsky a televizní koncesionáři. Zařazení výběru poštovních okrsků do výběrového schématu má ten význam, že zmenšuje prostorové rozptýlení potenciálních respondentů a zjednodušuje organizaci sběru dat. Rozsah výběru adres televizních koncesionářů se pohybuje kolem tří a půl tisíce. Míra ochoty a zájmu o spolupráci s televizí je zatím na hranici 30 %, avšak zdá se, že má tendenci k růstu.

2. Funkce panelu

Členové panelu na sebe neberou závazek poslechu větší části televizního programu, než je jejich zvykem. Smyslem operativního výzkumu je zjištění typické situace ve sledovanosti a názorech diváků. Respondent nemá nijak měnit své zvyklosti a přizpůsobovat své mínění o televizních pořadech mínění jiných členů domácnosti.

Styk s panelem je písemný. Respondentovi je pravidelně zasílán dotazník s předtištěným televizním programem, kde vyznačí míru své spokojenosti u pořadů, které sledoval, nebo příslušné okénko proškrtne. Aby nedošlo k odkládání záznamu, je program týdně rozdělen do dvou bloků (pondělí až čtvrtek a pátek až neděle) a sběr údajů je organizován hned po skončení programového bloku. Míra spokojenosti je vyjádřena pětistupňovou hodnotovou škálou. Význam jednotlivých variant škály má respondent upřesněn takto:

Míra spokojenosti:

- 1 — byl jsem mimořádně spokojen, již dlouho jsem tak pěkný pořad neviděl;
- 2 — pořad se mi líbil, byl jsem spokojen;
- 3 — pořad mě nijak zvlášť nezaujal, ale dalo se na to dívat;
- 4 — pořad se mi nelíbil, zklamal mě;
- 5 — tak špatný pořad jsem už dlouho neviděl, byl jsem naprosto nespokojen.

Včasný sběr dotazníků je zajištěn prostřednictvím poštovních doručovatelek. Dosavadní zkušenosti ukazují poměrně dobrou stabilitu panelu. Počet členů, kteří přeruší nebo odřeknou spolupráci v průběhu čtvrtletí, nepřesahuje 6 %. Zajímavé je, že tato „úmrtnost“ se nijak nekumuluje v žádné sledované skupině respondentů a je vcelku v panelu rovnoměrně rozložena. I přesto se zdá nezbytné trvat na rotaci celého panelu po uplynutí období, protože další spolupráce patrně mění

původní spontánní reakce členů panelu a dochází k nezdravému profesionalismu. V programu operativního výzkumu se počítá s tím, že tento tzv. panelový efekt bude nutno vždy po určité době zhotovovat. Zatím se k tomuto účelu využívá možnost srovnání výsledků ze dvou — po dobu jednoho týdne — souběžně fungujících panelů, z nichž jeden začíná a druhý končí svou spolupráci. V budoucnu to budou rovněž jednorázové výzkumy.

3. Zpracování výsledků

Údaje operativního výzkumu jsou zpracovávány podle týdnů, měsíců a čtvrtletí. V zájmu maximální rychlosti a přesnosti je zpracování zajišťováno ve spolupráci s odbornými výpočetními technikami Československé televize na samočinném počítači ZPA 600. Vstupní údaje o identifikačních znacích každého respondenta jsou trvale uloženy v paměti počítače a k nim jsou postupně zaznamenávány výsledky výzkumu. Každý pořad je zakódován podle doby, kdy byl vysílán, délky, výrobce a žánru. Třídící sestavy míry spokojenosti a sledovanosti je tedy možno zjistit z řady hledisek.

Kolektivní reakci panelového souboru nebo jeho skupin vyjadřuje tzv. index spokojenosti, který je aritmetickým průměrem ze zjištěných hodnotících známek. Index je transformován do rozpětí -10 až $+10$, aby více vynikly difference při srovnávání. Průměrná sledovanost pořadu je zachycena procentem diváků, kteří pořad sledovali. Pokud jsou hodnoceny sledovanosti bloků pořadů, je respektována různá časová délka pořadů.

V programu zpracování zaujímá významné místo porovnávání úspěšnosti jednotlivých pořadů. Pro hierarchické uspořádání pořadů se však sám index spokojenosti nebo samo procento sledovanosti dobře nehodí; oba ukazatele nedávají různým pořadům rovnocenné podmínky: pořady v optimální vysílací době mohou mít i při nízkém hodnocení vysokou sledovanost a naopak. Proto byl pro ocenění úspěšnosti pořadu navržen ukazatel, který bere v úvahu obě hlediska. Jeho konstrukce se opírá o logický předpoklad, že maximální úspěšnost charakterizují plná sledovanost a nejvyšší hodnocení pořadu. Maximum (5000 bodů) získává tedy pořad sledovaný celým souborem 500 respondentů a oceněný každým jednotlivcem známkou $+10$. Menší bodový zisk znamená buď menší sledovanost nebo horší hodnocení. Navržený ukazatel úspěšnosti má ovšem plný význam především v kombinaci s ostatními, jemnějšími informacemi o pořadu.

Do palety základních ukazatelů bude nutno zařadit i míry variability diváckých reakcí. Shoda průměrných reakcí může vyvolat klamný dojem, protože neříká nic o struktuře spokojenosti. Stejný průměrný index spokojenosti získáme u pořadu, ve kterém převládají obě krajní reakce, právě tak jako u pořadu, u kterého převažuje neutrální postoj. Znalost úrovně variability je nutná při hodnocení pořadů umělecky nebo společensky problémových, u nichž hledáme příčiny rozdílných postojů.

Zajímavým rysem nového operativního výzkumu je sladení zpracovatelské a publikační činnosti. Týdenní a měsíční přehledy výsledků jsou již počítacem připraveny ve formě, kterou lze bez úprav použít pro publikaci. Teprve čtvrtletní třídící sestavy jsou upravovány pro publikaci a doplňovány obsažnějším slovním doprovodem. V současné době je již připraven program, podle kterého bude zpracování čtvrtletních výsledků rozšířeno o výpočet řady zevšeobecňujících statistických charakteristik: znaménkové schéma, Hoffstätterův koeficient kontingence, Spearmanův koeficient korelace a testy závislosti.

*

Roční bilance činnosti operativního výzkumu Československé televize ukazuje, že použitá metoda panelového šetření se osvědčila a snese srovnání s obdobnými zahraničními televizními průzkumy. Tento článek má pouze informativní charakter a všimá si hlavně problémů statistické povahy. Při ověřování reliability výsledků však bude nutno souběžně se zpřesňováním technického vybavení výzkumu dosáhnout jistoty také v tom, jak se ve výsledcích promítají nedokonalosti v operacionalizaci používaných pojmů a veličin, jak je splněn předpoklad o nezávislosti deklarovaného názoru a postoje vybraného člena domácnosti na ostatních členech. Nevíme také, jaké jsou rozdíly v reakcích na televizní program u jedinců, kteří byli ochotni ve výzkumu pracovat, a celou populaci.

Eduard Souček

Jan Szczepański o problémech polské společnosti

Polský deník *Życie Warszawy* ze dne 10. ledna 1971 uveřejnil článek známého polského sociologa, ředitele Filosofického a sociologického ústavu Polské akademie věd prof. dr. Jana Szczepańskiego, nazvaný *Další pokračování záležitosti Poláků*. Článek vzbudil mezi čtenáři velkou pozornost, o čemž svědčí mimo jiné i to, že výňatky z něho byly otištěny rovněž například v jednom z nejrozšířenějších polských kulturně politických týdeníků *Kultura*. Szczepański se v něm zabýval klíčovými otázkami, o nichž se v Polsku začalo velmi intenzivně diskutovat po VII. plénu ÚV Polské sjednocené dělnické strany, které znamenalo významný obrát v životě polské společnosti. Protože se domnívám, že názory Jana Szczepańskiego budou zajímat i naši sociologickou veřejnost, uvádím nejdůležitější části jeho článku:

„Mnoho let narůstalo v našem národě přesvědčení, že vedení hospodářství i všech oblastí kolektivního života nevyužívá plně všech potenciálních možností, které tkví v našich přírodních i lidských zdrojích. Je tudíž třeba získat přehled o těchto zdrojích, promyslet metody jejich mobilizace a optimálního využití a ukázat cesty postupu vpřed, reálné a dosažitelné pro každou rodinu i každého občana.

S obecnými direktivami řešení nás ve svých projevech seznámili Edward Gierek a Piotr

Jaroszewicz jasně, věcně a obsažně. Tyto direktivy byly po napětí posledních týdnů přijaty s pocitem úlevy a působily povzbudivě. V našem národě je totiž obrovské množství zručných a silných rukou i schopných mozků, jež už dlouho čekají na možnost plodnější a tvořivější činnosti, která by vedla k viditelným výsledkům a popohnala Polsko vpřed, navazující tak na to, čeho bylo dosaženo v 25 poválečných letech.

Vzniká však řada otázek, jak tyto generální směrnice, obsažené ve zmíněných projevech, převést do konkrétních direktiv činnosti v jednotlivých oblastech kolektivního života, jak do další výstavby socialistického systému zapojit ony milióny rukou a mozků tak, aby to vedlo k optimálním výsledkům.

Nejsme chudým národem a mnoho z nás pocituje naši relativní opožděnost ve vývoji jako skutečnost, kterou si nezasloužíme. Když nám říkali, že stát doplácí na naše každodenní potřeby, mnoho z nás mělo dojem, že je to nesmysl. Zdravému rozumu je totiž zřejmé, že člověk plný sil a schopností pracovat, vykonávající jakékoli povolání, vydělává nejen na sebe, ale přináší také zisk podniku, v němž pracuje. Známe rovněž země, které nemají ani takové přírodní zdroje, ani tak kvalifikované pracovní síly jako Polsko, a přece dosahují vyšší úrovně hospodářského růstu. Jedno je jisté: nebyla to neexistence skutečných základů, co způsobilo stagnaci našeho hospodářství, ale příčiny tkví v uspořádání těch jevů, s nimiž si hospodářské vedení nedokázalo poradit.

Jak tedy využít oné velké chuti do smysuplné a věcné práce, která by přinášela viditelný efekt, chuti, jež byla posílena změnami realizovanými VII. plénem strany? Zamysleme se nad několika nejdůležitějšími otázkami a uvažujme o metodách, jak je řešit. Na prvním místě je třeba zdůraznit význam vedení. Plyne to nejen ze skutečnosti, že naše hospodářství je centrálně plánováno a řízeno. Vyplývá to rovněž z faktu, že v té etapě vývojového procesu socialistického systému, v níž se nyní nacházíme, je politické vedení a jeho kvalita faktorem, který formuje morální atmosféru kolektivního života. Existuje intenzivně pocíťovaná potřeba vytvořit podmínky, v nichž by na vedoucí místa přicházeli zpravidla ti, kteří mají meritorní kvalifikaci. Existuje intenzivně pocíťovaná potřeba společenské disciplíny a skoncování se zneužíváním pravomoci i s obvyčejným chuligánstvím, potřeba zavedení takových hodnotících kritérií, která by vyzvedla věcnou a kompetentní práci, odměňovala iniciativu, a nikoli pasivitu. Takovou atmosféru může navodit pouze politické vedení svým postojem a příkladem.

Řízení hospodářství je do značné míry řízením lidí, kteří uvádějí jeho ekonomické a technické mechanismy do pohybu. Je možné disponovat vynikajícím technickým vybavením, je možné vymýšlet logické systémy plánování a řízení i logické systémy organizace, jestliže však tyto systémy nebudou odpovídat snahám zaměstnanců, jestliže nebudou uspokojovat jejich aspirace a neumožní jim uspokojovat jejich potřeby, nebudou prostě uve-

deny do života. Tak tomu přece bylo a toto rozdělení „stavu na papíře“ a „skutečného stavu“ našeho hospodářství svědčilo o tom, že z různých příčin nebyly tyto logicky promyšlené systémy organizace hospodářství akceptovány. Netvrdím, že to byla pouze vina těchto systémů. Upozorňuji na jev, který je zapotřebí analyzovat a odstranit, má-li být řízení hospodářství efektivní. Je iluzí, domnívá-li se někdo, že je možné morálními apely přimět lidi k produktivní práci. Lidé pracují produktivně tehdy, jestliže vidí smysl vykonávané práce, je-li tato práce dobře organizována, umožňuje-li jim organizace dosahovat slušných výdělků a dovoluje-li organizace hospodářství každému pracovníkovi předvídat, kdy a jak dosáhne prací svých životních cílů.

Aniž bych se pouštěl do podrobností, chtěl bych si zde položit ještě jednu otázku, na kterou je třeba najít odpověď, aby se naše společnost rychleji vyvíjela kupředu. Tato otázka zní: Kdo v naší společnosti má životní, ekonomický zájem na tom, aby se naše hospodářství rychle obohacovalo? Pro srovnání uvádím, že v období rozvoje kapitalistického hospodářství to byl podnikatel, jehož touha po zisku byla hybnou silou růstu. Co je analogickou hybnou silou růstu socialistického hospodářství? Kdo má ekonomický zájem na tom, aby byla optimálně využívána pracovní doba, stroje, suroviny i kvalifikace a talenty lidí, aby tím bylo dosahováno zisku pro společnost i pro jednotlivce? Ekonomické podněty nemohou mít charakter nátlaku, ale musí otevírat perspektivy blahobytu. Je možné, že v současné situaci, kdy musíme mobilizovat všechny síly a zdroje pro řešení existujících obtíží, je takovéto kladení otázky nevhodné, avšak k vytvoření perspektivy je nutné. Z tohoto hlediska je třeba analyzovat snahy a aspirace dělnické třídy, inteligence i všech kategorií pracujících v národním hospodářství.

Nacházíme se v těžké situaci. Dělnická třída ovlivnila to, že došlo k politickému obratu, a zároveň — jak je tomu vždy v takové situaci — můžeme lépe vidět a hodnotit všechny prvky našeho postavení. Je tudíž třeba mobilizovat konstruktivní schopnosti, které by přinesly nové nápady přispívající k tomu, aby byla nalezena řešení těchto těžkostí. Zvláštní role připadá v této situaci vědeckým pracovníkům, kteří mohou nejen kriticky inventarizovat příčiny obtíží, ale především navrhnout jejich řešení.“

Jan Sedláček

Západní sociologie o nerovnosti šancí mládeže v přístupu k vyššímu vzdělání

Jednou z otázek, která přitahuje již léta pozornost západních sociologů, je nerovnost šancí mládeže různých sociálních vrstev v přístupu k vyššímu vzdělání. Pozornost se koncentruje především na děti z dělnických rodin, a to jak z důvodů metodologických (dělnické

děti představují poměrně jasně ohraničenou sociální vrstvu), tak i z důvodů obecných. V době vědeckotechnické revoluce, kdy dostatek nového vědeckého dorostu a s tím související hledání jeho nových zdrojů jsou předmětem neustávajících diskusí, se nutně obrací pozornost právě k této společenské vrstvě, která svým počtem — jde zhruba o polovinu obyvatelstva v průmyslově vyspělých státech — představuje největší a současně až dosud minimálně využitý rezervoár nových vědeckých sil.

Podíl dělnických dětí na studiích

Východiskem ke zkoumání této problematiky byla studie tří amerických sociologů — W. L. Warnera, R. J. Havighursta a M. B. Loeba¹, uveřejněná v r. 1944. Autoři vycházeli ze zjištění týkajících se americké skutečnosti.

H. Popitz, který se zabýval těmito otázkami o dvě desítky let později především z hlediska několika západoevropských zemí, zejména však na podkladě materiálů získaných výzkumem ve Švýcarsku, připomíná, že pochopení problému formulovaného zmíněnými sociology („Kdo má být vzděláván? Výzva nerovných příležitostí“) naráží v západoevropských zemích ještě dnes na potíže. Obvyklý argument je, že v moderních demokraciích je přístup k vyššímu vzdělání otevřen každému, že není vázán ani na sociální původ, ani na náboženskou, etnickou nebo politickou příslušnost. Nerovnost šancí je nerovnost více nebo méně zdatných, neboť vyšší vzdělání musí zůstat omezeno na nadané a pilné. Nerovnost tvoří tedy podle těchto názorů pouze výběr zdatných. Ze se děti dělníků, rolníků a řemeslníků hůře prosazují ve výběrovém systému než děti horních vrstev, je považováno za nevyhnutelný jev, který nemůže školský systém odstranit, pokud nemá dojít k vyřazení rodiny z výchovného procesu.

Podle H. Popitze² existuje však v západních demokraciích „skutečně provokující nerovnost v přístupu k vyššímu školnímu vzdělání, které by se bylo možno vyhnout; nerovnost, která je mnohem drastičtější, než mohli vědět W. L. Warner a jeho kolegové, kteří ji vztahovali pouze na Spojené státy“ (2 : 392.)

O tom, jak se tato fakta jeví v číslech, nás informuje následující tabulka, která uvádí výsledky různých sondáží provedených zhruba v mezidobí 1955—1961. V tomto období se podílely děti dělnického původu na vysokoškolských studiích takto:

USA (College-Graduates) ³	31 %
Vel. Británie (vstupní ročník 1955/56) ⁴	24,9 %
Švédsko (vstupní roč. 1956, jen mužský) ⁵	20 %
NSR (studující 1958/59) ⁶	5,2 %
Francie (studující 1961) ⁷	5,5 %
Švýcarsko (studující 1959) ^{8 9 10}	5,5 %

¹ Warner W. L., Havighurst R. J. a Loeb M. B., *Who Shall be Educated? The Challenge of Unequal Opportunities*, New York 1944.

² Popitz H., *Die Ungleichheit der Chancen im*

Zugang zur höheren Schulbildung, in: *Arbeid en Samenleving*, Rotterdam 1964, s. 121—141; in: *Jugend in der modernen Gesellschaft*, hrsg. Ludwig v. Friedeburg, Köln-Berlin 1968, s. 392—408.

Ve všech uvedených zemích je podíl dělnických dětí na celkovém počtu studujících pod podílem, který představuje tato vrstva výdělečně činného obyvatelstva. Mezi jednotlivými zeměmi jsou však nápadné rozdíly, které uvádějí v pochybnost zmíněný princip výběru podle výkonu a „otevřenost“ vzdělávacích institucí všem dětem.

Vyrovňování úrovně, které mezi různými sociálními vrstvami v poslední době probíhá (vyrovnání v příjmech, ve výši konzumu a jeho stylu, v sociálních práních a hodnotách apod.), neurovnalo tedy zřejmě dětem z dělnických rodin cestu k universitnímu studiu. H. Popitz z toho vyvodil, že existují zřejmě sociální zábrany zvláštního druhu, o jejichž odhalení se pokusil.

Jednotlivé fáze selekčního procesu

Sociální struktura studujících je výsledkem dlouhotrvající selekce. K odhalení selekčních faktorů přispěl podstatně výzkum pracovníků Institutu sociálních věd při Basilejské univerzitě.¹¹

První fází selekce ve švýcarském školství je nutnost získat *oprávnění k přestupu* z národní školy na gymnasium, jehož absolvování opravňuje k vysokoškolskému studiu. Tento přestup se koná v basilejském kantonu velmi brzo — po čtyřech letech docházky do národní školy. Oprávnění k přestupu vyplývá z určitého průměru známek na dvou posled-

ních vysvědčeních v předmětech německý jazyk a počty. Ti, kteří nedosáhli žádaného průměru, mohou se ještě pokusit získat oprávnění na podkladě zvláštní přijímací zkoušky.

V roce 1962 získalo oprávnění k přestupu 36 % žáků čtvrtých tříd (Primarschulklasse). Rozdělení do tří sociálních vrstev podle zaměstnání otce dává následující obraz: oprávnění získalo 87 % dětí horních vrstev, 52 % dětí středních vrstev a pouze 23 % dětí spodních vrstev. Na celkovém počtu absolventů 4. tříd se podílejí spodní vrstvy 58 %, ale na celkovém počtu těch, kdo obdrželi oprávnění k přestupu, jen 36 %.

Oprávnění k přestupu neznamená ovšem ještě, že tyto děti jdou skutečně studovat. Další fází selekce představuje *postoj rodičů ke studiu*. Jejich dovolení získalo celkem 71 % těch, kteří měli oprávnění. Je však opět velký rozdíl mezi jednotlivými sociálními vrstvami. Studovat odchází 97 % dětí horních vrstev, 85 % středních vrstev a pouze 41 % spodních vrstev. Z rozhodnutí rodičů klesá tedy podíl dětí spodních vrstev z původních 36 % na 21 % z celkového počtu.

Jakou roli hraje rozhodnutí rodičů, ukazuje příklad z výzkumu provedeného v NSR.¹² V roce 1951 byli požádáni učitelé žáků 4. tříd v zemi Šlesvik-Holštýn, aby rozdělili děti podle předpokladů ke studiu na gymnasium do 4 skupin. Z dětí, které dosáhly nejvyššího kvalifikačního stupně (bezvýhradně zralý pro gymnasium), odešlo skutečně studovat 94 %

¹¹ Wolfe D., *America's Resources of Specialized Talent*, New York, 1954. Citováno in: Lipset S. M. a Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley and Los Angeles, 1959, s. 97. Srovnej dále: Wolfe D., *Educational Opportunity, Measured Intelligence and Social Background*, in: *Education, Economy and Society*, ed. A. H. Halsey, J. Floud a C. A. Anderson, Glencoe 1961. Tato ocenění byla potvrzena dalšími jednotlivými výzkumy. Tak R. A. Mulligan udává pro Indiana-University podíl dělnických dětí ve výši 29,8% (*Social Characteristics of College Students*, in: *American Sociological Review*, 1953 3). C. A. Anderson zjistil celkový podíl pro r. 1947 ve výši 27,5% (*The Social Status of University Students in Relation to Type of Economy: An International Comparison*, in: *Transactions of the 3rd World Congress of Sociology*, vol. V, str. 51—63.)

Committee of Vice Chancellors and Principals of the Universities of the United Kingdom: Report of an Inquiry into the Application for Admission to Universities, Londýn 1957. Počet dětí vyučených dělníků činí 20,5%. Značné rozdíly ukazuje srovnání mezi jednotlivými univerzitami. Nejmenší počet dělnických dětí má Cambridge (9%) a Oxford (13%), nejvyšší Wales. Dále se ukazují regionální rozdíly: na skotských univerzitách je podíl 24%, v anglických provinčních univerzitách naproti tomu 31%.

¹² Gösta Carlson, *Social Mobility and Class Structure*, Lund 1958, s. 132. V r. 1947 představoval podíl ještě 12%. Podobný vývoj ukazuje podíl dělnických dětí na celkovém počtu těch, kdo absolvovali švédskou zkušební zralost: od r. 1943 do r. 1957 vzrostl ze 14% na 22% u hochů a z 10% na 17% u dívek. (Sven Moberg, *The Planning of Educational Expansion in Relation to Economic Growth*, Paříž 1961.)

¹³ Kath G., *Das soziale Bild der Studentenschaft in Westdeutschland und Berlin*, Bonn 1960. Procento dělnických dětí ze studující mládeže mužského pohlaví bylo v r. 1958/9—6% (v r. 1949/50 3,7%), ženského pohlaví — 2,1% (1,1%). Výzkum na bavorských vysokých školách ukazuje nepatrné odchylky. V r. 1962 byl uváděn podíl dělnických dětí ve výši 6,2%.

¹⁴ *Informations statistiques du ministère de l'éducation nationale*, 1962, C. 42/43, s. 250 a dále. Zkoumání bylo provedeno 30. 6. 1961. Od dělníků (5,5%) jsou odlišováni zemědělské dělníci (0,5%) a služebnictvo (0,9%), celkem tedy 6,9%. Největší podíl děl-

nických dětí má Lille — 13,4% — a nejmenší Paříž — 3,6%.

¹⁵ *Die Studierenden an schweizerischen Hochschulen* (Beiträge zur schweizerischen Statistik, Heft 31), Bern 1961. — W. Schneider ve své dizertaci (*Soziale Aspekte der Ausbildungschancen*, Basilej) provedl srovnání mezi NSR, Francií a Švýcarskem. Ukázalo se, že sociální struktura studujících těchto zemí nesusláhá nejen v podílu dělnických dětí, ale ani v podílu samostatných — také svobodná povolání — a v podílu zaměstnanců a úředníků.

¹⁶ Podobný stav jako v NSR, ve Francii a ve Švýcarsku je i v Belgii a v Holandsku. Mors J., *L'étudiant bruxellois*, in: *Revue de l'Institut de Sociologie*, Solvey, 1957/1, s. 81, uvádí, že v r. 1956 dělnické děti tvořily 4,6% bruselských studentů. Výzkum však není metodicky jasný. Pro Holandsko udává F. van Heek v r. 1958/9 podíl spodních vrstev 9% u studentů a 3% u studentek, ale započítává do tohoto údaje vedle průmyslových a zemědělských dělníků také nižší zaměstnance a řemeslné dělníky (*Soziale Faktoren in den Niederlanden, die einer optimalen Auslese für akademische Berufe im Wege stehen*, in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 5, 1961, s. 243.) Pro Dánsko uvádí Th. Geiger podíl 7% (*Soziale Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt*, Aarhus 1951). Podle údajů P. Hartlinga stoupl podíl ze 2% v r. 1934 a 8% v r. 1947 na 9% v r. 1959 (in: *Ability and Educational Opportunity*, OECD-Report, Paříž 1961, s. 32.).

¹⁷ Ve Švýcarsku můžeme mezinárodní srovnání doplnit ještě přehledem vývoje od r. 1935 do 1959. V tomto období zůstával podíl dělnických dětí z celkového počtu studujících (včetně Vysoké školy technické) konstantní; v r. 1935 činil 5,8%, v r. 1945 5,3% a v r. 1959 5,5%.

¹⁸ Výsledky tohoto výzkumu byly uveřejněny ve čtyřech dizertacích: Schneider W., *Soziale Aspekte der Ausbildungschancen*; Hess F., *Schulwahl und Sozialschichtung*; dále práce F. Latsche o vlivu učitelů národních škol na selekční proces a D. Krummenackera o vlivu školního systému a kvót v Basileji. Z těchto podkladů vyšel ve své studii H. Popitz.

¹⁹ Müller K. V., *Begabung und soziale Schichtung in der hochindustrialisierten Gesellschaft*, Köln a Opladen 1956.

děti z horních vrstev, ale jen 35 % z dělnických rodin. Z dětí, které byly učiteli označeny jen jako schopné základního vzdělání, studovalo později na gymnasiu 40 % (!) z horních vrstev, ale pouze necelé 1 % dělnických rodin.¹³

Třetí fáze selekce se odehrává v průběhu studia. Pro toto období je charakteristická silná všeobecná redukce. Tak např. v roce 1953 vstoupilo do první třídy basilejského gymnasia 416 žáků. Po osmi letech maturovalo však jen 26 % žáků, tj. 110.¹⁴ Podle sociálního původu uspělo 35 % dětí horních vrstev, 26 % dětí středních vrstev a 18 % dětí spodních vrstev (dalších pět nebylo klasifikováno). I zde je tedy nejvyšší ztráta ve spodních vrstvách. Původní výše podílu spodních vrstev byla u tohoto ročníku 26 %.

Obdobná sledování na universitě nebyla provedena, neboť pro srovnání nebylo dost podkladů. Podle amerických výzkumů nedochází na vysoké škole již k selekci ovlivněné sociálním původem.¹⁵ Je ovšem sporné, zda tyto závěry platí i pro evropské poměry.

Celkem je tedy možno konstatovat, že každá fáze selekčního procesu postihuje v nadprůměrné výši děti spodních vrstev.

Faktory selekce

H. Popitz, který analyzuje v citované již práci švýcarské výsledky, se snaží na jejich podkladě objevit jak obecné, tak speciální faktory selekce a ukázat jejich vzájemný vztah.

Nejprve věnuje pozornost celkové společenské situaci. Konstatuje, že školy, které spojují národní školství s universitami, jsou ideově a institucionálně orientované na měšťáckou společnost. Odstup neměšťáckých vrstev od měšťácké školní kultury (daný jejich sociální specifikou) je jedním z faktorů, které působí ve všech fázích selekčního procesu, a musí být tudíž pojat od nejruznějších pokusů o vysvětlení této situace *jako společný základní element*.

V další analýze se autor zaměřuje na specifické faktory fungující v jednotlivých selekčních fázích.

V průběhu první selekce (průměr známek a z toho plynoucí oprávnění k přestupu) je rozhodujícím faktorem *úspěch učitele* o schopnostech dítěte podat určité výkony. O prognostické ceně známek pro pozdější výkony dítěte existují značné pochybnosti. Tak úsudek učitele je často ovlivněn např. představami založenými na typologii. („To je gymnasiální typ.“ „To není gymnasiální typ.“)

Způsoblost ke gymnasiálnímu studiu získala většina hochů horních vrstev, polovina

středních a pouze čtvrtina dolních vrstev. Lze si tento křiklavý rozdíl vysvětlit rozdílem nadání a vloh podmíněných dědičností? H. Popitz ukazuje na prosté úvaze pochybnost takového zdůvodnění problému. „Předpokládejme,“ píše Popitz, „že z dětí horní vrstvy, která představuje asi 5 % obyvatelstva, by čtyři z pěti dětí vlastnily „vysoké“ vrozené nadání, nadání, které v normálních případech kvalifikuje k universitnímu studiu. Z dětí spodní vrstvy — která představuje zhruba 50 % obyvatelstva — by bylo naproti tomu odpovídajícím způsobem nadané jen jedno z pěti dětí. Jednoduché počítání dokazuje, že dokonce i při těchto značných rozdílech v nadání jednotlivých sociálních vrstev by byly děti spodních vrstev zastoupeny mezi „vysoké“ nadáními 2,5krát více než děti horních vrstev... Spor o větší nebo menší význam vrozeného nadání zůstává pro náš problém prakticky bezvýznamný.“¹⁶

V této souvislosti je třeba připomenout zároveň, k němuž dospěli ve své studii S. M. Lipset a R. Bendix: „Až dosud se nepodařilo jednoznačně rozlišit možné působení vrozených kvalit od působení faktorů okolního světa na vývoj nadání.“¹⁷ Podobné stanovisko zaujímají i autoři mnoha dalších výzkumů.

Z faktorů vnějšího světa, které působí na vývoj nadání a rozvoj vloh, ať již pozitivně, nebo negativně, jsou nejpodstatnější tyto komplexy:¹⁸

1. *Materiální možnosti rodiny*: např. nedostatek vlastní místnosti pro dítě, nedostatek prostředků pro jeho aktivní odpočinek a rozvoj zvláštních schopností, např. hudebních, technických zájmů apod., přílišné nároky na pomoc dítěte v domácnosti apod.

2. *Úroveň vzdělání rodičů*, příbuzných a známých a s tím spojená míra podnětů a úroveň kontroly a pomoci při duševní práci dítěte.

3. *Úroveň kontaktů mezi dítětem a učitelem*, domovem a školou. Těžkosti vyplývají především z rozdílných modelů chování a řeči, které jsou sociálně podmíněny. Vznikají typická nedorozumění: učitel se zdá být dítěti neosobní, studený, dítě učiteli hrubé, netaktní, chudé na výrazy apod. Sociální znaky chování jsou vykládány jako individuální vlastnosti, jako osobní „defekty“, případně jako indicie nadání. Dítěti chybí osobní pobídky učitele, impulsy k tomu, aby podalo důkazy svých schopností. Výchovná maxima školy se neinternalizují.

4. *Úroveň výchovných hodnot a praktik domova*, jež působí na motivaci dítěte a určené cíle, na jeho orientaci na hodnoty a výkony. Zejména americká sociologie se zabývala in-

Další 4% žáků dosáhla maturity oklikou v jiném typu školy (v obchodní).

¹⁵ Také dělnické děti, které vstupují do College, uzavírají své studium vysokoškolskou hodností se stejnou pravděpodobností jako děti akademicky vzdělaných rodičů. Pouze „vytrvalost“ farmářských dětí je poměrně nepatrná. Viz Wolf D., *Educational Opportunity*, op. cit., s. 230 a *America's Resources*, op. cit., s. 160 a dále. Též Lipset a Bendix, op. cit., s. 231 a dále.

¹⁶ H. Popitz, 2 : 397.

¹⁷ Lipset a Bendix, op. cit., s. 228.

¹⁸ H. Popitz, 2 : 397.

¹³ Naproti tomu anglický výzkum, který vycházel z testu intelligence, konstatoval, že v přílivu na Grammar-School (gymnasion) nejsou žádné disproporce mezi naměřenými schopnostmi a rozdělením do sociálních vrstev. Podíl dělnických dětí (které zaujímají 51 % školních míst), odpovídal jejich podílu v kvalifikačních skupinách (Floud, Halsey, Martin, *Social Class and Educational Opportunity*, Melbourne, London, Toronto 1957, s. 61). Jiné výzkumy ukazují jisté, ve srovnání s kontinentálními zeměmi nepatrné rozdíly.

¹⁴ Připočítáme-li žáky, kteří maturují opožděně (po 9–10 letech), absolvovalo školu 33 % žáků.

tenzivně specifickými výchovnými hodnotami rozličných sociálních vrstev, jejich typickými motivacemi výkonu a rovinami aspirací.

Různá vysvětlení pro různé šance ve vývoji nadání musí být neustále posuzována *ve vztahu ke školskému systému*. Záleží na tom, *na které nadání se školský systém zaměřuje, které je jím zajišťováno a odměňováno, akceptováno a rozvíjeno. Záleží na tom, jak je školský systém připraven přijmout děti, které nejsou v rodině předem formovány tradičním a očekávaným způsobem, a přizpůsobit se této skutečnosti*.

V druhé fázi hrají rozhodnou úlohu *postoje rodičů ke studiu a vzdělání*. V rozhodnutí rodičů hrají roli mezi jiným již uvedené čtyři komplexy faktorů. Tak především jsou to *finanční možnosti* (zatižení náklady na školu i při osvobození od školného; ušlý výdělek a pozdější vstup do zaměstnání; riziko, že dítě nedostuduje při neštěstí v rodině, nezaměstnanosti otce apod.). Dále hrají roli *vzdělání rodičů* (jistota, že nemohou pomoci nebo jen málo, chybějící přehled o možnostech uplatnění apod.), *kontakt s učitelem a školou* (nedostatek informací, přílišná závislost na doporučení učitele, přecenění příležitostných úspěchů dítěte apod.) a *konečně aspirace rodiny a akceptované hodnoty* (sociální snahy o úspěch jsou nepatrné, nebo jsou zaměřeny jiným směrem apod.). K tomu přistupují též uvědomělé nebo neuvědomělé obavy z uvolnění dítěte ze sociálního prostředí rodiny, obavy z nových nároků a měřítek.

Vedle těchto faktorů působí zpravidla ještě *selhání institucionálního pořádku*. Švýcarský výzkum ukázal, že institucionální opatření, která mají rodičům pomoci při rozhodování (večery s rodiči, návštěvní hodiny, doporučení, úřední informace apod.), nejsou dostatečně koordinována a mají nepatrnou informační hodnotu. Učitelé mají často snahu tlumit rodičovskou tíživost. Tato varování mají jistě často své oprávnění, ale v té formě a v těch dávkách, ve kterých byla podávána, byla jednoznačně orientována na ambice měšťáckých vrstev. U rodičů dolních vrstev zesilovala všeobecnou nejistotu, pocit nekompetentnosti, bezradnost — a zřeknutí se studia.

Nedostatků tohoto druhu by však bylo možno odstranit v poměrně krátké době.

V třetí fázi selekce hraje významnou roli okolnost, o jaký typ školy jde. Četnými výzkumy bylo ověřeno, že děti spodních vrstev mají těžkosti v jazykových oborech a zvlášť nepatrné naděje na úspěch měly v klasických gymnasiích (latina a řečtina) a v reálných gymnasiích (latina). Naproti tomu v gymnasiích s matematicko-přírodovědným zaměřením prospívaly dobře.¹⁹ O těchto faktech nejsou ani rodiče ani učitelé dostatečně informováni.

V této fázi působí rovněž rozdílný přístup rodičů k řešení vzniklých potíží. Rodiče z bur-

žoazních vrstev je považují za přechodná úskalí a jsou ochotni platit dítěti kondice. Naproti tomu rodiče z dolních vrstev, i když mají finanční prostředky, považují obvyklé problémy za potvrzení svých obav, za důkaz toho, že dítě na studiu nepatří, a myšlenka, že by dítě mělo mít kondice, je zaráží.

Jak již bylo uvedeno, pro tuto fázi je typická mimořádně vysoká celková selekce. Pouze čtvrtina žáků maturuje v normálním období osmi let a jen asi třetina dosáhne vůbec cíle. Zvlášť ostře se projevuje tento proces v prvních dvou gymnasiálních letech, kdy jsou třídy redukovány na dvě třetiny, někdy i na polovinu počátečního stavu. Konkurence o lepší šance v budoucím povolání se tak v podstatě koncentruje na desetileté až dvanáctileté děti. H. Popitz to komentuje takto: „Zvlášť v prvních gymnasiálních letech se zdá být náš systém dokonale zaměřen na to, aby hlídal nadanou elitu, která padá s nebe — s nebe, to znamená z buržoazní studovny otce, v níž se musí vývoj nadání dítěte uskutečnit. Seleční proces školy určuje, zda rezultat tohoto vývoje postací, nebo ne.“²⁰

Závěry

Zdroje rezerv, které moderní společnosti hledají, nepochybně existují. Jsou k nalezení v oněch vrstvách, jimž zůstal dosud přístup k vyššímu vzdělání ve značné míře — přes formální rovnost — uzavřen.

Otevřít cestu ke vzdělání těmto dětem znamená přirozeně uzavírat ji dětem ostatním. Každý ztracený talent, každé omezení možností, ať již přímé nebo nepřímé, znamená vždy celospolečenskou ztrátu. Jde tedy o to, aby školský systém nebyl otevřen všem dětem pouze formálně, ale fakticky. Jednotlivými opatřeními je možno zlepšit šance spodních vrstev i v rámci dosavadního systému. Podstatná změna je však dosažitelná jen reformou existujících školských systémů. Že reforma systému může během několika let značně změnit sociální složení žáků vyšších škol, potvrzuje jak anglický příklad (reforma z roku 1944), tak i reforma ve Francii. V r. 1962 po zavedení „Cycle d'observation“ vstoupilo zhruba 55 % jednoho ročníku do šestých tříd vyšších škol. Dříve to bylo jen 30 %. Z dětí dělnických rodin bylo přijato v r. 1959 21 %, v r. 1962 45 %, děti ze zemědělských rodin v r. 1959 17 %, v r. 1962 40 %.²¹ Ještě výraznější výsledky se rýsují ve Švédsku, kde byla provedena reforma v roce 1962.

I tato fakta svědčí o tom, že formální právní rovnost šancí nedostačuje. Tato skutečnost znovu dává za pravdu těm pokrokovým snahám v socialistických zemích, které právem usilovaly o faktické zpřístupnění vyššího školství i těm vrstvám, které jsou při formální rovnosti ve skutečnosti diskriminovány.

Eliška Nováková

¹⁹ V tomto typu gymnasia byla ztráta podílu nepatrná. Tak např. v r. 1953 bylo v první třídě 39 % dělnických dětí, v osmé třídě v r. 1961 35 %. Viz H. Popitz, 2 : 406.

²⁰ H. Popitz, 2 : 402.

²¹ Schulze W., Knode W. a Thomas E., *Über den Voraussagewert der Ausleseverfahren für den Schulerfolg am Gymnasium*, Frankfurt/M., 1963.

Prohlášení k článku člena výkonného výboru ISA prof. E. K. Scheucha „Siebenter Weltkongress für Soziologie“

Profesor E. K. Scheuch se ve své zprávě o VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně, uveřejněné v časopise *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, č. 1/1971, zmínil též o účasti delegací socialistických zemí.

Jako členové redakční rady *Sociologického časopisu*, kteří se ve své většině kongresu zúčastnili, rozhodně odmítáme způsob, jímž to prof. Scheuch učinil. Činíme tak nejen proto, že informace o československé delegaci je v celém rozsahu nepravdivá, ale i proto, že takové záměrné dezinformace nepřispívají k mezinárodnímu dorozumění sociologů ani k jejich vzájemné vědecké spolupráci a jsou tedy v rozporu s úkoly a cíli ISA.

Překvapuje nás, že člověk zastávající funkci ředitele Ústavu pro mezinárodně srovnávací sociální výzkumy se nerozpakuje vymýšlet na téma vědeckého kongresu lži bulvárního charakteru.

VII. světovému sociologickému kongresu se dostalo v československém tisku mimořádné publicity a také na stránkách *Sociologického časopisu* se k němu vracíme např. tím, že postupně publikujeme některé ze zajímavých diskusních vystoupení jeho delegátů.

Setkali jsme se ve Varně s řadou kolegů sociologů, kteří se hlásí k velmi rozdílným ideologickým orientacím. Dialog byl možný, protože na obou stranách byl přes různou ideově politickou angažovanost ve většině případů upřímný zájem a snaha po poznání, odstranění nedorozumění a rozvoj vědeckovýzkumné spolupráce.

Pokud jde o „ryze vědecké zájmy“ prof. Scheucha, adresně se hlásí k velmi konkrétně se k nim vyslovili pracovníci Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV v Praze v časopise *Tvorba*, č. 30 1971.

V jednom z článků prof. Scheucha přeče jen poučil. Existují ústavy, v jejichž názvu se říká, že jsou určeny pro mezinárodní srovnávací výzkumy, ale jsou řízeny lidmi, jejichž vědecká objektivita nemá s vědou nic společného.

Redakční rada Sociologického časopisu

Zařazení k sdělení člena výkonného výboru ISA prof. E. K. Scheucha „Siebenter Weltkongress für Soziologie“

Profesor E. K. Scheuch se ve své zprávě o VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně, uveřejněné v časopise *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, č. 1/1971, zmínil též o účasti delegací socialistických zemí.

narodnom sociologickeskom kongresse, которое было опубликовано в журнале „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, No 1/1971, упомянул также об участии делегаций социалистических стран.

Как члены Редакционного совета Социологического журнала, в большинстве своем принимавшие участие в конгрессе, мы решительным образом отвергаем способ, каким это сделал проф. Шойх. Мы поступаем так не только потому, что информация проф. Шойха о чехословацкой делегации от начала до конца неправдива, но и потому, что такая намеренная дезинформация мирового общественного мнения не способствует международному взаимопониманию социологов, а также их взаимному научному сотрудничеству, и, таким образом, находится в противоречии с задачами и целями МСА.

Нас поражает, что человек, занимающий должность директора Института международных сравнительных исследований, не останавливается перед тем, чтобы на тему VII Конгресса выдумывать ложь бульварного характера.

VII Международному социологическому конгрессу в чехословацкой печати было предоставлено исключительно большое место, и также на страницах Социологического журнала мы, например, возвращаемся к нему тем, что постепенно публикуем некоторые из интересных дискуссионных выступлений его делегатов.

В Варне мы встретились с рядом коллег, социологов, которые относятся к весьма различным идеологическим направлениям. Диалог был возможен, так как с обеих сторон, несмотря на разные идейно-политические выступления, проявлялся явный искренний интерес и стремление к познанию, устранению недоразумений и развитию научно-исследовательского сотрудничества.

Поскольку дело касается «чисто научного интереса» проф. Шойха, точно по адресу и весьма конкретно по этому поводу выступил работник Института философии и социологии Чехословацкой Академии наук в Праге в журнале *Tvorba*, № 30/1971.

Всё же в чем-то статья проф. Шойха поучила нас. Существуют институты, в названии которых выражено, что они имеют своим назначением международные сравнительные исследования, но они управляют людьми, научная объективность которых не имеет с наукой ничего общего.

Редакционный совет
Социологического журнала

Erklärung zum Artikel „Siebenter Weltkongress für Soziologie“ des Mitgliedes des Vollzugsausschusses der ISA, Professor E. K. Scheuch

In seinem in der *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (Nr 1/1971) veröffentlichten Bericht über den VII. Weltkongress für Soziologie, der im September 1970 in Varna stattgefunden hat, hat Professor Scheuch die Teilnahme von Delegierten aus den sozialistischen Ländern erwähnt.

Als Mitglieder des Redaktionskomitees unserer *Soziologischen Zeitschrift*, die grösstenteils an diesem Kongress teilgenommen haben, lehnen wir die Form, in der das von Prof. Scheuch getan wurde, entschieden ab.

Wir tun es nicht nur, weil die Information bezüglich der tschechoslowakischen Delegation im vollen Umfang unwahr ist, sondern auch deshalb, weil solche absichtliche Desinformationen nicht zur internationalen Verständigung der Soziologen, sowie nicht zu ihrer gegenseitigen wissenschaftlichen Zusammenarbeit beitragen und daher im Widerspruch zu den Aufgaben und Zielen der ISA stehen.

Es überrascht uns, dass jemand, der die Funktion des Direktors eines Institutes für international vergleichende Sozialforschung ausübt, nicht zögert, über das Thema des internationalen wissenschaftlichen Kongresses solche Boulevardcharakter habenden Lügen zu erfinden.

Der VII. Weltkongress für Soziologie erzielte in der tschechoslowakischen Presse eine ausserordentliche Publizität und wir werden auch in der *Soziologischen Zeitschrift* in der Weise auf ihn zurückkommen, dass wir nach und nach einige interessante Diskussionsbeiträge seiner Delegierten veröffentlichen.

In Varna sind wir mit einer Reihe von Kollegen, Soziologen, die sich zu sehr unterschiedlichen ideologischen Orientierungen bekennen, zusammengetroffen. Ein Dialog war möglich, weil es auf beiden Seiten trotz unterschiedlichen politisch-ideologischen Engagements in der Mehrheit der Fälle ein aufrichtiges Interesse und Streben gab, sich kennenzulernen, Missverständnisse zu beseitigen und die Zusammenarbeit in der wissenschaftlichen Forschung zu entwickeln.

Was die „rein wissenschaftlichen Interessen“ des Prof. Scheuch anbelangt, haben die Mitarbeiter des Institutes für Philosophie und Soziologie der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften in Prag, in der Zeitschrift *Tvorba* (Nr 30/1971) sehr konkret und adressiert Stellung genommen.

In einer Hinsicht hat uns der Artikel des Prof. Scheuch doch belehrt: es gibt Institute, die ihrem Titel zufolge international vergleichende Forschung betreiben, die aber von Leuten geleitet werden, deren wissenschaftliche Objektivität mit Wissenschaft nichts gemein hat.

*Redaktions-Komitee
der Soziologischen Zeitschrift*

Declaration concerning the Article „Siebenter Weltkongress für Soziologie“ by Professor E. K. Scheuch, Member of the ISA Executive Committee

In the report on the Seventh World Congress of Sociology, Varna, September 1970, published in *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, No. 1/1971, Prof. E. K. Scheuch referred among other things to the participation of delegations from the socialist countries.

As members of the Editorial Board of the *Sociological Review*, most of whom had been present at the Congress, we wish to dissociate ourselves most resolutely from the manner in which Prof. Scheuch had chosen to report. In this we are motivated not only by the fact that the information concerning the Czechoslovak delegation is entirely false but also by the conviction that such a deliberately misleading way of information does nothing to promote international understanding among sociologists or their mutual scientific co-operation, thus being inconsistent with the aims and objectives of the ISA.

It is astounding to see that a man holding the post of Director of the Institute for International Comparative Social Research is not loth to fabricate downright lies when writing about an international scientific congress.

The Seventh World Congress of Sociology has been given outstanding publicity in the Czechoslovak Press. So has the *Sociological Review* published a number of interesting contributions made by its delegates to the discussion of problems under review.

While in Varna we met a great many colleagues-sociologists who profess widely differing ideological orientations. Dialogue between us was possible, as both sides, irrespective of differing ideological involvement, were animated by real interest and by a sincere desire to widen their knowledge, to do away with misunderstandings, and to further the development of co-operation in science and research.

With regard to the “purely scientific interest” of Prof. Scheuch a matter-of-fact report, and one highly to the point, had been published by members of the Institute of Philosophy and Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences in Prague in the *Tvorba* Journal No. 30/1971.

Nevertheless, there has been one lesson to draw from Prof. Scheuch's article: there are Institutes the very name of which claims that they are intended to carry out international comparative research but some are directed by men whose “scientific objectivity” has nothing to do with science.

*Editorial Board
Sociological Review*

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, tel. 249-391, dod. PÚ 01, tel. 667-07. — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — f 3,55. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v srpnu 1971. Číslo vyšlo v prosinci 1971.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1971.